

Hindi Edition
OF
Pandit Ishwar Chandra Vidyasagar's
Vyakaran Kaumudi

PART IV

(For Students of the B. A. and
Matriculation Classes)

Translated and Edited by

Narayan Chandra Chatterjee B. A.

Retired Head Master

Shree Vishuddhananda Saraswati Vidyalyaya, Calcutta.

AND

Author of

Hindi Upakramanika, Vyakaran Kaumudi—II.
& III. Chanakya Shloka Sangraha, Hindi
Maukhik Ganit, etc. etc.

Published by

P. C. DWADASH SHRENI & Co.,

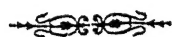
Educational Publishers, Aligarh.

1931.

Price Re. 1/-

Printed by H. K. Ghosh
at the **Rudra Printing Works,**
7, Gour Mohan Mukherjee Street,
CALCUTTA.

भूमिका ।

संवत् १६०८ (अं० १८५१) में जगत्-विख्यात प्रातःस्मरणीय दयाद्र-हृदय परिणित ईश्वरचन्द्रजी विद्यासागर कृत संस्कृत व्याकरणकी “उपक्रमणिका” वंगभाषामें प्रकाशित हुई थी। संवत् १६१० (अं० १८५३) में उनकी “व्याकरण-कौमुदी” प्रथमभाग तथा द्वितीय और तृतीयभाग दो खण्डोंमें प्रकाशित हुए।^१ उसके दूसरे वर्ष संवत् १६११ (अं० १८५४) में कौमुदीका चतुर्थभाग प्रकाशित हुआ। परिणित-प्रवर विद्या-वारिधि ईश्वरचन्द्रजी की इन पुस्तकोंको पढ़नेसे संस्कृत व्याकरणका इतना ज्ञान हो जाता है, जिससे संस्कृत काव्य, पुराण, धर्मशास्त्र, न्याय, दर्शनादि सभी सुगमतासे पढ़े और सीखे जा सकते हैं। इनके अध्ययनमें साधारण बुद्धिके विद्यार्थियोंको भी दो वर्षसे अधिक नहीं लग सकते हैं। अंगरेजी विद्यालयोंके छात्रोंके लिए चार पाँच वर्ष लग सकते हैं। देवभाषा संस्कृत सीखनेके लिए पाणिनि, कलाप, सिद्धान्त-कौमुदी, संक्षिप्तसार, सुपन्न, सारस्वत, मुग्धबोध, प्रयोग रत्नमाला, प्रभृति कोईसा भी व्याकरण पढ़नेमें कमसे कम दश वर्ष बिताने पड़ते हैं, और फिर भी उसमें व्युत्पत्ति लाभ करना कठिन होता है। करुण-हृदय विद्यासागरजीने

कोमलमति विद्यार्थियोंके कष्ट-लाघव करने और स्वल्प समयमें सुगमताके साथ संस्कृत-व्याकरण सिखानेके अभिप्रायसे ही संस्कृत व्याकरण-समुद्रका मन्थनकर “उपक्रमणिका” और “कौमुदी” ये दो रत्न उत्पन्न किये हैं।

हिन्दी भाषाभाषी संस्कृत शिक्षार्थीके लिए और विशेषकर अंगरेजी कालेजोंमें पढ़ानेवाले संस्कृत परीक्षार्थियोंके लिए ज्ञान-सागर विद्यासागरजीकी ये पुस्तकें बहुत ही उपयोगी समझी जाती हैं। किन्तु अब तक इनके जितने हिन्दी संस्करण निकले हैं, उनमें बहुतसी बातोंका अभाव और त्रुटियाँ हैं। अतएव इन विद्यार्थियोंके उपकारके लिए वर्तमान समयके उपयोगी व्याकरण कौमुदीके द्वितीय, तृतीय भागको बाबू नारायणचन्द्रजी चट्टोपाध्याय महाशयने अनुवाद करके एक नया संस्करण संवत् १९८३ सालमें निकाला था, एवं व्याकरण कौमुदीका चतुर्थभाग भी अनुवाद करके समाप्त किया था तथा छपानेके लिए प्रेसमें भी भेज दिया था; किन्तु कुछ फ़र्में छपनेके बाद ही अचानक परमपिताने उन्हें अपनी गोदमें उठा लिया—उनका स्वर्गवास हो गया। इस आकस्मिक वज्रपातके कारण उनके अनुगत पुत्र बाबू भैरवनाथजी चट्टोपाध्याय महाशय पितृशोकमें विभोर हो जानेसे यह पुस्तक कई एक फ़र्में छपकर प्रेसमें ही पड़ी रही। कई महीने बाद बाबू भैरवनाथजीको इसका स्मरण हुआ और वे अपने पितृदेवकी अप्रकाशित पुस्तकको प्रकाशित करनेके लिए विशेषरूपसे प्रयत्न

करने लगे ; उसीके फलस्वरूप बहुत जल्दी ही पुस्तक छपाकर आपलोगोंके करकमलोंमें अर्पण की जा रही है। यह बताने की कोई आवश्यकता नहीं है कि संस्कृत शिक्षार्थियोंके लिए यह पुस्तक कितनी प्रयोजनीय है। सुधी पाठक जब इस पुस्तकका परिशीलन करेंगे, तभी उन्हें पता लगेगा, कि सुकुमार-मति विद्यार्थियोंके लिए चिरस्मरणीय पण्डित ईश्वरचन्द्रजी विद्यासागर महाशयने जितना श्रम उठाकर इस अमूल्य पुस्तक की रचना की है, तथा बाबू नारायणचन्द्रजीने भी इसे अनुवाद करके हिन्दी भाषाभाषी भाइयों पर जो उपकार किया है उसके लिए मैं उन्हें आन्तरिक धन्यवाद देता हूँ, तथा मङ्गलमय परमपितासे प्रार्थना करता हूँ कि उनकी आत्माको सद्गति लाभ हो।

जल्दीमें छपानेके कारण कहीं-कहीं इसमें त्रुटियाँ रह गई हैं। विश्वास है कि द्वितीय संस्करणमें पूर्णरूपसे संशोधन करनेका प्रयत्न किया जावेगा। आशा है कि द्वितीय, तृतीय भागको जैसे सुधी विद्यार्थियोंने जिस प्रेमके साथ ग्रहण किया है, उसी प्रकार इस चतुर्थ भागको भी वे अपनावेंगे। अलमति विस्तरेण।

आसाम बङ्गीय सारस्वत मठ
कोकिलामुख जोड़वट,
आसाम
दुर्गाष्टमी सं० १९८४

निवेदक—

श्रीब्रह्मचारी गोपाल चैतन्य

सूचीपत्र ।

व्याकरण कौमुदी—चतुर्थ भाग ।

प्रकरण			पृष्ठाङ्क
विभक्ति निर्णय	१
प्रथमा	१
द्वितीया	३
तृतीया	७
चतुर्थी	१२
पञ्चमी	१६
षष्ठो	२२
सप्तमी	३१
कारक	३६
अपादान	४०
सम्प्रदान	४४
करण	४७
अधिकरण	४७
कर्म	४८
कर्त्ता	५१
तद्धित	६३
स्त्रीप्रत्यय	१६७

प्रकरण		पृष्ठाङ्क
समास—साधारण नियम	...	१८७
अव्ययीभावसमास	...	१९०
तत्पुरुषसमास	...	१९६
बहुव्रीहिसमास	...	२३१
द्वन्द्वसमास	...	२४३
एकशेषप्रकरण	...	२५२
सर्वसमास साधारण विधि	...	२५४
अलुक्समास	...	२६३
मध्यपदलोपीसमास	...	२६८
पूर्वनिपात	...	२७१
सर्वसमास शेष	...	२७६
Exercises	...	५७, १६४, १८६, २८०

॥ श्रीः ॥

व्याकरणा-कौमुदी ।

चतुर्थ-भाग ।

विभक्ति-निर्णय ।

१। “संख्याकारकबोधयित्वा विभक्तिः” । जिसके द्वारा संख्या और कारककी प्रतीति (अर्थात् बोध, ज्ञान, निश्चयता) होती है उसे विभक्ति कहते हैं । यथा—घटः, घटौ, घटाः ; यहां घट-शब्दमें एकवचन, द्विवचन और बहुवचनकी विभक्तियोंके योग रहनेके कारण एक घट, दो घट, बहु घट इत्यादि संख्याका बोध होता है । चन्द्रं पश्यति, यहां “चन्द्र”में द्वितीया विभक्ति का योग रहनेके कारण चन्द्र-शब्दसे कर्म-कारककी प्रतीति होती है ।

२। “विभक्तयः सप्त” । प्रथमा, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पञ्चमी, षष्ठी, सप्तमी ये सात विभक्तियां हैं ।

प्रथमा (*First case-ending*) ।

कर्त्तव्ययोगे च तथा सम्बोधनेऽपि च ।

नानुक्तकर्मणि प्रोक्ता विभक्तिः प्रथमा बुधैः ॥

३। (१) “अभिधेयमात्रे प्रथमा” (१)। जहां क्रियापद प्रभृति नहीं रहता है, केवल अभिधेय-(२) के बोधके निमित्त शब्दका प्रयोग किया जाता है, वहां उस शब्दके उत्तर प्रथमा विभक्ति होती है। यथा—वृक्षः, लता, पुष्पम्, गिरिः, नदी, जलम्, रामः, सीता, लक्ष्मणः, एकः, द्वौ, तयः, द्रोणः, खारी, प्रस्थः ।

४। (२) “कर्त्तरि”। कर्त्तृवाच्यके कर्त्तृ-कारकमें प्रथमा विभक्ति होती है। यथा, शिशुः क्रीडति, गौः शब्दायते, मेघो गज्जति ।

५। (३) “सम्बोधने” (३)। सम्बोधनमें प्रथमा विभक्ति होती है। यथा, हे पितः, हे भ्रातरौ, हे पुत्राः ।

६। (४) “अव्यययोगे च” (४)। इति प्रभृति कईएक अव्यय शब्दोंके योगसे प्रथमा विभक्ति होती है। यथा, अयोध्या नगरे दशरथ इति ख्यातो नृपतिरासीत् (*In the city of Ayodhya there was a king named Dasharatha*); पापात्मनां सङ्गः परित्यक्तुं साम्प्रतम् (*It is proper to shun the company of the wicked*); विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य स्वयं

(१) प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा (पाणिनि २।३।४६)। प्रातिपदिकाथेमात्र, लिङ्गार्थमात्र, परिमाणमात्र और वचनमात्रका बांध होनेसे प्रथमा विभक्ति होती है। इसको “क्रियाराहित्ये”, “अर्थमात्रे”, “नाम्नि” तथा “लिङ्गाय” प्रथमा भी कहते हैं। (२) जिस शब्दसे ~~क्रिया~~ का बोध होता है, वही उस शब्दका अभिधेय है। (३) सम्बोधने च (पा २।३।४७)। (४) कश्चिन्निपातेनाभिधानम्।—सिद्धान्तकौमुदी।

छेत्तु मसाम्प्रतम् (*Even a poison-tree should not be cut down by one who has promoted its growth*) ।

अतिरिक्त ।

“उक्ते कर्मणि प्रथमा” । कर्मवाचके कर्मकारकमें (अर्थात् उक्त कर्ममें) प्रथमा विभक्ति होती है । यथा, बालकेन चन्द्रः दृश्यते (*The moon is being seen by the boy*) ।

द्वितीया (*Second case-ending*) ।

द्वितीया कर्मणि प्रोक्ता क्रियायाश्च विशेषणी ।

हादिप्रत्यनुयोगे च व्याप्तौ कालाध्वनोरपि ॥

७५ (1) “कर्मणि द्वितीया” (१) । कर्तृवाच्यके कर्म-कारकमें द्वितीया विभक्ति होती है । यथा, पुष्पं चिनोति ; अन्नं भुङ्क्ते (*He takes his food*) ; जलं पिबति ।

८। (2) “क्रियाविशेषणे च” । क्रियाके विशेषणमें द्वितीया विभक्ति होती है । “क्लृवैक वचनञ्च” । क्लृबलिङ्गके एकवचनमें ही इसका प्रयोग होता है । यथा, सत्वरं धावति ; द्रुतं पलायते ; मृदु हसति ; साधु भाषते (*speaks well*) ।

९। (3) “अध्वकालाभ्यामत्यन्तसंयोगे” (२) । अत्यन्त-संयोग अर्थात् व्याप्ति (*pervasion*) बोध होनेसे अध्व- (पथ *path* or *distance*) वाचक और काल-वाचक शब्दोंके उत्तर द्वितीया विभक्ति होती है । यथा, अध्व-वाचक—क्रोशं गिरिः स्थितः (*The hill stretched over two miles*) ;

योजन भृत्येनानुगतः (*He was followed by the servant for eight miles*) । काल-वाचक—दिवसमुपवसति (*dwells during the day*) (१) ; मासमधीते (*has been reading for a month*) (२) । क्रोशं. योजनं, दिवसं, मासं व्याप्येत्यर्थः ।

१० । (४) “अभिपरिसर्वोभयस्तसन्तैः” (३) । तस्-प्रत्ययान्त अभि, परि, सर्व, उभय इन कईएक शब्दोंके अर्थात् अभितः (*towards, around, near, before, on either side of*), परितः (*around, on all sides of*), सर्वतः (*on all sides of, all over*) और उभयतः (*on both sides of*) शब्दोंके योगसे द्वितीया विभक्ति होती है । यथा, ग्राममभितः, गृहं परितः, उद्यानं सर्वतः, नदीमुभयतः ।

११ । (५) “प्रत्यनुधिङ्निष्पान्तरान्तरेणयावद्भिः” (३) । प्रति (*towards*), अनु (*after, inferior to*), धिक् (*ie*

(१) परन्तु ‘दिवसे उपवसति’ = *Fasts during the day*. (२) व्याप्ति-अर्थ नहीं होनेसे द्वितीया विभक्ति नहीं होती । यथा, मासस्य द्विरधीते (*reads twice in a month*); क्रोशस्यैकदेशे पठ्यते ।

(३) “हादियुक्तात्” । हादि अर्थात् हा (*woe be to*), धिक्, समया (*near*), निकषा, अन्तरा, अन्तरेण, अभितः, परितः, यावत्, सर्वतः, उभयतः, उपर्युपरि (*सानीय अर्थमें—just above or over*) अध्वधि (*just above or near*), अधोऽध्व (*just below*) इन अर्थोंके योगमें द्वितीया विभक्ति होती है । यथा, हा कृष्णभक्तम् (*Woe be to him who is not a devotee of Krishna*), हा मूर्खम् ; समया ग्रामं (*near*

upon), निकषा (near), अन्तरा (मध्य अर्थमें—between).
अन्तरेण (विना अर्थमें—without, excepting), यावत् (as
long as, as far as) इन कईएक शब्दोंके योगमें द्वितीया
विभक्ति होती है । यथा, दीनं प्रति दया राममनुजातो
लक्ष्मणः (*Laksman was born after Rama*), कृपणं
धिक्, ग्रामं निकषा नदी, स त्वां मां च अन्तरा उपविष्टः (*He
sat between you and me*), श्रममन्तरेण (*without
labour*) विद्या न भवति, वनं यावत् अनुसरति
(*follows as for as the forest*) ।

the village) ; उपर्युपरि लोकं हरिः (*Hari is just over the world*) ;
अध्याधि भुवनम् (*just above or near the centre of the world*), अध्याधि
ग्रामं (*just near or above the village*) ; अधोऽधः लोकम् (*just below
the world*), नवानधोऽधो ब्रह्मतः पयोधरान् (माघ) । औरोंके उदाहरण मूलमें हैं ।
हा, धिक् तथा उपर्युपरि इन तीनोंके योगसे द्वितीयाके अतिरिक्त अन्य विभक्तियोंका
प्रयोग भी होता है । जैसे :—(1) हा-शब्दके योगसे सम्बोधनमें प्रथमा विभक्ति
होती है । यथा, हा भगवन् वशिष्ठ (*Alas, oh revered Vashistha !*), हा
राम, हा देवर, हा तात मातः ; हा राम हा कष्टमिति ब्रुवन्तः, परान्मुखैस्ते
न्यव्रतन्यनीभिः । (भट्टि) । (2) शिष्टप्रयोगमें (*in idiomatic expression or
authoritative usage*) कभी कभी धिक्-शब्दके योगसे प्रथमा विभक्ति होती है ।
यथा, धिगियं दरिद्रता (*cursed be this poverty*) ; और कभी कभी धिक्-
शब्दके योगसे सम्बोधनमें प्रथमा विभक्ति होती है और द्वितीया विभक्त्यन्त पद उल्ल
रहता है । यथा, धिक् मूर्ख ! किं भवान् अस्मदुपाध्यायादपि धर्मवित्तरः ?
(*Fie upon you, fool ! do you know religion even better than
our preceptor ?*), धिक् मूर्ख ! किमेवमुपहससि माम् ? (*Fie upon*

अतिरिक्त ।

“कर्मप्रवचनीययोगे च” । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया (पा २।१।८) । जो सब उपसर्ग धातुके साथ मिलित नहीं होकर विशेष विशेष अर्थमें क्रियासे विच्छिन्नभावे प्रयुक्त होकर क्रियानिरूपित सम्बन्धविशेषके प्रकाशक उपपदोंके सदृश व्यवहृत होते हैं अर्थात् जो सब उपसर्ग धातुके साथ न मिलकर विशेष विशेष अर्थमें उपपदोंके ऐसे प्रयुक्त होते हैं, उन्हें कर्मप्रवचनीय (*case-governing Upasargas*) कहते हैं । ऐसे उपसर्गोंके योगमें द्वितीया विभक्ति होती है । यथा, “हीन” अर्थात् हीन अर्थमें अनु, उप—अनु हरिः, उप हरिः सुराः (*The gods are inferior to Hari*), अनु अर्जुनं योद्धारः (*The warriors are inferior to Arjun*), अनु देवान् नराः (*Men are inferior to the gods*) । “अनुलक्षण” अर्थात् हेतु अर्थमें अनु—जपन् अनु प्रावर्षत् (जपाद्दे तोरित्यर्थः, *It rained after i. e. on account of the muttering of the prayer*), कन्याम् अनु शोकः (तद्दे तोरित्यर्थः, *Lamentation for the daughter*) । “लक्षणेत्वम् ताखाणभागवौसास प्रतिपथ्यनवः” अर्थात् लक्षण (*distinguishing mark—a particular thing*), इत्यम् ताखान (*a particular statement*), भाग (*share, portion*) और वौसा (*repetition*) अर्थोंमें प्रति, परि, अनु । लक्षण—वृक्षं प्रति परि अनु वा विद्योतते विद्मत् (*Lightening flashes near the tree*) ; इत्यम् ताखान—भक्तः हरिं प्रति परि अनु वा (*The devotee is deeply attached to Hari*), स मातरं प्रति परि अनु वा साधु (*He is well-behaved towards his mother*) ; भाग—यत् नां प्रति, परि अनु वा स्यात् (*That which is in you, fool ! Why do you thus laugh at me ?*), २ सूखं त्वां धिक् इत्यर्थः । (३) सानीय्य भिन्न अन्य अर्थमें उपर्युपरि-शब्दके योगसे द्वितीया विभक्ति नहीं होती । यथा, उपर्युपरि सर्वेषां आदित्य इव तेजसा, उपर्युपरि वृक्षीनां चरन्ति राजवृद्धयः । विना (*without*) और कृते (*except*) शब्दोंके योगमें भी द्वितीया विभक्ति होती है । यथा, अयं विना, रविमृते ।

my share), लक्ष्मीः हरिं प्रति परि अनु वा (*Lakshmi is in Hari's share*) ; वीसा—सा हचं हचं प्रति परि अनु वा सिञ्चति (*She waters each and every tree*) , गृहं गृहं प्रति परि अनु वा गीतम् (*There is song in each and every house*) । “अभिरमाने” अर्थात् (भाग अर्थको छोड़कर) लक्ष्मण, इत्यश्वत्थान और वीसा अर्थमें अभि । लक्ष्मणे—स राजानसभि वर्त्तते (*He is before the king*) ; इत्यश्वत्थान—भक्तो हरिसभि (*The devotee is attached to Hari*) ; हचं हचनभि सिञ्चति (*He waters each and every tree*) । “अतिरतिक्रमण च” अर्थात् अतिक्रमार्थमें तथा पूजा अर्थमें अति । अतिक्रमार्थमें—अति सिक्त, अति स्तुतं वा त्वया (*Excessively or too much watered or praised by you*) ; पूजार्थमें—अति देवान् कृष्णः (*Krishna is superior to or most adorable of, all the gods*) । सहार्थमें अनु—गङ्गाम् अनु वसिता पुरी (तया सह बड़ा इत्यर्थः) ।

तृतीया (*Thrid case-ending*) ।

करणे च सहार्थे चाप्यनुक्ते कर्त्तृकारके ।

ऊनाथे विक्रवाङ्गे च तृतीया शास्त्रसम्भता ॥

वारणार्थे प्रकृत्यादौ अपवर्गे च लक्षणे ।

प्रयोजनार्थे व्याख्याता सा सदा शब्दकोविदेः ॥

१२ । (१) “तृतीया करणे” (१) । करण-कारकमें तृतीया विभक्ति होती है । यथा हस्तेन गृह्णाति (*takes by the hand*), चक्षुषा पश्यति (*sees with the eye*), कर्णेन शृणोति (*hears with the ear*) ।

३ । (२) “सहार्थः” (२) । सहार्थ (३) शब्दोंके योगमें

(१) कर्त्तृकरणेन तृतीया (पा २।३।१८) । (२) सहयुक्तेऽप्रधाने (पा २।३।१८) । (३) सह, साकं, साईं समं, सजुः इत्यादि ।

तृतीया विभक्ति होती है । यथा, गमः सीतया लक्ष्मणेन च सह (*with*) वनं जगाम (१), केनापि साद्धं (*with*) विरोधो न कर्त्तव्यः । “सहार्थाप्रयोगेऽपि” । सहार्थ शब्दके अप्रयोगमें भी तृतीया विभक्ति होती है । यथा, पिता पुत्रेण गच्छति, पुत्रेण सहेत्यर्थः ।

१४ । (३) “ऊनवारणप्रयोजनार्थंश्च” । ऊनार्थ, वारणार्थ तथा प्रयोजनार्थ शब्दोंके योगमें तृतीया विभक्ति होती है । यथा, ऊनार्थ—एकेन ऊनः (*Less by one*), विद्यया हीनः (*Devoid of learning*), अहङ्कारेण शून्यः (*Devoid of pride*) । वारणार्थ—अलं विवादेन (*There is no need of quarrelling*), कलहेन किम् (*what is the use of*) । प्रयोजनार्थ—धनेन प्रयोजनम्, कोऽर्थः (*what purpose there is for*) कलहेन । (२)

१५ । (४) “अध्वकालाभ्यामपवर्गे” (३) । अपवर्ग अर्थात् क्रिया-समाप्ति (*completion*) तथा फल प्राप्ति (*fruition*) का बोध होनेपर अध्व (पथ)-वाचक और काल-वाचक

(१) But we say पितृपुत्री सहागती when the nominatives are independent (प्रधान) ।

(२) जनार्थक शब्द—ऊन, हीन, शून्य, रहित &c. having the sense of less, deficient, destitute. वारणार्थक शब्द—अलम्, कृतम्, किम् &c. signifying prohibition. प्रयोजनार्थक शब्द—अर्थः, प्रयोजनम्, कार्यम्, गुणः &c. signifying use or need.

(३) अपवर्गे तृतीया (पा २ ३।६) ।

शब्दोंके उत्तर तृतीया विभक्ति होती है। यथा, अध्व-वाचक—क्रोशेनानुवाकोऽधीतः । काल-वाचक—विभिरहोमिः कृतम्; मासेन व्याकरणमधीतम् (*Grammar was learnt in a month*) । मासं व्याकरणमधीतं (*Grammar was read for a month*) न तु स्फुरति (*but has not been completed or learnt*) ; यहां अध्ययनकी फलप्राप्तिका बोध नहीं होता है इसलिये मास शब्दके उत्तर तृतीया विभक्ति नहीं हुई ।

१६ । (5) “येनाङ्गेनाङ्गिनो विकारः” (१) । जिस अङ्ग-विकृत होनेके कारण अङ्गीका विकार लक्षित होता है उस अङ्ग-वाचक शब्दके उत्तर तृतीया विभक्ति होती है। यथा, चक्षुषा काणः (*Blind of one eye*), पादेन खञ्ज (*Lame of one leg*), कर्णेन वधिरः (*Deaf of one ear*), पृष्ठेन कुब्जः (*Hump-backed*) ।

१७ । (6) “लक्षणात्” (२) । जिस लक्षण अर्थात् चिह्न (*Characteristic sign or attribute*) के द्वारा कोई व्यक्ति सूचित होता है उस लक्षण बोधक शब्दके उत्तर तृतीया विभक्ति होती है। यथा, जटाभिः तापसमपश्यम् (*I saw a man and knew him to be an ascetic from his matted hair*), भूषाभिः शिशुमदर्शम् (*I saw one whom*

(१) येनाङ्गविकारः (पा २३।२०) ।

(२) इत्यभ्युपगम्य (पा २।३।२१) ।

I knew to be an infant from the ornaments),
छत्रेण (१) छात्रमद्राक्षम् ।

१८। (७) “प्रकृत्यादिभ्यश्च” (२) । स्थल-विशेषमें प्रकृति
आदि शब्दोंके उत्तर तृतीया विभक्ति होती है । यथा, प्रकृत्या
(*by nature*) चारुः, स्वभावेन सरलः, आकृत्या सुन्दरः,
जात्या (*by caste*) ब्राह्मणः (३), गोत्रेण शाण्डिल्यः (३),
नाम्ना सोमरातः (३), प्रायेण (*mostly*) दुःखितः, वेगेन
गच्छति, त्वरया धावति, यत्नेन लिखति, सुखेन स्वपिति, दुःखेन
याति, क्रुशेन वदति । (४)

(१) गुरुदोषाभासावरणम् कृतम् तेन । ‘कृत्रेण छात्रमद्राक्षम्’ इस वाक्यका
अंगरेजी अनुवाद ‘I knew a student by his attempt to hide
the defects of his preceptor’ होता है ।

(२) तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य सप्तसंख्यानम् (वा० १४६६) ।

(३) इन्हें “भेदे तृतीया” भी कहते हैं । ऐसे “अभेदे तृतीया” भी हैं ।
यथा, स धनीरान धनवान् (*He is rich of paddy or rice—i. e.—his
wealth consists of paddy or rice only and nothing else*),
वज्रत्वेन वज्रं जानामि (*I know fire as fire*) । “अभेदे तृतीया” “हेतौ
तृतीया”-के अन्तर्गत है । (४) Other examples :—शतेन शतेन पाययति
वत्सान् ; अथात्मनः शब्दगुण गुणज्ञः, पदे विमानेन विगाहमानः (रघु) ; तथेति
शेषामिव भर्तुराज्ञामादाय सूर्द्ध्या मदनः प्रतस्थे (कुमार) ; जीवितेन एव शपामि ;
केन पथा गन्तव्यम्, अनेन पथा गच्छ (*Go by this way*), कः प्रयातु वद तेन
वक्त्रेणा (किरात), यथावनुदृष्टातमुखेन सोऽध्वना (साध) ; किरता मुख्येन
क्रीतम्, एतद्राशः पाणिवलयं बहुमुख्यम् अल्पमुख्येन न विक्रीयम् (भोजप्रबन्ध) ;
अत्रेण रामचन्द्रमनुहरति ।

अतिरिक्त ।

(१) “अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया” । अनुक्त कर्त्तामें अर्थात् कर्मवाच्यके तथा भाववाच्यके कर्त्तृकारकमें तृतीया विभक्ति होती है । यथा, शिशुना चन्द्रः दृश्यते, रामेण वाली हतः ; वालकेः रुद्यते, सया स्थीयते, तेन गतम् ।

(२) “तृतीया प्रयोज्ये” प्रयोज्य कर्त्तामें तृतीया विभक्ति हाती है । यथा, (अणिजन्त) देवदत्तः ओदनं पचति, (णिजन्त) यज्ञदत्तो देवदत्तेन ओदनं पाचयति ।

(३) “हेतौ” । हेतु-अर्थमें तृतीया विभक्ति होती है । यथा, धनेन कुलम्, विद्यया यशः, अनेन दांषेण त्वं मण्डूकाणां वाहनं भविष्यति ।

N. B.—हेतु और कारण :—हेतु—द्रव्य, गुण तथा क्रिया तीनों का हो सकता है, परन्तु कारण—केवल क्रियाका ही होता है । हेतु—निर्वापार तथा सव्यापार दोनों प्रकारके हो सकते हैं किन्तु कारण—केवल सव्यापारका ही हो सकता है ।

(४) “संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि” । सम् पूर्वक ज्ञा-धातुके कर्ममें विकल्पसे तृतीया विभक्ति होती है । यथा, पुत्रः पितरं पिबा वा संजानीते (The son lives in harmony with his father) ।

(५) “यज्ञेः कर्मणः करणसंज्ञा सम्प्रदानस्य कर्मसंज्ञा” । यज्ञ-धातुके कर्ममें तृतीया विभक्ति होती है और सम्प्रदानमें द्वितीया विभक्ति होती है । यथा पशुना रुद्रं यजते=पशुं रुद्राय ददाति ।

(६) “प्रसितोक्तु काम्यां तृतीया वा (अधिकरणे)” । प्रसित तथा उक्तु क शब्दोंके योगमें विकल्पसे अधिकरणमें तृतीया विभक्ति होती है । यथा, केशेषु केशैर्वा प्रसितः उक्तु को वा ।

(७) “तुल्याद्धरतुलोपमाभ्यां तृतीया वा” । तुला और उपमा भिन्न तुल्यार्थक शब्दोंके (जैसे—तुल्य, सदृश, निम्न, सम, रुंकाश इत्यादिके) योगमें विकल्पसे तृतीया विभक्ति होती है । यथा, तुलायन्द्रेण, सदृशयन्द्रेण चन्द्रस्य वा । तुला और उपमा शब्दोंके योगसे केवल षष्ठी विभक्ति होती है । यथा, स्त्रीमुखस्य तुला शशी,

स्त्रीमुख्य उपमा पश्यम् । किन्तु तुला और उपमा शब्दोंके योगसे तृतीया विभक्ति भी देखनेमें आती है । यथा, तुलां यदारोहति दन्तवाससा (कालिदास), स्फुटोपमं भूतिसिनेन शशुना (साधु) । ऐसे स्थलोंमें बहुतोंके मतसे “सहार्थाऽप्रयोगेऽपि” अर्थात् सहार्थके अपयोगमें तृतीया है ; परन्तु मल्लिनाथ कहते हैं “सदृशपर्याययोः तुलोपमाशब्दयोः ‘अतुलोपमभ्याम्’ इति निषेधात् ‘सादृश्य’-वाचित्वे तृतीयेत्याहुः ।” इसलिये मल्लिनाथके अनुसार तुला और उपमा शब्दोंका अर्थ जब ‘सदृश’ (equal or similar—विशेषण) होता है तब इनके योगमें तृतीया नहीं होती किन्तु जब इनका अर्थ ‘सादृश्य’ (equality or similarity—विशेष्य) होता है तब इनके योगमें तृतीया विभक्ति होती है ।

चतुर्थी (Fourth case-ending) ।

सम्प्रदाने च तादर्थ्ये निवृत्त्यर्थे तुमर्थके ।

नमः प्रभृतियोगे च चतुर्थी विहिता वृषे ॥

सम्प्रदायमानात् कृष्यादियोगे सा परिकीर्तिता ।

अवज्ञायां मन्वतेषु कर्मणि स्याद्विकल्पतः ॥

गत्यर्थं कर्मणो वा स्यात् सा चेष्टायामनध्वनः ।

समर्थार्थकशब्दानां योगे नित्यं भवेच्च सा ॥

१६ । (१) “चतुर्थी सम्प्रदाने” (१) सम्प्रदान-कारकमें चतुर्थी विभक्ति होती है । यथा, दग्दित्राय धनं ददाति, भिक्षवे (to a beggar) भिक्षां ददाति ।

२० । (२) “तादर्थ्ये” (२) । तादर्थ्य बोध होनेसे अर्थात् कोई वस्तु वा क्रिया जिसके निमित्त अभिप्रेत होती है उसके उत्तर चतुर्थी विभक्ति होती है । यथा, यूपाय for a sacri-

(१) पा २।१।३। (२) इसे “निमित्ताय चतुर्थी” भी कहते हैं । चतुर्थी विधाने तादर्थ्य उपसंख्यानम् (वा. १४५८) ।

ficial post) दारु (*wood*), कुण्डलाय हिरण्यम् (*gold*),
अश्वाय घासः, रन्धनाय स्थाली, ज्ञानायाध्ययनम्, दानाय
अनोपाज्जनम्, स्नानाय नदीं याति, पाकाय अग्निमाहरति,
मुक्तये हरिं भजति ।

२१ । (३) “निवृत्तौ निवर्त्तनीयात्” । निवृत्तिका बोध
होनेसे निवर्त्तनीयके उत्तर (अर्थात् जिसको निवारण किया जाता
है उसके उत्तर) चतुर्थी विभक्ति होती है । यथा, मशकाय धूमः,
मशकनिवृत्ताये इत्यर्थः ; पिपासायै जलम्, पिपासानिवृत्ताये
इत्यर्थः ; रोगाय औषधम्, रोगनिवृत्ताये इत्यर्थः ; पापाय प्राय-
श्चित्तम् (*atonement*), पापनिवृत्ताये इत्यर्थः ।

२२ । ४ “सम्पद्यमानात् कृ,प्यादेः” (१) । कृ,पि आदि
(कल्पि, जन्, भू, सम्+पद्) धातुओंके प्रयोगमें सम्पद्यमानके
उत्तर चतुर्थी विभक्ति होता है । यथा—भक्तिज्ञानाय कल्पते,
ज्ञानं सुखाय सम्पद्यते जायते वा (*Knowledge conduces to
happiness*), धर्मः स्वर्गाय भवति (*Virtue leads to
heaven*), अधर्मो (*vice or sin*) नरकाय (*to hell*)
भवति । कभी कभी क्रिया उह्य रहती है । यथा, पापं नरकाय ।

२३ । (५) “हित-सुख-नमोभिः” (२) । हित, सुख और
नमस् शब्दोंके योगमें चतुर्थी विभक्ति होती है । यथा—हितं

(१) कृ,पि सम्पद्यमाने च (वा. १४५८) । (२) नमः स्वस्तिस्वाहा
-स्वधालं वषट् ङीगाच्च (पा. २।१।१६) “हितयोगे च” (वार्त्तिक १४६१) ।

पुत्राय, सुखं शिष्याय, नमो गुरवे । क्रियाके योगमें (१) विकल्पसे होता है । यथा, गुरवे नमस्कृत्य, गुरुं नमस्कृत्य ।

२४ । (६) “स्वस्तिस्वाहास्वधावषड्भिः” (२) । स्वस्ति, स्वाहा, स्वधा और वषट् शब्दोंके योगमें चतुर्थी विभक्ति होती है । यथा, स्वस्ति प्रजाभ्यः (*Good fortune be to the subjects*); स्वाहा अग्नये (*This offering is to Agni*); स्वधा पितृभ्यः (*This offering is to the ancestors*); इन्द्राय वषट् (*This offering is to Indra*) ।

२५ । (७) “समर्थार्थकैश्च” । समर्थार्थक (३) शब्दोंके योगमें चतुर्थी विभक्ति होती है । यथा, समर्थो मल्लो मल्लाय, अलं मल्लो मल्लाय, शक्तो मल्लो मल्लाय, प्रभुर्मल्लो मल्लाय । समर्थार्थक क्रियाके योगमें भी चतुर्थी विभक्ति होती है । यथा, प्रभवति मल्लो मल्लाय, शक्नोति मल्लो मल्लाय ।

(१) नमस् शब्दके साथ क्रियाका योग रहनेसे द्वितीया तथा चतुर्थी दोनों विभक्तियां होती हैं । यथा, नमस्कृत्यः (*we bow down*) नृसिंहाय, नारायणं नमस्कृत्य । प्र + नम् और प्र + नि + पत् (*to salute*) धातुओंके योगमें भी द्वितीया और चतुर्थी विभक्तियां होती हैं । यथा, पुत्रः पितरं पिबे वा प्रणमति ; अहसाख्य-मिश्रान् प्रणिपत्य विज्ञापयामि, तस्मै प्रणिपत्य (*prostrating himself at his feet*) in तस्मै शशंस प्रणिपत्य नन्दो शुश्रूषया शैलसुतामुपेताम् ।—कुमार ३।६० ।

(२) नमःस्वस्तिस्वाहास्वधावषड्योगाच्च (पा १।३।१६) । अलमिति पथ्यान्वार्थयद्भणम् ।—भट्टोजिदीक्षित ।

(३) समर्थ, शक्त, प्रभु, अलम् । यथा, अहं तुभ्यं समर्थः शक्तः प्रभुः अलं वा (*I am a match for you*) ।

२६। (८) “मन्यकर्मण्यनादरे विभाषा (१)। अवज्ञा बोध होनेसे दिवादिगणीय मन-धातुके अवज्ञा-बोधक कर्ममें विकल्पसे चतुर्थी विभक्ति होती है (२)। यथा, स त्वां तृणाय मन्यते (*He does not care a straw for you*), नाहं त्वां कुक्कुराय मन्ये (*I do not consider you to be a dog even*)। पक्षमें द्वितीया। शृगालादि (३) कर्ममें चतुर्थी विभक्ति नहीं होती। यथा, त्वामहं शृगालं मन्ये (*I consider you to be a jackal*)।

२७। (९) “वा गत्यर्थकर्मणि चेष्टायामनध्वनि” (४)। चेष्टा-बोध होनेसे गत्यर्थक धातुओंके कर्ममें विकल्पसे चतुर्थी विभक्ति होती है। यथा ग्रामाय गच्छति, व्रजाय व्रजति। पक्षमें द्वितीया। चेष्टा-बोध नहीं होनेसे चतुर्थी विभक्ति नहीं होती। यथा, मनसा मथुरां गच्छति। अध्व-वाचक शब्द कर्म होनेपर भी नहीं होती। यथा, अध्वानं गच्छति, पन्थानं गच्छति।

अतिरिक्त।

(१) “क्रियाधीनपदस्य च कर्मणि स्थानिनः”। तुम-प्रत्ययान्त क्रिया ऊह्य

(१) मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु (पा २।३।१७)। अप्राणिष्वित्यपनीय नौकाकान्नाशुकशृगालवर्ज्यस्थिति वाच्यम् (वा. १४६४)। (२) अनादर (अवज्ञा) बोध नहीं हो तो चतुर्थी विभक्ति नहीं होती। यथा, अस्मानं दृषदं मन्ये मन्ये काष्ठ-मुलुखलम् । अन्वायासं स्तु मन्ये यस्य माता न पश्यति ॥—काशिका। (३) शृगाल, काक, शुक, नौ, अन्न। (४) गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थी चेष्टायामनध्वनि (पा २।३।१२)।

(*understood*) रहे तो उसके कर्ममें चतुर्थी विभक्ति होती है । यथा, फलभ्यो याति फलान्याहृतं यातीत्यर्थः ।

(९) “तुमर्थाच्च भाववचनात्” । भाववाच्यनिष्पन्न शब्द तुमन्त पदके स्थानमें व्यवहृत हो तो उसमें चतुर्थी विभक्ति होती है । यथा, पाकाय याति, यहाँ पाक (पच् + भावे घञ्) शब्द पक्तुम् इस तुमन्त पदके स्थानमें व्यवहृत हुआ है इसलिये पाक शब्दमें चतुर्थी विभक्ति हुई है ; ऐसी यागाय व्रजति, यष्टुं व्रजतीत्यर्थः ।

(१०) “उत्पाति ज्ञापिते च” । प्राकृतिक लक्षणसे जो उत्पात् (भय) सूचित होता है उसमें चतुर्थी विभक्ति होती है । यथा, “पीता वधाय विज्ञेया दुर्मित्राय तथासिता । वाताय कपिला विद्रादातपायातिलोहिनी ॥”—महाभारतम् ।

(११) “चतुर्थी वाशिष्यायुष-भद्र-कुशल-सुखार्थ-हितार्थैः” । आशीर्वाद् बोध होनेसे आयुष्य आदि शब्दोंके योगमें चतुर्थी वा षष्ठी विभक्ति होती है । यथा, आयुष्यं, भद्रं, कुशलं, निरामयं, सुखं, इन्द्र्यं, शान्तिः, अर्थः, प्रयोजनं, हितं, पथ्यं वा ते (तुभ्यः) तव वा भूयान् ।

(१२) “कथनार्थप्रेरणार्थश्च” । कथनार्थक तथा प्रेरणार्थक धातुओंके योगमें चतुर्थी विभक्ति होती है । यथा, कथनार्थक (*meaning to tell*)—कथयामि ते (तुभ्यः) भूतार्थम्, आस्थाहि मे (मया) को भवानुरूपः, तस्मै शशंस प्रणिपत्य नन्दी, समाचष्ट (सम् + आ + चल्-धातुसे) मसागव्य दैत्यराजाय विस्तारात्, याज्ञवल्क्यो मुनिर्यस्मै ब्रह्मपरायणं जगौ (गी-धातुसे), उपस्थितां होमवेलां गुरवे निवेदयामि ; प्रेरणार्थक (*meaning to send*)—भोजिन दूतो (*messenger*) रघवे (*to Raghu*) विसृष्टः (*was sent*), अये तदिदमाभरणं मया स्वशरीराद्वतायै राचसाय प्रेषितम् (*Ah, this is the ornament which I sent to Rakshasa after taking it off from my own person*)—सुद्वाराचसम् ।

पञ्चमी (Fifth case ending) ।

अपादानेऽन्वार्थयोगे विभक्तिः पञ्चमी सता ।

सौमित्रव्याप्तिकोषे च सादाशब्दस्य योगतः ॥

यतः कालाध्वनो मानं तस्मात् भवति पञ्चमी ।
 दिग्देशकालार्थयोगे नित्यं सा परिकीर्तिता ॥
 ल्यब्लोपे कर्मणि ज्ञेया तथाधिकरणेऽपि च ।
 वह्निरात्प्रभृतिभिर्युक्ताद् भवति पञ्चमी ॥
 ऋतयोगे पञ्चमी च द्वितीयापि तथा भवेत् ।
 तृतीया पञ्चमी प्रोक्ता हेत्वर्थं शास्त्रदर्शिभिः ॥
 स्तोककृच्छ्राल्पशब्देभ्यस्तथा कतिपयादपि ।
 पञ्चमी च तृतीया च इ विभक्तौ विदुष्वुधाः ॥
 बहूनां वा द्वयोर्मध्ये यवोत्कर्षः प्रतीयते ।
 निरुपवाचकात्तत्र पञ्चमी कथिता बुधैः ॥
 नानाविनाशृङ्गयोगे तथा तिष्ठो विभक्तयः ।
 पञ्चमी च द्वितीया च तृतीयापि भवन्ति हि ॥

२८ । (१) “अपादाने पञ्चमी” (१) । अपादान-कारकमें पञ्चमी विभक्ति होती है । यथा, अश्वात् पतितः, गृहाच्चलितः, जलादुत्थितः ।

२९ । (२) “ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च” (२) । ल्यप्प्रत्ययान्त पदके अप्रयोगमें कर्ममें और अधिकरणमें पञ्चमी विभक्ति होती है । यथा, प्रासादात् प्रेक्षते, प्रासादमारुह्य इत्यर्थः ; आसनादवलोकयति, आसने उपविश्य इत्यर्थः ।

३० । (३) “कालाध्वनोरवधेः” (३) । काल-परिमाण और अध्व-परिमाण बोध होनेसे अवधि-बोधक शब्दके उत्तर पञ्चमी

(१) पा २।१।२८ । (२) ज १४७४-७५ । ज्ञा भी ल्यप्के अन्तर्गत है, इसलिये आसनादवलोकयति आसने स्थित्वा उपविश्य वा अवलोकयति । इसको “यवथे पञ्चमी” भी कहते हैं । (३) यतश्चाध्वकालनिर्माणां तत्र पञ्चमी (वा० १४७७) ।

विभक्ति होती है। यथा, काल-परिमाण—अग्रहायणात् पञ्च मासाः, माघात् तृतीये मासि, विवाहात् सप्तमे दिने। अध्व-परिमाण—पाटलिपुत्रात् शतं क्रोशाः, प्रयागात् त्रिंशत् क्रोशाः, कुरुक्षेत्रात् दश योजनानि।

३१। (४) “निकृष्टादेकोत्कर्षे” (१)। दो वा अनेकोंमेंसे एकका उत्कर्ष बोध होने पर निकृष्टके उत्तर पञ्चमी विभक्ति होती है। यथा, धनात् विद्या गरीयसी, चैत्रो मैत्रात् बलीयान्, माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्यः आढ्यतराः।

३२। (५) “मर्यादाभिविध्योरायोगे” (२)। मर्यादा और अभिविधि (३) बोध होनेसे आ इस अव्यय शब्दके योगमें पञ्चमी विभक्ति होती है। यथा, मर्यादा—आ जन्मनः, आ शैशावात्, आ समुद्रात्, आ हिमाचलात्। अभिविधि—आ वनात् वृष्टे देवः, वनं व्याप्य इत्यर्थः; आ सकलात् ब्रह्म, सकलं व्याप्य इत्यर्थः।

३३। (६) “अन्यार्थैः”। अन्यार्थ शब्दोंके (४) योगमें

(१) “पञ्चमी विभक्तिः” (पा १।१।४२)।

(२) ऋङ् मर्यादावचने (पा १।४।८२) ; ऋङ् मर्यादाभिविध्योः (पा १।१।१६) ; पञ्चम्यपाङ् परिभिः (पा २।३।१०)। (३) तेन विना मर्यादा (सीमा *limit*), तत्सङ्घितः अभिविधिः (व्याप्ति pervasion)। वर्जनायै अप तथा परि अव्ययोंके योगमें भी पञ्चमी विभक्ति होती है। यथा, अप परि वा त्रिगर्तभ्यो ब्रष्टो देवः त्रिगर्तदेशं वर्जयित्वा इत्यर्थः (It rains everywhere excepting the country of the Trigartas)। यहाँ आ, अप, परि, कर्षप्रवचनीय है। (४) अन्य, भिन्न, इतर, विलक्षण, व्यतिरिक्त।

पञ्चमी विभक्ति होती है। यथा, मित्रादन्यः (१) कः परित्रातुं समर्थः ; घटः पटादितरः (१) ; इदमस्मान्निन्नम् । अन्यार्थ क्रियाके योगमें भी पञ्चमी विभक्ति होती है। यथा, स्वर्णं रजतान्निघते (*Gold is different from Silver*) ।

३४ । (७) “दिग्देशकालवाचिभिः” (१) । दिग्वाचक, देशवाचक और कालवाचक शब्दोंके योगमें पञ्चमी विभक्ति होती है। यथा, दिग्-वाचक—पूर्वो ग्रामात्, उत्तरो गृहात् । देश-वाचक—चैत्रो मैत्रात् पूर्वदेशे (*Chaitra is to the east of Maitra*) ! काल वाचक—चैत्रात् पूर्वः फाल्गुनः (*Falgun precedes Chaitra*), भोजनात् प्राक् (*before meal*), शयनात् पूर्वम् (*before sleeping*), उत्थानात् परतः (*after rising*), प्रस्थानादनन्तरम् (*after departure*) ।

३५ । (८) “वहिरारात्प्रभृतिभिः” (१) । वहिस् (*outside*), आरात् (*दूरसमीपयोः remote or near*) और प्रभृति शब्दोंके योगमें पञ्चमी विभक्ति होती है। यथा, गृहात् वहिः (२), आरात् वनात् (*Near or remote from the wood*),

(१) अन्यारादितरर्त्तेदिक्शब्दाश्चत्तरपदाजाहियुक्ते (पा २।१।२८) = अन्य + आरात् + इतर + ऋते + दिक्शब्द + अच् + उत्तरपद + आच् + आहियुक्ते ।

(२) क्रमद्वीश्वरने वहिः शब्दके योगमें पञ्चमी तथा षष्ठी दोनों विभक्तियोंका विधान किया है। यथा (षष्ठी), अस्ति तस्य नगरस्य वहिः अतिविमलौदकः मरीचः । अदर्शश्च मार्गाभ्यासवर्जिनः कस्यापि जपणकविहारस्य वहिः रक्ताशोकषण्डे निषण्णः कमपि जपणकम् ।—दशकुमारचरितम् ।

आरात् उद्यानात्, जन्मनः प्रभृति, शैशवात् प्रभृति (from childhood) ।

३६। (9) “आ-आहिभ्याञ्च” (१) । आ और आहि प्रत्ययान्त शब्दोंके योगमें पञ्चमी विभक्ति होती है। यथा, उद्यानादुत्तरा गृहम्, गृहादुत्तराहि सरः, हिमालयात् दक्षिणा भारतवर्षम्, प्रयागाद् दक्षिणाहि विन्ध्यः ।

३७। (10) “ऋते योगे द्वितीया च” । ऋते (without) शब्दके योगमें पञ्चमी और द्वितीया विभक्तियां होती हैं। यथा, ज्ञानाद्भूते, ज्ञानमृते (without knowledge) ।

३८। (11) “पृथग्विनाभ्यां द्वितीयातृतीये च” (२) । पृथक् (other than) और विना (without) शब्दोंके योगमें पञ्चमी तथा द्वितीया और तृतीया विभक्तियां होती हैं। यथा, चैत्रात् पृथक्, चैत्रं पृथक्, चैत्रेण पृथक् (other than Chaitra) ; श्रमाद् विना, श्रमं विना, श्रमेण विना (without labour) । (३)

३९। (12) “स्तोककृच्छ्राल्पकतिपयेभ्यस्तृतीया च” (४) । स्तोक (a little), कृच्छ्र (great difficulty), अल्प (very

(१) अन्तरादितरर्चोदिकशब्दाच्चत्तरपदाजाहियुक्ते (पा १।१।२६) । (२) पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाव्यतरस्याम् (पा १।३।३९) । (३) नाना शब्दके योगमें भी द्वितीया, तृतीया और पञ्चमी विभक्तियां होती हैं। यथा, नाना (without) नारों (नार्यां नार्याः वा) निस्कृता लोकयात्रा ।

(४) करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य (पा १।३।३९) ।

little), और कतिपय (several) शब्दोंके उत्तर पञ्चमी और तृतीया विभक्तियां होती हैं । यथा, स्तोका-
न्मुक्तः, स्तोकेन मुक्तः (released a little); कृच्छ्रान्मुक्तः,
कृच्छ्रेण मुक्तः ; अल्पान्मुक्तः, अल्पेन मुक्तः (released with
very little difficulty); कतिपयान्मुक्तः, कतिपयेन मुक्तः
(released by several) । विशेषण होनेसे नहीं होता ।
यथा, स्तोकः पाकः, स्तोकं पचति ।

४० । (13) “हेतौ च” (१) । हेतु बोध होनेसे तद्बोधक
शब्दके उत्तर पञ्चमी और तृतीया विभक्तियां होती (२) हैं । यथा,
धनत् कुलम्, धनेन कुलम् ; भयात् कम्पः, भयेन कम्पः ; हर्षात्
नृत्यति, हर्षेण नृत्यति ; दुःखात् रोदिति, दुःखेन (through
or on account of grief) रोदिति ।

अतिरिक्त ।

(१) “प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्” (पा २।३।११) ; प्रतिः प्रतिनिधिप्रति-
दानयोः (पा १।४।९९), प्रति=प्रतिनिधि और प्रतिदान । जिसका प्रतिनिधि
(representative) वा जिसका प्रतिदान (exchange) होता है उसके उत्तर
पञ्चमी विभक्ति होती है । यथा, प्रद्युम्नः कृष्णात् प्रति (Pradyumna is the
representative of Krishna) ; तिलिभ्यः माषान् प्रति यच्छति—He exchanges
Mashas for sesamum.

(१) पा २।३।११ । (२) “विभाषागुणोऽस्त्रियाम्” (पा २।३।२५) । इस सूचके
अनुसार गुणवाचक स्त्रीलिङ्गभिन्न शब्दोंके उत्तर हेतु अर्थमें पञ्चमी और तृतीया
विभक्तियां होती हैं । यथा, जाड्यात् जाड्येन वा बद्धः । गुणवाचक न होनेसे
अथवा स्त्री लिङ्ग होनेसे केवल तृतीया विभक्ति होती है ; यथा, धनेन कुलं, बुद्ध्या
मुक्तः । किन्तु शिष्टप्रयोगमें इस नियमका बहुत्वा व्यतिक्रम ही देखनेमें आता है ।

(१) “अकर्तव्ये पञ्चमी” (पा २।३।२४) । हेतुसूचक ऋणवाचक शब्दके उत्तर पञ्चमी विभक्ति होती है । यथा, शताह्वः । हेतुसूचक ऋणवाचक शब्द कर्ता होनेसे नहीं होता । यथा, शतेन वसितः ।

(२) “दूरान्तिकार्थे द्वितीया च” (पा २।३।३५) । दूरार्थक और अन्तिकार्थक शब्दोंके उत्तर द्वितीया, तृतीया और पञ्चमी विभक्तियाँ होती हैं । यथा, नगरस्य दूरम् दूरेण दूरात् वा (*far from the town*) ; ग्रामस्य अन्तिकम्, अन्तिकेन, अन्तिकात् वा (*near the village*) । दूरार्थक और अन्तिकार्थक शब्द विशेषण होनेसे नहीं होती । यथा, दूरः पन्थाः । किसी किसी वैयाकरणोंके मतसे “दूरान्तिकार्थः षष्ठी वा तेष्योऽपि सप्तमीपञ्चमीतृतीयाद्वितीयाः” । दूरार्थक तथा अन्तिकार्थक शब्दोंके योगमें पञ्चमी वा षष्ठी विभक्ति होती है, और दूरार्थक तथा अन्तिकार्थक शब्दोंके उत्तर द्वितीया, तृतीया, पञ्चमी वा सप्तमी विभक्ति होती है; और वे एकवचनमें ही व्यवहृत होते हैं । यथा, ग्रामात् ग्रामस्य वा दूरं दूरेण दूरात् दूरे वा वसति (*He lives at a distance from the village*) ; ग्रामात् ग्रामस्य वा अन्तिकं अन्तिकेन अन्तिकात् अन्तिके वा वसति (*He lives near the village*) ।

षष्ठी (*Sixth case-ending*) ।

सम्बन्धे रिप्रभृतिभिर्युक्तात् षष्ठी भवेद् भ्रुवम् ।
 शत्रायन्यक्तदन्तानां योगे कर्त्तरि कर्षणि ॥
 कर्षणो वा दद्यादीनां कृत्यर्थानां प्रयोगतः ।
 कर्त्तुं कर्षणे कृत्यानां तस्यार्थकारणेऽपि वा ॥
 जात्यादीनां प्रयोगे च कर्षणि स्याद्विकल्पतः ।
 सोपसर्गदिवश्चैव शब्दस्य द्विषस्तथा ॥
 आशिषि कुम्भवादीनां योगे षष्ठी प्रकौर्षिता ।
 चतुर्थी च भवेत्तत्र विदुषामिति सम्प्रत्ययम् ॥
 आशिषि नाद्यतेः षष्ठी विभाषा कर्षणि मता ।
 दूरार्थनिकटार्थानां योगे षष्ठी च पञ्चमी ॥

तुलोपमावर्जितस्य तुल्यार्थस्य प्रयोगतः ।

षष्ठी विभक्ति विज्ञेया चतुर्थी तव चेष्टते ॥

अन्यत्रापि विवक्षायां षष्ठी भवितुमर्हति ॥

४१ । (१) “षष्ठी सम्बन्धे” (१) । सम्बन्धमें षष्ठी विभक्ति होती है । यथा, मम पिता, तव पुत्रः, तस्य भ्राता, महिषस्य शृङ्गम्, गोर्दुग्धम्, नद्या जलम्, वृक्षस्य छाया, अग्नेः शिखा, वायोर्वेगः, जलस्य प्रवाहः ।

४२ । (२) “कर्तृकर्मणोः कृति” (२) । कृत्-प्रत्ययके प्रयोगमें कर्त्ता और कर्ममें षष्ठी विभक्ति होती है । यथा, कर्त्ता—शिशोः शयनम्, अश्वस्य गतिः, तव पिपासा, मम बुभुक्षा । कर्ममें—अन्नस्य पाकः, पयसः पानम्, सुखस्य भोगः, धनस्य दाता, वृक्षस्य छेदकः ।

४३ । (३) “उभयप्राप्तौ कर्मणि” (३) । कर्त्ता तथा कर्म दोनोंमें षष्ठी प्राप्तिकी सम्भावना होनेसे केवल कर्ममें ही षष्ठी विभक्ति होती है । यथा, गवां देहो गोपेन, पयसः पानं शिशुना, धनस्य दानं नृपेण, जलस्य शोषणं सूर्येण, अर्थस्य हरणं चौरैण । (४)

४४ । (४) “कच्चिद्भिन्नापा कर्त्तरि” (५) । कहीं कहीं (४) कर्त्तामें

(१) षष्ठी शेषे (पा २।३।५०) । कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामि-
भावादिः सम्बन्धः शेषस्तत्र षष्ठी । (२) पा २।३।६५ । (३) पा २।३।६६ ।
(५) कृत्यानां कर्त्तरि वा (पा २।३।७१) । (४) कारिकाके अनुसार सकर्षक धातुके
उत्तर कृत् प्रत्यय होनेसे वह कृत्प्रत्ययान्त शब्द यदि स्त्रीलिङ्ग हो जाय तो उसके
योगसे कर्त्तामें विकल्पसे षष्ठी विभक्ति होती है । यथा, हानिः सुखानां दरिद्रस्य

विकल्पसे षष्ठी विभक्ति होती है । यथा, घटस्य कृतिः कुम्भकारेण कुम्भकारस्य वा, शब्दानामनुशासनम् आचार्य्ये आचार्य्यस्य वा ।

४५। (५) “न शब्तादेः” (१) । शत्, शानच्, कसु,

हरिद्रेण वा, परिचर्या गुरोः शिष्यस्य शिष्येण वा, वर्णना विष्णोर्मतस्य भक्तेन वा । किन्तु वार्तिकके अनुसार कृतविहित अ-प्रत्ययान्त और णक-प्रत्ययान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दोंके योगसे कर्त्तामें नित्य षष्ठी विभक्ति होती है । यथा, मेदिका विभिक्षा वा रुद्रस्य जगतः, क्रिया जगतः कृष्णस्य, इच्छा मुक्ते सपस्विनः । भट्टोजिका तथा दुर्गादासका और संचितसारका भी यही मत है । श्रीराम तर्कवागीशके मतमें, सकर्मक धातुके उत्तर स्त्री-विहित अ और णक भिन्न और कोई भी कृत-प्रत्ययके योगसे कर्त्तामें विकल्पसे षष्ठी विभक्ति होती है । यथा, शब्दानामनुशासनं आचार्य्यस्य आचार्य्येण वा, गवां दोहो गोपस्य गोपेन वा । इन नियमोंके बारेमें वैयाकरणोंका बहुत ही मतभेद है । श्रीराम तर्कवागीशके और दुर्गादासके अनुसार तव्यादिके प्रयोगमें कर्त्ता तथा कर्म किसीमें षष्ठी विभक्ति नहीं होती । यथा, कष्टव्या ग्रामं शाखा कपिना, याचितव्यः कृष्णो मोक्षं भक्तेन, दोहनैया गौर्दुग्धं गोपेन, नेयो भक्तो वैकुण्ठं कृष्णेन, वाह्यो भारो ग्रामं भृत्येन । विद्यानिवासके अनुसार द्विकर्मक धातुके उत्तर कर्त्तावाच्यमें कृत-प्रत्यय हो तो दोनों कर्ममें षष्ठी विभक्ति होती है । यथा, कृष्णस्य मोक्षस्य याचको भक्तः, दोग्धा दुग्धस्य गोः कृष्णः, चौरस्य गवां दोहः कृष्णेन । संचितसारके मतमें ऐसे स्थलोंमें मुख्य कर्ममें ही षष्ठी विभक्ति होती है । यथा, गां दोग्धा दुग्धस्य गोपः । किसी किसीके मतमें गौण कर्ममें ही षष्ठी विभक्ति होती है । यथा, दोग्धा दुग्धं गवां हरिः । पाणिनीयोंके अनुसार ऐसे स्थलोंमें प्रधान कर्ममें नित्य षष्ठी और गौण कर्ममें विकल्पसे षष्ठी विभक्ति होती है । यथा, नेता अश्वस्य ग्रामस्य ग्रामं वा । अकर्मक धातुके प्रयोगमें कर्त्तामें नित्य षष्ठी विभक्ति होती है । यथा, साधोर्विद्धिः शिशोः सुतिः । (१) न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थेऽन्यथा (पा १।१।६८) । लोकाव्यय (ल + उ + उक् + अव्यय) ल = शट्, शानच्, कसु, कानच्, रुट्, स्वमान, अव्यय—तुम्, त्वा, ल्यप् । टन् = शीलार्थे टन् ।

कानच्, स्यत् और स्यमान प्रत्ययोंके प्रयोगमें षष्ठी विभक्ति नहीं होती । यथा, शतृ—गृहं गच्छन्, जलं पिवन् (१) । शानच्—अन्नं भुञ्जानः, व्याकरणमधीयानः । कसु—ओदनं पेचिवान्, ग्रामं जग्मिवान् । कानच्—गुरुं ववन्दानः, शास्त्रं शुश्रूवाणः । स्यत्—गृहं गमिष्यन्, वेदं पठिष्यन् । स्यमान—गुरुं सेविष्यमाणः, धनं दास्यमानः ।

४६ । (६) “न तुमुनादेः” (२) । तुमुन्, क्त्वा, ल्यप् और णसुल् प्रत्ययोंके प्रयोगमें षष्ठी विभक्ति नहीं होती । यथा, तुमुन्—गृहं गन्तुम्, चन्द्रं द्रष्टुम् । क्त्वा—जलं पीत्वा, फलं ग्रहीत्वा । ल्यप्—व्याकरणमधीत्य, गृहमागत्य । णसुल्—गुरुं सेवं सेवम्, शास्त्रं श्रावं श्रावम् ।

४७ । (७) “नोदन्तस्य” (२) । उकारान्त कृत्-प्रत्ययोंके प्रयोगमें षष्ठी विभक्ति नहीं होती । यथा, जलं पिपासुः, रिपून् जिष्णुः, शिलां क्षिप्णुः, विपक्षं निराकरिष्णुः, फलं गृह्यालुः ।

४८ । (८) “नोकशीलतृन्भविष्यणिनाम्” (२) । उक्, शीलार्थक तृन् और भविष्यर्थक णिन् प्रत्ययोंके प्रयोगमें षष्ठी विभक्ति नहीं होती । यथा, उक्—गृहं गामुकः, जलं वधुकः, शत्रुं घातुकः (३) । शीलार्थक तृन्—धनं दाता, अन्नं भोक्ता,

(१) “द्विषो विभाषा” (द्विषः शातृर्वा—वा० १५२२) । द्विष्-घातुका विकल्पसे होता है । यथा, सुरं द्विषन्, सुरस्य द्विषन् । (२) न लोकाव्ययनिष्ठाखल्येदनाम् (पा ९३।६८) । अकेनीभं विष्यदाधमर्णयोः (पा २।१।७०) । (३) कामुक-शब्दके प्रयोगमें षष्ठी विभक्ति होती है । यथा, धनस्य कामुकः ।

विपक्षं निराकर्त्ता । भविष्यदर्शक णिन्—धनं दायी, घृतं भोजी, गृहं गामी ।

४६ । (9) “न खलर्थानाम्” (१) । खलर्थ प्रत्ययों (२) के प्रयोगमें षष्ठी विभक्ति नहीं होती । यथा, नैतत् सुकरं भवता, नैतद्दुष्करं तेन, सर्व्वमीषत्करं सुधिया, मया सुमर्षणः शत्रुः, त्वया दुःशासनो रिपुः ।

५० । (10) “न निष्ठायाः” (१) । निष्ठा प्रत्ययोंके प्रयोगमें षष्ठी विभक्ति नहीं होती । यथा, क—तेन व्याकरणमधीतम्, मया जलं पीतम्, त्वया चन्द्रो दृष्टः । कवतु—स गृहं गतवान्, अहं चन्द्रं दृष्टवान्, त्वं वेदमधीतवान् ।

५१ । (11) “कस्य वर्त्तमाने” (३) । वर्त्तमान-कालमें विहित क्त प्रत्ययके प्रयोगमें (४) षष्ठी विभक्ति होती है । यथा, राज्ञां मतः, राजभिर्मन्यते इत्यर्थः ; सतां पूजितः, सद्भिः पूज्यते इत्यर्थः ।

५२ । (12) “अधिकरणवाचिनश्च” (५) । अधिकरण-

(१) न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थद्वयानाम् (पा २।३।६९) । (२) सु, दुर् और ईषत् शब्दोंके योगमें धातुके उत्तर जी ष और चन होते हैं, उन्हें खलर्थ प्रत्यय कहते हैं । (३) कस्य च वर्त्तमाने (पा २।३।६७) । (४) इच्छार्थक, ज्ञानार्थक और पूजार्थक धातुओंके उत्तर वर्त्तमान कालमें क्त प्रत्यय होता है—“मतिबुद्धिपूजार्थश्च” ; अन्यत्र वर्त्तमान कालमें क्त-प्रत्यय होता है । (५) पा २।३।६८ ।

कारकमें विहित क प्रत्ययके प्रयोगमें षष्ठी विभक्ति होती है ।
यथा, इदमेषां शयितम्, एतद्देशमासितम् ।

५३ । (13) “विभाषा भावे” (१) । भाववाच्य-विहित
क प्रत्ययके प्रयोगमें विकल्पसे षष्ठी विभक्ति होती है । यथा,
मम स्नातम्, मम स्थितम्, मम शयितम्, मम जागरितम् ।
पक्षमें तृतीया । यथा, मया स्नातम् इत्यादि ।

५४ । (14) “कृत्यानां कत्तरि वा” (२) । कृत्य-प्रत्ययों
(३) के प्रयोगमें कर्त्तामें विकल्पसे षष्ठी विभक्ति होती है । यथा,
पुस्तकं तव पाठ्यम्, चन्द्रो मम द्रष्टव्यः, गुरुस्तस्यार्चनीयः ।
पक्षमें तृतीया । यथा, पुस्तकं त्वया पाठ्यम् इत्यादि ।

५५ । (15) “कर्मणि जासिपिबन्निप्रहनां हिंसायाम्” (४) ।
हिंसा अर्था बोध होनेसे जासि, पिष् और नि तथा प्र पूर्वक
इन्-धातुके कर्ममें विकल्पसे षष्ठी विभक्ति होती है । यथा,
चौरस्य उज्जासयति, शत्रोः पिनष्टि । नि तथा प्र व्यस्त, समस्त
और विपर्यस्त (अर्थात् उलटे पुलटे) भावमें रहनेसे भी होती

(१) “नपुंसके भावे उपसंख्यानम्” । छात्रस्य हसितम्, मयूरस्य नृत्यम्,
कोकिलस्य व्याहृतम् । “शेषविज्ञानात् सिद्धम्” तथा च कर्तृविवक्षायां तृतीयापि
भवति । छात्रेण हसितमिति ।—(काशिका) । (१) पा २।३।७१ । (३) “तव्यानीयौ
च यच्च ख्यत् क्वप् चेते ज्ञत्यसंज्ञकाः” । मूलमें क्रमसे ण्यत्, तव्य और चनीयके
उदाहरण दिये गये हैं । यत् और क्वप्के उदाहरण—शीतलं जलं सर्वेषां सर्वैः
चा पेयम् (Cold water should be drunk by all), हरिः सम सया
चा स्तुत्यः (Hari should be prayed by me) ।

(४) जासिनिप्रहणनाटक्राद्यपिषां हिंसायाम् (पा २।३।४६) ।

है । यथा, निहन्ति प्रहन्ति निप्रहन्ति प्रणिहन्ति वा चौरस्य । पक्षमें द्वितीया । हिंसा अर्थ न होनेसे षष्ठी नहीं होती ।

५६ । (16) “वा स्मृत्यर्थद्वयेशां कर्मणि” (१) । स्मरणार्थक धातु तथा द्य् और ईश् धातुओंके कर्ममें विकल्पसे षष्ठी विभक्ति होती है । यथा, पुत्रो मातुः स्मरति, दाता ददिद्रस्य दयते (*is kind*), पिता पुत्रस्य ईष्टे (*The father rules over his son*) । पक्षमें द्वितीया ।

५७ । (17) “तृत्तरथानां विभाषा करणे” (२) । तृत्तरथक धातुओंके करण-कारकमें विकल्पसे षष्ठी विभक्ति होती है । यथा, नाग्निस्तृप्यति काष्ठानाम्, “अपां हि तृताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः खदते तुषारा”—नैषध । पक्षमें तृतीया ।

५८ । (18) “अस्तादस्यात्यतसुभिः” (३) । अस्तात्, असि, आति तथा अतसु प्रत्ययोंके योगमें षष्ठी विभक्ति होती है । यथा, अस्तात्—पुरस्तादुद्यानस्य, उपरिष्ठात् मञ्चस्य । असि—पुरो नगरस्य, अधो वृक्षस्य । आति—उत्तरात् समुद्रस्य, दक्षिणात् हिमालयस्य । अतसु—दक्षिणतो ग्रामस्य, उत्तरतो गृहस्य ।

५९ । (19) “कृत्वसुसुचोः कालाधिकरणे” (४) । कृत्वसु

(१) अघोर्गर्थद्वयेशां कर्मणि (पा २।३।५२) । अघोर्गर्थः—स्मरणार्थः । (२) षष्ठी श्रुते (पा २।३।५०) । कर्मादीनामपि, सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठेऽत्र—भट्टोजिद्वित्तः । (३) यष्टातसर्थप्रत्ययेन (पा २।३।३०) । (४) कृत्वर्थप्रयोगे कालाधिकरणे (पा २।३।६४) ।

और सुच् प्रत्ययोंके प्रयोगमें काल वाचक शब्दके उत्तर अधि-
करणमें षष्ठी विभक्ति (१) होती है । यथा, पञ्चकृत्वो दिवसस्या-
धीते (*He reads five times a day*), सप्तकृत्वो (*seven*
times) दिवसस्यागच्छति ; सुच्—द्विदिवसस्य भुङ्क्ते (*He*
eats twice a day), त्रिदिवसस्य स्वपिति (*He sleeps*
thrice or three times a day) ।

६० । (20) “एनपा द्वितीया च” (२) । एनप्-प्रत्ययान्त
शब्दोंके योगमें षष्ठी और द्वितीया विभक्तियां होती हैं । यथा,
दक्षिणेन (*to the south*) वृक्षवाटिकायाः (*of the orchard*)
सरः, दक्षिणेन वृक्षवाटिकां सरः ।

६१ । (21) “तुल्यार्थेस्तृतीया च” (३) । तुल्यार्थक
शब्दोंके योगमें षष्ठी और तृतीया विभक्तियां होती हैं । यथा,
मम तुल्यः, मया तुल्यः ; तव समः, त्वया समः ; तस्य सदृशः,
तेन सदृशः । (४)

६२ । (22) “आशिषि कुशलादिभिश्चतुर्थी च” (५) ।
आशीर्वाद् बोध होनेसे कुशल आदि (६) शब्दोंके योगमें षष्ठी

(१) बीपदेव और क्रमदीश्वरके मतमें विकल्पसे होती है ।

(२) पा २।३।१ । (३) तुल्यार्थे रतुलीपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम् (पा
२।३।७२) । (४) पाणिनिके अनुसार तुला और उपमा शब्दोंके योगमें केवल
षष्ठी विभक्ति होती है । यथा, नास्ति तुला विष्णोः, नास्त्युपमा शिवस्य । (५) चतुर्थी
आशिषाद्युषामद्रमद्रकुशलमुखार्थद्वितेः (पा २।३।७९) । (६) कुशल, निरामय,
हित, सुख, शम्, मद्र, भद्र, अर्थ, पथ्य, आयुषा और एतदर्थके शब्द ।

और चतुर्थी विभक्तियां होती हैं। यथा, कुशलं देवदत्तस्य भूयात्, कुशलं देवदत्ताय भूयात् (*May Devadatta fare well*); निरामयं देवदत्तस्य भूयात्, निरामयं देवदत्ताय भूयात् (*May Devadatta be healthy*); सुखं देवदत्तस्य भूयात्, सुखं देवदत्ताय भूयात् (*May Devadatta be happy*) । (१)

६३ । (२३) “दूरान्तिकार्थः पञ्चमी च” (२) । दूरार्थक और अन्तिकार्थक शब्दोंके योगमें षष्ठी और पञ्चमी विभक्तियां होती हैं। यथा, दूरं ग्रामस्य, दूरं ग्रामात्; अन्तिकं नगरस्य अन्तिकं नगरात् ।

६४ । (२४) “निमित्ताद्धेतुप्रयोगे” (३) । हेतु-शब्दके प्रयोग रहनेसे निमित्तबोधक शब्दके उत्तर षष्ठी विभक्ति होती है (४) । यथा, अल्पस्य हेतोर्व्वसति, “अल्पस्य हेतोर्व्वहुदातुः मिच्छन् विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम्”—रघु ।

६५ । (२५) “सर्व्वनाम्नस्तृतीया च” (४) । हेतु शब्दका प्रयोग रहनेपर निमित्तबोधक सर्व्वनाम शब्दके उत्तर षष्ठी और

(१) आशीर्वाद बोध नहीं होनेसे चतुर्थी नहीं होती। यथा, देवदत्तस्य सुखं भवति, देवदत्तस्यायुषाम्भूतिः । (२) दूरान्तिकार्थः षष्ठ्यान्तरस्याम् (पा २।३।३४) ।

(३) षष्ठी हेतुप्रयोगे (पा २।३।२६) । (४) “निमित्तपक्षायप्रयोगे सर्व्वानां प्रायदर्शनम्” ।—(वार्त्तिक १४७३) । “प्रायग्रहणाद् असर्व्वनाम्नः प्रथमा-द्वितीये न सः”—भट्टोजि । बोधदेव और भट्टोजिदीक्षितने यहां तृतीयादि पांच विभक्तियोंका विधान किया है। यथा, ज्ञानेन निमित्तेन ज्ञानाय निमित्ताय ज्ञानात् निमित्तात् ज्ञानस्य निमित्तस्य ज्ञाने निमित्ते वा सः वसति । (४) पा २।३।२७ ।

तृतीया विभक्तियां होती हैं (१)। यथा, कस्य हेतोः स आगतः, केन हेतुना स आगतः ।

अतिरिक्त ।

“सम्बन्ध विवचना षष्ठी” । विवचा (वक्ताके बोलनेकी इच्छा)-के कारण कभी कभी दूसरी विभक्तिके स्थानमें षष्ठी विभक्ति होती है । यथा, तावद् भयस्य भेतव्यं यावद् भयसनागतम् (*One may be afraid of an evil so long as it does not come*), यहाँ पञ्चमीके स्थानमें विवचाके कारण षष्ठी हुई है ; अज्ञातकुल-शीलस्य वासो देयो न कस्यचित् (*No accomodation should be given to a person of unknown birth and character*), यहाँ विवचाके कारण चतुर्थीके स्थानमें षष्ठी हुई है ।

* *N. B.* अंगरेजीके जिन वाक्योंमें “*seems to be*” तथा “*appears to be*” मिलते हैं उन वाक्योंके संस्कृत अनुवादमें षष्ठी विभक्तिका प्रयोग किया जाता है । यथा, He seems to me to be intelligent—सः बुद्धिमान् प्रतिभाति मे ; You appear to me not to reason well—विचारभूदः प्रतिभासि मे त्वम् ; This boy seems to me to be the germ of great promise—महतस्त्वजसो बीजं वाचोऽयं प्रतिभाति मे ; This seems strange to me—एतच्चिद्वस्ति मे प्रतिभाति ; The universe seems to me to be devoid of anything—शून्यमेव मे प्रतिभाति जगत् ; She seems to me to be the best jewel of the female creation—स्त्रीरत्नस्रष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे ।

सप्तमी (*Seventh case ending*) ।

आधारे च तथा भावे साध्वसाधुप्रयोगतः ।

निमित्तात् कर्मयोगे च विभक्तिः सप्तमी भवति ॥

(१) कोपदेव, क्रमदीप्तर तथा भट्टोजिदीक्षितने प्रथमा प्रथति, सप्तो विभक्तियोंका विधान किया है । यथा, कः हेतुः कं हेतुं केन हेतुना कस्य हेतवे कस्यात् हेतोः कस्य हेतोः कस्मिन् हेतौ वा सः आगतः ।

निर्हारणेऽनादरे च तथा स्वाम्यादिश्रीगतः ।
 सप्तमी च तथा षष्ठी वैयाकरणसम्भवा ॥
 माधुनिपुणयोगेन प्रशंसायाञ्च सप्तमी ।
 प्रसितोक्तु कथोगेन तृतीया सप्तमी भवा ॥
 दूरार्थादन्तिकांश्च स्वाहिभक्तिचतुष्टयम् ।
 द्वितीया च तृतीया च पञ्चमी सप्तमी तथा ॥
 हेत्वर्थे शब्दयोगेन तथा सर्वा विभक्तयः ।
 भवन्ति सर्व्वानामभ्य इति शब्दविदां मतम् ॥

६६। (१) “सप्तम्यधिकरणे” (१)। अधिकरण-कारकमें सप्तमी विभक्ति होती है। यथा, गृहे तिष्ठति, शय्यायां शेते, नद्यां स्नाति ।

६७। (२) “यस्य च भावेन भावलक्षणम्” (२)। जिसके क्रियाके कालके द्वारा दूसरी क्रियाका काल निरूपित होता है। उसके उत्तर सप्तमी विभक्ति होती है (३)। यथा, रवावस्तंगते गतः, रवेरस्तगमनसमकालं गत इत्यर्थः; विधाबुद्धिते समागतः, विधूद्यसमकालं समागत इत्यर्थः; रजन्यां प्रभातायां प्रस्थितः, रजनीप्रभातसमकालं प्रस्थित इत्यर्थः । (४)

(१) पा २।३।३६। (२) पा २।३।३७। (३) इसको “भावे सप्तमी” (*Nominative Absolute or Absolute case*) भी कहते हैं। सूर्य उदिते पद्मं प्रकाशते (*The sun having risen, the lotus blooms*) यहाँ सूर्यको क्रियाके (उदित-के) कालके द्वारा दूसरी क्रियाका (प्रकाशतेका) काल निरूपित होता है इसलिये सूर्य शब्दमें (भावे) सप्तमी विभक्ति हुई है। (४) *As soon... as, No sooner...than, Scarcely...before (or when)*

उसके साथ “एव” शब्द दिया जाता है । यथा, *The thief fled as soon as I came* = मयि आगते एव चौरः पलायितः ; *No sooner did the thief enter into the room than I awoke* = चौरि कचं प्रविष्टे एव अहम् अजागरम् ; *Scarcely had he gone before (or when) I came* = तस्मिन् अप्रस्थिते एव अहम् आगतः । Other examples of “भावे सप्तमी”—
“स्वस्था भवन्ति मयि जीवन्ति धार्तराष्ट्राः” ; “अस्माचलचूडालम्बिनि भगवति चन्द्रमसि लघुपतनकनामा वायसः प्रबुद्धः” ; “प्रविष्टे भाव एव तव भवति निरुपपन्नानि नः कर्मणि” ; “नाथि कुत्स्वश्वशुभं प्रजानाम्” ।

६८ । (३) “साधुनिपुणाभ्यामर्चयाम्” (१) । प्रशंसा बोध होनेपर साधु और निपुण शब्दोंके योगमें सप्तमी विभक्ति होती है (२) । यथा, व्याकरणे साधुः, साहित्ये निपुणः । (३)

६९ । (४) “क्तस्य सहेनिना कर्मणि” । इति-प्रत्ययके सहित क्त-प्रत्ययके प्रयोगमें कर्ममें सप्तमी विभक्ति होती है । यथा, अधीतमनेन ‘अधीतो व्याकरणे’ (*who has learnt Grammar*), अवकीर्णमनेन अवकीर्णो व्रते ।

७० । (५) “अध्वनो व्यवधौ प्रथमा च” । व्यवधान बोध होनेसे अध्ववाचक शब्दके उत्तर सप्तमी और प्रथमा विभक्तियां होती हैं । यथा, ग्रामो वनात् पञ्चसु क्रोशेषु पञ्च क्रोशा वा,

(१) साधुनिपुणाभ्यामर्चयां सप्तम्यप्रतेः (पा २।३।४३) । (२) वापदेवके सप्तमें अष्टी और सप्तमी दोनों विभक्तियां होती हैं । (३) प्रशंसाबोध नहीं होनेसे, निपुणः राज्ञे भव्यः । परि, प्रति, अनु शब्दोंके योगमें सप्तमी नहीं होती । यथा, साधुः निपुणः वा सातरं प्रति परि अनु वा । “साध्वसाधु प्रयोगे च” इस सूत्रके अनुसार असाधु शब्दके योगमें भी सप्तमी होती है । यथा, असाधुः सातुले ।

पञ्चक्रोशव्यवधाने विद्यते इत्यर्थः ; प्रयागः पाटलिपुत्रात् दशसु योजनेषु दश योजनानि वा, दशयोजनव्यवधाने विद्यते इत्यर्थः ।

७१। (6) “प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च” (१) । प्रसित (*greatly desirous, very anxious*) और उत्सुक (*eager*) शब्दोंके योगमें सप्तमी और तृतीया विभक्तियां होती हैं । यथा, धनेषु प्रसितः, धनैः प्रसितः ; विद्यायामुत्सुकः, विद्ययोत्सुकः ।

७२। (7) “क्रियामध्येऽध्वकालाभ्यां पञ्चमी च” (२) । दो क्रियाओंके मध्यवर्ती अध्ववाचक और कालवाचक शब्दोंके उत्तर सप्तमी और पञ्चमी विभक्तियां होती हैं । यथा, अध्ववाचक—अयमिह स्थित्वा कोशे कोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत् (*Standing here this man should hit the mark at a distance of one Krosa or two miles*) ; कालवाचक—अयमद्य भुक्त्वा द्वाहे द्वाहाद्वा भोक्ता (*Having dined to-day this man will dine after two days*) ।

७३। (8) “दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीयातृतीयापञ्चम्यश्च” (३) । दूरार्थ और अन्तिकार्थ शब्दोंके उत्तर सप्तमी तथा द्वितीया, तृतीया और पञ्चमी विभक्तियां होती हैं । यथा, दूरं ग्रामस्य, दूरेण ग्रामस्य, दूरात् ग्रामस्य ; अन्तिके

(१) पा १।३।४४ । (२) सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये (पा २।३।७) ; अर्थात् शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वनौ ताभ्यामेते स्मः । (३) दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च (पा १।३।५) ।

गृहस्य, अन्तिकं गृहस्य, अन्तिकेन गृहस्य, अन्तिकात् गृहस्य । विशेषण होनेसे नहीं होता । यथा, दूरो ग्रामः दूरः पन्थाः ।

७४ । (९) “षष्ठी चानादरे” (१) । क्रियाके द्वारा अवज्ञा (अनादर, *contempt or disregard*) बोध होनेसे अवज्ञेयके (जिसका अनादर हो उसके) उत्तर सप्तमी और षष्ठी विभक्तियां होती हैं । यथा, रुदति शिशौ जगाम, रुदतः शिशोर्जगाम ; रुदन्तं शिशुमनाद्रुत्येत्यर्थः (i. e. *disregarding the weeping child*) ।

N. B.—अंगरेजीके वाक्योंके प्रारम्भमें ‘not-with-standing’, ‘in spite of’, ‘when’, ‘while’ प्रभृति हो तो इस नियमके अनुसार उसका संस्कृत अनुवाद षष्ठी अथवा सप्तमी विभक्तिसे किया जा सकता है ।

७५ । (१०) “साक्षिप्रभृतिभिश्च” (२) । साक्षिन् (*witness*), प्रतिभू (*surety, bail*), कुशल, स्वामिन्, ईश्वर, अधिपति, प्रसूत (*born, brought forth*), आयुक्त (*dexterous, skilful*), दायाद (*heir*) इन सब शब्दोंके योगमें सप्तमी और षष्ठी विभक्तियां होती हैं । यथा, विवादे साक्षी, विवादस्य साक्षी ; व्यवहारे प्रतिभूः, व्यवहारस्य प्रतिभूः (*A surety in law*); मीमांसायां कुशलः, मीमांसायाः कुशलः (*Skilful in arbitration or proficient in Mimansa Philosophy*); स्त्रियां प्रसूतः, स्त्रियाः प्रसूतः (*Born of or brought forth by a woman*) । (३)

(१) पा २।३।३८ ।

(२) सामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च (पा २।३।३९) । “आयुक्तकुशलाभ्यां तात्पर्ये” । (३) Other examples—देवेषु देवानां वा स्वामी, ईश्वरः, अधिपतिः

७६ । (11) 'यतश्च निर्द्धारणम्' (१) । जाति, गुण, क्रिया अथवा संज्ञाके द्वारा सजातीय सकलोंमेंसे एकको पृथक् करनेको अर्थात् चून लेनेको निर्द्धारण (*selection*) कहते हैं । जिससे निर्द्धारण किया जाता है, उसके उच्चार सप्तमी और षष्ठी विभक्तियां होती हैं । यथा, जाति द्वारा—मनुष्येषु क्षत्रियः शूरः, मनुष्यानां क्षत्रियः शूरः (*Kshatriyas are the bravest of all men*) ; गुणद्वारा—गोषु कृष्णा बहुक्षीरा, गवां कृष्णा बहुक्षीरा (*Among cows the black ones give the largest quantity of milk*) ; क्रियाद्वारा—अध्वगेषु (*among travellers*) धावन्तः 'those that run, the runners' शीघ्रगामिनः (*fast goers*), अध्वगानां धावन्तः शीघ्रगामिनः (*Among travellers the runners are fast goers or among travellers those that run are the fastest*) ; संज्ञाद्वारा—छात्रेषु मैत्रः प्रवीणः, छात्राणां मैत्रः प्रवीणः ।

N. B.—इस नियमसे निर्द्धारमें षष्ठी तथा सप्तमी विभक्तियां होती हैं । किन्तु "निरुपदेशकोल्लेखे" (३१) नियमसे निरुपदेशके उत्तर पञ्चमी विभक्ति होती है । यथा, अजातशत्रुतमूर्खेभ्यो मृताजातौ सुतौ वरम्, माधुराः औघ्रेभ्यः आद्वयतराः । इन दोनों नियमोंसे अंगरेजीसे संस्कृतमें अनुवाद करनेके लिये साधारणतः यह नियम किया जा सकता है कि अंगरेजी *Superlative degree* के अनुवादमें षष्ठी अथवा सप्तमी और *Comparative degree* के अनुवादमें पञ्चमी विभक्तिका व्यवहार किया जाय ।

वा ; सिंहासने सिंहासनस्य वा दायादः (*An heir to the throne*) ; आयुक्तः कटकरणी कटकरणस्य वा (*Skilful in making mats*) । (१) पा १।१।४१ ।

यथा *Superlative degree*—Hari is the best of all students (हारिणां हारिषु वा हरिः उत्कृष्टतमः), Gold is the brightest of all metals (स्वर्णं धातूनां धातुषु वा उज्ज्वलतमम्) । *Comparative degree*—Hari is better than all other students (अनेनाभाः हारिभाः हरिः उत्कृष्टतरः), Gold is brighter than all other metals (स्वर्णं अनेनाभाः धातुभाः उज्ज्वलतरम्) ।

७७ । (12) “निमित्तात् कर्मयोगे” (१) । कर्मके साथ योग रहनेसे निमित्त-बोधक शब्दके उत्तर सप्तमी विभक्ति होती है । यथा, चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्यलको हतः ॥ (They kill the tiger for skin, the elephant for tusks, the Chamari for hair and the musk-deer for musk) ; वस्त्रेषु रजकमवधोत् कृष्णः (Krishna killed the washer-man for clothes)—मुग्धबोध । (२)

N. B.—कर्मके साथ निमित्त-बोधक शब्दका योग नहीं रहनेसे सप्तमी विभक्ति नहीं होती । यथा, राजा यशसे व्याघ्रं हन्ति । यहां कर्म व्याघ्रके साथ निमित्त-वाचक शब्द यशका योग (संयोग तथा समवाय) नहीं रहनेके कारण सप्तमी विभक्ति नहीं हुई ।

(१) निमित्तमिह फलम् । योगः, संयोगसमवायात्मकः । यहां निमित्तका अर्थ फल है और योगका अर्थ संयोग और समवाय है । “वटादीनां कपानादीं द्रव्येषु गुणकर्मणोः । तेषु जातेश्च सम्बन्धः समवायः प्रकीर्तितः ॥” इससे प्रतीत होता है कि ‘अवयव’ और ‘अवयवी’ के बीच जो सम्बन्ध वही समवाय है । सिद्धान्त-कौमुदी तथा मुग्धबोधके अनुसार केवल संयोग सम्बन्ध होने पर भी सप्तमी विभक्ति होती है ।

(२) विद्यासागरजीका ७७ संख्यक नियम ऐसा है :—निमित्तात् कर्मसमवाये

अतिरिक्त ।

(१) “अवच्छेदे सप्तमी” । अवच्छेद (*part of the body takes separately*) बोध होनेसे द्वितीया न होकर सप्तमी विभक्ति होती है । यथा, गृहीतः इव केशेषु सतुना घर्ष्यमाचरेत्, द्रौपदी दुःशासनेन केशेष्वालताभवत् । प्रहारार्थक धातुके योगमें भी जिसकी प्रहार किया जाय उसमें सप्तमी विभक्ति होती है । यथा, आर्त्तवाणाय ते शस्त्रं न प्रहर्तुमनागमि ।

(२) “नञ्च च लुपि” (पा० १।३।४५) । लुप्त तद्धितान्त नञ्च-वाचक शब्दके उत्तर अधिकरणमें सप्तमी और तृतीया विभक्तियां होती हैं । यथा, मूले मूलिन वा आवाहयेद्देवीं, अरण्ये अरण्येन वा विसर्जयेत् ।

(३) जिसका योग्यता बोध होता है उसके उत्तर सप्तमी विभक्ति होती है । यथा, अनेनाश्रितवात्स्वनिन वैलोकस्यापि प्रभुत्वं त्वयि युज्यते (*On account of this loving kindness for a protegee, the mastery over the three worlds suits you*), युक्तस्वपमिदं त्वयि (*This is fit for you*) । नि + युज् धातुके योगमें भी सप्तमी विभक्ति होती है । यथा, यः इमामाश्रमधर्मं नियुङ्क्त ।

(४) जिसकी विश्वास किया जाता है उसमें प्रायः सप्तमी विभक्ति होती है । यथा, विश्वासो नैव कर्त्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ; हिङ्गुस्वस्य वधाच्चैवं विश्वासो मे हकीदरे, प्रत्ययः परवाचि कः, सुकृते वः कथं श्रद्धा, मा मयि अविश्वासिनी भूः, तथा च तस्यां हरिणा विश्वसुः (*The deers so trusted her*) । कभी कभी द्वितीया विभक्ति भी होती है । यथा, प्रत्येतु कस्तद भुवि दुरवृत्तम्, श्रद्धास्यते माम इति चिन्तयेव ।

विभाषा—कर्मके साथ सम्बन्ध रहनेसे, निमित्तबोधक शब्दके उत्तर विकल्पसे सप्तमी विभक्ति होती है । यथा, चर्मणि हौपिनं हन्ति...पुष्पलको हतः । पक्षे चतुर्थी । यथा सुक्ताफलाय करिणं, हरिणं पलाय इत्यादिन और इसका पादटोका में है वैयाकरण लोग केवल सप्तमी विधान करके सुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलाय इत्यादिको अपप्रयोग कहते हैं । मैंने विद्यासागरजीके पादटोकाके आशय पर पाणिनीय वार्त्तिकसे १४६० वां सूत्र विद्यासागरजीके नियमके स्थानमें दिया है ।

(५) सिद्ध्, अभि+लप्, अनु+रन्ज्, वि+ट (to impart), अप+लप् प्रभृति धातुओंके तथा आसक्त (१) प्रभृति शब्दोंके योगसे सप्तमी विभक्ति होती है। यथा, त्वयि सिद्ध्यति मे हृदयम् (I love you), अवेमि (I know) ते तस्यां सोदर्यस्नेहम् (sisterly affection), प्रजापतिः तस्यां अभिलाषमकरोत्, देवे चन्द्रगुप्ते दृढमनुरक्ताः प्रकृतयः, वितरति (२) गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जड़े, कश्चिन्नपि पूजाहो अपराद्धा शून्यहृदया शकुन्तला, सत्यासक्तमनाः पार्थ ।

(६) जिसमें कुछ सम्भव (possible) होता है उसमें सप्तमी विभक्ति होती है। यथा, कथमेतत् भवति सम्भाव्यते (How can it be possible with you ?), किं न सम्भाव्यते त्वयि (with thee), विप्रेषु सर्वं सम्भाव्यते, सर्वं सखे ! त्वयापपन्नमेतत् (O my friend ! all these are possible with you) ।

(७) जिसपर प्रसन्न हो उसमें सप्तमी और षष्ठी विभक्तियां होती हैं। यथा, अहं त्वयि तव वा प्रसन्ना (am pleased); अस्मिन् किमर्थं न प्रसन्ना भवसि, कम किमिति शीघ्रं प्रसन्ना असि ; देवि, नित्यं प्रसन्नास्मि वः ।

(८) “अधिकशब्दयोगे पञ्चमी च” । अधिक शब्दके योगमें सप्तमी और पञ्चमी विभक्तियां होती हैं। यथा, लोके लोकाद्वा अधिको हरिः (Hari is superior to this earth) ।

कारक (Case) ।

९८। “क्रियान्वयि कारकम्” । क्रियाके साथ जिसका अन्वय होता है उसे कारक कहते हैं ।

(१) “व्यापृतासक्तव्ययतत्परधूपकितवेः” । (२) वि+ट (to impart) आतुके योगसे चतुर्थी विभक्ति भी पाई जाती है। यथा, मारौचस्ते (तुभ्यं) दर्शनं वितरति ।

७८ । “षट् कारकाणि” । अपादान, सम्प्रदान, करण अधिकरण, कर्म, कर्ता ये ही छः कारक हैं । (१)

अपादान (२) (Ablative case) ।

८० । “यतो विश्लेषोऽपादानम्” (३) । जिससे विश्लेष (जुदाई, Separation) होता है उसे अपादान कारक (४) कहते हैं । यथा, अश्वात् पतितः, हस्ताद् भ्रष्टः, जलादुत्थितः, गृहात् प्रस्थितः, विदेश त् प्रत्यागतः ।

८१ । “म तार्थानां भयहेतुः” (५) । भयार्थक तथा त्राणार्थक धातुओंके प्रयोगमें भयके हेतु (Cause or source) अपादान होता है । यथा, भयार्थक—व्याघ्राद् विभेति, महिषात् त्रस्यति ; त्राणार्थक—आतपात् लायते, भल्लुकाद्रक्षति (Protects from the bear) ।

८२ । “हेतुरुत्पत्तेः” (६) । उत्पत्तिका कारण (The prime cause from which anything originates or proceeds) अपादान होता है । यथा, बीजादङ्कुरो

(१) अपादानं सम्प्रदानं करणाधिकरणमेव च ।

कर्म चैव तथा कर्ता कारकाणीति षट् बिट् ॥

(२) अपाये वारणे चैव शिचायाञ्च प्रतिपद्वे ।

वाणे भये तथान्तर्द्धौ प्रभवे जनने तथा ॥

पराजये प्रसादे च जुगुप्सायां विरामतः ।

आधिक्ये च अपादानं चतुर्दश प्रकीर्तितम् ॥

(३) भ्रुवमपायेऽपादानम् (पा १।४।२४) ; अपायो विश्लेषः । (४) “अपादाने पञ्चमी” । २८ वां नियम देखो । (५) पा १।४।२५ । (६) जनिकर्तुः प्रकृतिः

जायते, पितुः पुत्रो जायते, दुग्धात् घृतमुत्पद्यते, धर्मात् सुखं भवति, अधर्मात् दुःखमुद्भवति । (१)

८३ । “आविर्भवन् भू-भुवः” (२) । भू-धातुके प्रयोगमें आविर्भाव-भूमि अर्थात् प्रकाश-स्थान (*the source*) अपादान होता है । यथा, हिमवतो गङ्गा प्रभवति (*The Ganges has issued from the Himalayas*); वहमीकाग्रात् प्रभवति धनुःखण्डमाखण्डिलस्य, आविर्भवतीत्यर्थः । (३) ।

८४ । “विरामार्थानां यतो विरतिः” (४) । जिससे विरति होती है, विरामार्थक धातुके प्रयोगमें वह अपादान होता है । यथा, अध्ययनाद्विरमति (*desists*), कलहान्निवर्त्तते (*ceases, refrains from*) ।

८५ । “पराजिरसह्यम्” (५) । परा-पूर्वक जि-धातुके प्रयोगमें असह्य (*unbearable*) विषय अपादान होता है । यथा, अध्ययनात् पराजयते (*ग्लायति*), पापात् पराजयते ; अध्ययनं पापञ्च सोढुमसमर्थः इत्यर्थः (*i. e. finds study*

(पा १४३०) । जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात् । (१) उत्पत्तिका कारण कभी कभी अधिकरण कारक भी होता है । यथा, शुकनासस्यापि रेषुकायां तनयो जातः (कादम्बरी), सा तस्यां उपपादि (कुमार), परदारेषु जायते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ (मनु), तस्यां सा अजायत । (२) भुवः प्रभवः (पा १४३१) । (३) “अभूत-प्रादुर्भावो जनिः” । (४) “जुगुप्साविरासप्रमादाद्यानामुपसंख्यानम्” (वा १०७८) । (५) पराजिरसोढः (पा १४३६) ।

and *sin* unbearable) । असह्य विषय बोध नहीं होनेपर—
शत्रून् पराजयते अभिभवतीत्यर्थः ।

८६ । “यस्यादर्शनमिच्छन्ति” (१) । जिसके अदर्शनकी
(अर्थात् वह न देख सके ऐसी) इच्छा करे तो वह अपादान (२)
होता है । यथा, गुरोरन्तर्धात्ते, पितुर्निर्लीयते, दस्योर्लुक्कायति ;
गुरुः पिता दस्पुर्वा न मां पश्येदिति लज्जया भयेन वा तद्दर्शन-
पथादपसरतीत्यर्थः ।

८७ । “यतो जुगुप्सा तदर्थानाम्” (३) । जिसमें जुगुप्सा
अर्थात् घृणा वा निन्दा हो, जुगुप्सार्थक धातुके प्रयोगमें वह
अपादान होता है । यथा, पापाञ्जुगुप्सते (*He hates or*
shrinks from crime), नरकात् बीभत्सते ।

८८ । “त्रपार्थानां यतस्त्रपा” (४) । जिससे लज्जित होता
हो, लज्जार्थक धातुके प्रयोगमें वह अपादान होता है । यथा,
गुरोर्लज्जते, पितुस्त्रप्यते, मातुर्जिह्वेति ।

८९ । “अधीत्यर्थानामध्यापयिता” (५) । अध्ययनार्थक
धातुके प्रयोगमें अध्यापयिता (पढ़ानेवाला *preceptor*,
teacher) अपादान होता है । यथा, उपाध्यायादधीते, गुरोः
पठति ।

(१) अन्तर्ही येनादर्शनमिच्छन्ति (पा १।४।२८) । (२) अर्थात् जिससे क्लिपनेकी
इच्छा करे वह अपादान होता है । (३) “जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्”
(वा १०७९) । (४) “लघ्वलोपे कर्षणधिकरणे च” (वा १४७४-१४७५) ।
यथा, श्वशुराज्जिह्वेति श्वशुरं बीभत्सत्यर्थः । (५) आख्यातोपयोगे (पा १।४।२९) ।

६० । “वारणार्थानामोप्सितः” (१) । वारणार्थक धातुके प्रयोगमें निवार्यमाणका (जिसको निवारण किया जाय उसका अर्थात् कर्मका) ईप्सित अपादान होता है । यथा, अन्तेभ्यः काकं वारयति, यवेभ्यश्छागं निषेधति, व्यसनात् पुत्रं निवर्त्तयति ।

६१ । “श्रुत्यर्थानां श्रावयिता” (२) । श्रवणार्थक धातुके प्रयोगमें श्रावयिता (सुनानेवाला—the person from whom something is heard) अपादान होता है । यथा, गुरोः शास्त्रं शृणोति, नटाद्गोतिमाकर्णयति, कस्मात् श्रुतं भवता, मेया श्रुतमिदं तातात् ।

६२ । “ग्रहणप्राप्त्यर्थानां तत्स्थानम्” (३) । ग्रहणार्थक और प्राप्त्यर्थक धातुओंके प्रयोगमें ग्रहण-स्थान और प्राप्ति-स्थान अपादान होता है । यथा, ग्रहणार्थक—आचार्य्यादुपदेशं गृह्णाति, प्रजाभ्यः करमादत्ते ; प्राप्त्यर्थक—उपाध्यायाद्विद्यां प्राप्नोति, गुरोर्ज्ञानं लभते ।

६३ । “प्रमादार्थानां यतः प्रमादः” (३) । जिस विषयमें प्रमाद होता है, प्रमादार्थक (signifying swerving or deviation) धातुके प्रयोगमें वह अपादान होता है । यथा, धर्म्मात् प्रमाद्यति, अध्ययनादनवधानम् । (४)

(१) पा १४।२७ । (२) आख्यातोपयोगे (पा १।४।२८) । (३) “जुगुप्सा-
विरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्” (वा १०७८) । (४) जब प्र + मद् = to be
careless about, तब प्र + मद् धातुके प्रयोगमें, जिस विषयमें प्रमाद वह अधिकारण
होता है । यथा, न प्रमादयन्ति प्रमादामु विपश्चितः ।

सम्प्रदान (*Dative case*) ।

६३। “यस्मै दानं सम्प्रदानम्” (१)। जिसको कोई वस्तु दी जाती (२) है उसे सम्प्रदान कारक कहते हैं। यथा, दरिद्राय धनं ददाति, भिक्षवे भिक्षां ददाति, सर्व्वस्वं गुरवे दद्यात्।

६५। “रुच्यर्थानां प्रीयमाणः” (३)। रुच्यर्थक धातुके (*roots signifying liking or pleasure*) प्रयोगमें प्रीयमाण (जो प्रीत होता है या जिसकी रुचि होती है वह *i. e.—object pleased*) सम्प्रदान होता है। यथा, मोदकः शिशवे रोचते, इदं मह्यं स्वदते।

६६। “स्पृहेरीप्सितः” (४)। स्पृहि- (*to long for*) धातुके प्रयोगमें कर्त्ताका ईप्सित (जिसके लिये स्पृहा की जाय वह, *the thing desired*) सम्प्रदान होता है। यथा, धनाय स्पृहयति, पुत्रेभ्यः स्पृहयति । (५)

(१) कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानम् (पा १।४।३२)। (२) यहाँ देना वा दान करनेका अर्थ इच्छापूर्व्वक स्वत्व त्यागना है। ऐसा दान नहीं हो तो सम्प्रदान नहीं होता। इसलिये “रजकाय वस्त्रं देहि” न होकर “रजकस्य वस्त्रं देहि” होगा कारण वस्त्र लौटा लेनेकी इच्छा है ; अतएव रजक सम्प्रदान नहीं हो सकता।

(३) पा १।४।३३। (४) पा १।४।३६। (५) “स्पृह्” धातुसे निष्पन्न पदके प्रयोगमें कर्त्ताका ईप्सित कभी कभी सम्प्रदान और कभी कभी अधिकरण होता है ; यथा, सम्प्रदा—“कथमन्ये करिष्यान्ति पुत्रेभ्यः पुत्रिणः स्पृहास्”। अधिकरण—

६७। “धारेरुत्तमणः” (१) । धारि (to owe)-धातुके प्रयोगमें उत्तमण^१ (ऋणदाता creditor) सम्प्रदान होता है । यथा, स तुभ्यं शतं धारयति (He owes you a hundred rupees), त्वं मह्यं सहस्रं धारयसि ।

६८। “क्रियदा यमभिप्रैति” । क्रियाके द्वारा जिसको अभिप्रेत करता हो अर्थात् जिसकी प्रीति होनेके लिये क्रिया करे वह सम्प्रदान होता है । यथा, शिशवे क्रीडनकमानयति, गुरवे दक्षिणामाहरति, पुत्राय चन्द्रं दर्शयति ;

तत्तद् भूमिपतिः पत्नैर् दर्शयन् प्रियदर्शनः ।

अपि लङ्घितमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः ॥ रघु ।

६९। “क्रोधद्रोहेर्ष्यासूयार्थानां तदुद्देश्य” (२) । क्रोधार्थक, द्रोहार्थक, ईर्ष्यार्थक और असूयार्थक धातुओंके प्रयोगमें क्रोधादिका उद्देश्य (अर्थात् जिस पर क्रोधादि क्रिया जाय वह—the person against whom the feeling of anger, hatred, malice &c. is directed) सम्प्रदान होता है । यथा, भृत्याय क्रुध्यति, शत्रवे द्रुह्यति, प्रतिवेशिने ईर्ष्यति, प्रतिद्वन्द्विने असूयति । (३)

“स्पृहावती वस्तुषु केषु सागधी” । (१) पा १।४।३५ । (२) क्रुधद्रोहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः (पा १।४।३७) । (३) “क्रुधद्रुह्नारुपष्टयोः कर्म” । उपसर्गयुक्त क्रुध् और द्रुह् धातुओंका सम्प्रदान कर्म हो जाता है । यथा, स पुत्रमभिक्रुध्यति (He is angry with his son), स सच्छरीरमभिद्रुह्यति (He does injury to my person) । अभि+द्रुह्-धातुके प्रयोगमें सम्प्रदान भी मिलता है । यथा, ‘मया पुनरेभ्यः अभिद्रुग्धः यशेन । क्रोधानभूति वर्जमान न

१०० । “प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः प्रवर्त्तकः” (१) । प्रतिपूर्वक और आङ्-पूर्वक श्रु (to promise)-धातुके प्रयोगमें प्रवर्त्तक (अर्थात् जिसको प्रतिश्रुति की जाती है वह—the person to whom something is promised) सम्प्रदान होता है । यथा, दरिद्राय धनं प्रतिश्रुणोति आश्रुणोति वा—दरिद्रेण मह्यं धनं देहीति प्रवर्त्तितः प्रतिजानीते इत्यर्थः ।

अतिरिक्त ।

(१) “ज्ञावज्ज्ञाशपां ज्ञीप्सामानः” । ज्ञाष्, ज्ञु, स्था और शप् धातुओंके प्रयोगमें ज्ञीप्सामान (the person who is intended to be informed of something) सम्प्रदान कारक होता है । यथा, नृपाय ज्ञाघते वन्दी, नृां बोधयितुं गुणवत्त्वेन स्तौतीत्यर्थः ; पुत्राय पञ्जते वणिक्, वणिक् पुत्रं बोधयितुं इतरदर्शना-योग्यस्थाने धनानि स्थापयतीत्यर्थः ; क्वावाय तिष्ठते कन्या, कन्या क्वावं बोधयितुं स्वाभिप्रायं प्रकाशते इत्यर्थः ; प्रियायै शपते पतिः, पतिः प्रियां बोधयितुं शपथं करोतीत्यर्थः ।

(२) “राधीचोयस्य विप्रश्न” । राध् और ईच् धातुओंके प्रयोगमें जिसके सम्बन्धमें विप्रश्न (questions as to good fortune or welfare) हो वह सम्प्रदान होता है । यथा, पुत्राय राध्यति, विप्राय ईचते, नैमित्तिकः विविध प्रश्नेन तस्य दैवं पर्व्यालोचयतीत्यर्थः । विप्रश्न नहीं हों तो नहीं होता । यथा, विप्रस्य आराध्यति ओदनः ।

(३) “परिक्रये वा सम्प्रदानम्” । परि+क्री धातुके प्रयोगमें मूल्यबोधक शब्द विकल्पसे सम्प्रदान होता है । यथा, शताय परिक्रीतोऽयं दासः । पक्षे तृतीया । यथा, शतेन परिक्रीतोऽयं दासः ।

रहे तो ईर्ष्याधिक धातुके प्रयोगमें सम्प्रदान कर्म हो जाता है । यथा, भोष्यामीषांति (पैः दृश्यमानां न सङ्गते, एनामन्यो न द्राक्षीदित्यर्थः) । (१) प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता (पा १।४।४०) ।

करण (*Instrumental case*) ।

१०१ । “साधकतमं करणम्” (१) । क्रिया-निष्पत्तिका जो सबसे प्रधान उपाय हो उसे करण-कारक कहते हैं । यथा, चक्षुषा पश्यति, कर्णेन शृणोति, हस्तेन गृह्णाति, दात्रेण लुनाति, यष्ट्या प्रहरति, शरेण विध्यति, अश्वेन सञ्चरते, वस्त्रेण आच्छादयति ।

अधिकरण (*Locative case*) ।

१०२ । “आधारोऽधिकरणम्” (२) । कर्त्ता और कर्मका जो आधार हो उसे अधिकरण-कारक कहते हैं । आधार तीन प्रकारके हैं—एकदेशिक (३), वैषयिक, अभिव्यापक (४) । यथा, एकदेशिक—वने वसति, वनैकदेशे इत्यर्थः ; नद्यां स्नाति, नद्या एकदेशे इत्यर्थः ; गृहे स्वपिति, गृहैकदेशे इत्यर्थः ; शय्यायां शिशुं शाययति, शय्यैकदेशे इत्यर्थः । वैषयिक—जले इच्छा, जलविषये इत्यर्थः ; विद्यायामनुरागः, विद्याविषये इत्यर्थः । अभिव्यापक—दुग्धे माधुर्यमस्ति, दुग्धस्य सर्वानवयवान्

(१) पा १।४।४२ । (२) पा १।४।४५ । (३) इसे औपसैषिक भी कहते हैं ।

(४) और भी एक प्रकारके आधार है जिसे सामीप्यक कहते हैं । यथा, गङ्गायां घोषः प्रतिवसति, गङ्गायाः समीपे गङ्गातीरे इत्यर्थः । इन चार प्रकारके आधार-अधिकरणके अतिरिक्त एक कालाधिकरण है जिससे क्रियाके समयका बोध होता है । यथा, वर्षासु वृष्टिर्भवति (*It rains in the rainy season*) । अतएव अधिकरण पांच प्रकारका होता है । सुग्धबोधमें अधिकरणका उदाहरण ऐसा है :—रेमे शरदि गोविन्दो गोपिभिरुदिते विधौ । कालिन्यां कानने केलौ कुशलः सकले स्थितः ॥

व्याप्येत्यर्थाः ; तिरेषु तेलमस्ति, तिलस्य सर्वानवयवान् व्याप्येत्यर्थाः ; वह्नौ दाहिका शक्तिरस्ति, वह्नेः सर्वानवयवान् व्याप्येत्यर्थाः ।

कर्म (*Accusative case*) ।

१०३ । “क्रिययाक्रान्तं कर्म” (१) । कर्त्ताकी क्रियाके द्वारा जो आक्रान्त होता है, उसे कर्मकारक कहते हैं । यथा, गृहं प्रविशति, चन्द्रं पश्यति, ग्रामं गच्छति, अन्नं भुङ्क्ते, जलं पिबति, पुष्पं चिन्तेति, वस्त्रं ददाति, वेदमधीते, वृक्षम् आरोहति, शाखां छिनत्ति, काष्ठं भिनत्ति ।

१०४ । “अधिशील्थासामधिकरणम्” (२) । अधि-पूर्वक शी, स्था, आस् धातुओंके अधिकरण कारक कर्मसंज्ञा प्राप्त होता है । यथा, शय्यामधिशेते, गृहमधितिष्ठति, ग्राममध्यास्ते ।

१०५ । “उपान्वध्याङ् वसः” (३) । उप, अनु, अधि, आङ् पूर्वक वस् धातुका अधिकरण कारक कर्मसंज्ञा प्राप्त होता है । यथा, ग्राममुपवसति (४), गृहमनुवसति, नगरमधिवसति, गुरोरालयमावसति ।

१०६ । “अभिनिविशो विभाषा” (५) । अभि और नि-

(१) कर्तुर्गौमिततमं कर्म (पा १४४८) । “यत् क्रियते तत् कर्म” इति सर्ववर्माचार्ये । (२) अधिशील्थासां कर्म (पा १४४६) । (३) पा १४४८ । (४) “असुतार्थस्य न” । उपवास-श्रमं नहीं होता । यथा, उपवसति वने । (५) अभिनिविशश्च (पा १४४७) ।

पूर्वक विश् धातुका अधिकरण-कारक विकल्पसे कर्म-संज्ञा प्राप्त होता है । यथा, धम्ममभिनिविशते, धर्म्मोऽभिनिविशते (१) ।

१०७। “क्रुधद्द्रुहोरुपसृष्टयोः सम्प्रदानम्” (२) । उपसर्ग-पूर्वक क्रुध् और द्रुह् धातुओंके सम्प्रदान-कारक कर्मसंज्ञा प्राप्त होता है । यथा, भृत्यमभिक्रुध्यति, शत्रुमभिद्रुह्यति ।

१०८। “विभाषा दिवः करणम्” (३) । दिव्-धातुका करण-कारक विकल्पसे कर्मसंज्ञा प्राप्त होता है । यथा, अक्षान् दीव्यति, अक्षैर्दीव्यति ।

१०९। “द्वे कर्मणी दुहादेः” (४) । दुह्, याच् (५), चिं, प्रच्छ्, नी, मन्थ् आदि कईएक धातुओंके दो कर्म होते हैं ; एकका नाम प्रधान वा मुख्य (*direct*), दूसरेका नाम अप्रधान वा गौण (*indirect*) है । क्रियाके साथ जिसका अन्वय प्रधानरूपसे होता है उसे प्रधान कर्म और जिसका अन्वय क्रियाके साथ अप्रधानरूपसे होता है उसे अप्रधान कर्म

(१) पाणिनिके १।४।४७ सूत्रके अनुसार अभि + नि + विश् धातुका अधिकरण नित्य (*always*) ही कर्म-संज्ञा प्राप्त होता है विकल्पसे (*optionally*) नहीं । यथा, “सैव धन्या, याम् एवं भवन्मनोऽभिनिविशते” । किन्तु शिष्टप्रयोगमें अधिकरण भी मिलता है । यथा, “अभिनिविशते पापे” । इसलिये विद्यासागरजीने दूसरे वैयाकरणोंके अनुसार विकल्प विधान किया है । (२) क्रुधद्द्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म (पा १।४।२८) । (३) दिवः कर्म च (पा १।४।४३) । (४) अकथितञ्च (पा १।४।४१) । * दुह्याच् पच् दण्डरुधिप्रच्छिचिन्नूशासुजिमन्य सुषाम् । कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नौहृत्तप्वहाम् ॥ (५) याच्त्वार्थकधातु—नाथ, भित्, अर्थ, याच्, अग्नि, व प्रभृति ।

कहते हैं । यथा, गोपो गां दुग्धं दोग्धि, दरिद्रो राजानं धनं याचते, मालाकारो वृक्षं पुष्पं चिनोति, शिष्यो गुरुं धर्मं पृच्छति, पिता पुत्रं गृहं नयति, देवा जलधिममृतं ममन्थुः । यहां दुग्ध, धन, पुष्प, धर्म, पुत्र, अमृत प्रधान कर्म (*Direct objects*) हैं ; और गो, राजा, वृक्ष, गुरु, गृह, जलधि अप्रधान कर्म (*Indirect objects*) हैं । इसी अप्रधान कर्मको अकथित वा अविवक्षित कर्म कहते हैं, अर्थात् दोनों कर्मोंमेंसे जिसमें अन्य अन्य कारक होनेकी सम्भावना रहते भी वक्ताकी इच्छा न होनेके कारण वे सब कारक न होकर कर्म कारक हो तो उसीको अकथित, अविवक्षित वा अप्रधान कर्म कहते हैं । ऊपरके उदाहरणोंमें गो आदिको कर्म-संज्ञा हुई है किन्तु विवक्षा (वक्ताकी इच्छा) रहनेसे गो-दुग्धं दोग्धि, राजा धनं याचते, वृक्षात् पुष्पं चिनोति, गुरोर्धर्मं पृच्छति, पुत्रं गृहे नयति, जलधेरमृतं ममन्थुः इसीप्रकार यथा-सम्भव अपादानादि कारक भी हो सकते ।

११० । “कर्मणि वाच्ये प्रथमा” । कर्मवाच्यके प्रयोगमें कर्म-कारकमें प्रथमा विभक्ति होती है । यथा, ग्रामो गम्यते, चन्द्रो दृश्यते, वृक्ष आरुह्यते, शत्रु रभिद्रुह्यते ।

१११ । “न्यादेः प्रधाने” (१) । कर्मवाच्यके प्रयोगमें नो

(१) गोषे कर्मणि दुह्यादिः प्रधाने नोवृत्तत्वेनाम् ।

बुद्धि-भचार्ययोः शब्द-कर्मणां निजिच्छया ।

प्रयोज्यकर्मस्थाने वा स्थानानां लादयो मताः ॥—सिद्धान्तकौमुदी ।

आदि (१) धातुओंके प्रधान कर्ममें प्रथमा विभक्ति होती है ।
यथा, गौर्ग्रामं नीयते, ह्रियते, कृष्यते, उह्यते वा ।

११२ । “दुहादेरप्रधाने” (२) । कर्मावाच्यके प्रयोगमें
दुह् आदि (३) धातुओंके अप्रधान कर्ममें प्रथमा विभक्ति होती
है । यथा, गौर्दुग्धं दुह्यते, राजा धनं याच्यते, चौरः शतं
दण्ड्यते, गुरुधर्मं पृच्छ्यते, वृक्षः पुष्पं चीयते, शिष्यो धर्म-
मनुशिष्यते, जलधिरमृतं ममन्ये ।

कर्त्ता (*Subject*, कर्त्तृकारक *Nominative Case*) ।

११३ । “क्रियासम्पादकः कर्त्ता” (४) । जिसके प्रयत्नसे
क्रिया सम्पन्न होती है उसे कर्त्तृकारक कहते हैं । यथा, शिशुः
क्रीडति, गौः शब्दायते, मेघो गर्जति, गोपो दुग्धं दोग्धि,
मालाकारः पुष्पं चिनोति, वानरो वृक्षमारोहति, राजा प्रजाः
पालयति ।

११४ । “प्रयोजकश्च” (५) । जो प्रयोजक है अर्थात् जो
दूसरेको क्रियामें प्रवर्त्तित करता (लगाता) है उसे भी कर्त्तृ-
कारक कहते हैं ।

११५ । “तृतीया प्रयोज्ये” (६) । क्रियाकी अणिजन्त

(१) नौ, द्र, ऋष्, वह्—ये चार धातु ही प्रायः एकार्थबोधक हैं (*All meaning to take or to carry*) । (२) पृष्ठ ५० की पाद टीका देखो ।

(३) दुह्, याच्, पच्, दृष्, कृष्, प्रच्छ्, चि, ब्रू (कथनार्थक—कथ्, वच्, वद्, भाष्, गद्, भा + चच्, अभि + घा आदि), शाम्, जि, मन्थ्, मुष् (*to steal*) ।

(४) स्वतन्त्रः कर्त्ता (पा १।४।५४) । (५) तत्प्रयोजको हेतुश्च (पा १।४।५५) । (६) कर्त्तृकरणयोस्तृतीया (पा १।१।१८) ।

अवस्थामें जो कर्त्ता होता है, णिजन्त अवस्थामें उसे प्रयोज्य कहते हैं। प्रयोज्य कर्त्तामें तृतीया विभक्ति होती है। यथा, देवदत्त ओदनं पचति, यज्ञदत्तो देवदत्तेन ओदनं पाचयति। यहां देवदत्त पचन-क्रियाकी अणिजन्त अवस्थामें कर्त्ता था, किन्तु णिजन्त अवस्थामें उसकी प्रयोज्य संज्ञा हुई है और उसमें तृतीया विभक्ति हुई है; और यज्ञदत्त देवदत्तको पचन-क्रियामें प्रवर्त्तित करता है इसलिये वह प्रयोजक है और उसकी कर्त्तृ-संज्ञा हुई है और उसमें प्रथमा विभक्ति हुई है।

११६। “गत्यर्थानां कर्मसंज्ञा प्रयोज्यस्य” (१)। गमनार्थक (२) धातुके प्रयोगमें प्रयोज्य कर्त्ताकी कर्म-संज्ञा होती है। यथा, देवदत्तो गृहं गच्छति, यज्ञदत्तो देवदत्तं गृहं गमयति।

११७। “ज्ञानाशनार्थानाञ्च” (१)। ज्ञानार्थक तथा अशनार्थक (२) धातुओंके प्रयोगमें प्रयोज्य कर्त्ताकी कर्मसंज्ञा होती

(१) गतिबुद्धिप्रत्ययसन्तर्गशब्दकर्मकाशान्णिककर्त्ता स शौ (पा १।४.५२)। यथा, “श्वनगमयत् स्वर्गं वेदार्थं स्नानवेदयत्। आशयश्चासत् देवान् वेदमध्यापयद्विधिम्। आसयत् सलिले पृथ्वीं यः स मे ग्रीह्रिर्गतिः॥ सिद्धान्तकौमुदी। (२) अद्, स्वाद्, भच् भिन्न। “न नो स्वाद्यदिशब्दाय-क्रान्द-ह्वाः कर्त्तृकर्मकाः। तथा भच्चिरहिंसायां वहोऽसारथिकर्त्तृकः॥ नौ, सारथि भिन्न कर्त्तृपदविशिष्ट वह् (गमनार्थक होनेपर भी), खाद्, अद् (आहारार्थ-बोधक होनेसे भी), अहिंसार्थक भच् (आहारार्थक है तोभी), शब्दाय, क्रान्द्, ह्वे (शब्दकर्म होनेपर भी) इन सब धातुओंके प्रयोगमें प्रयोज्य कर्त्ताकी कर्मसंज्ञा नहीं होती अर्थात् प्रयोज्य कर्त्तामें द्वितीया विभक्ति नहीं होती तृतीया विभक्ति होती है। यथा, सत्यः भारं नयति वहति वा, प्रभुः सत्येन भारं नाययति बाहयति वा; शिशुः सिष्टाङ्गं खादति अग्निं भक्षयति वा, माता शिशुना

है। यथा, ज्ञानार्थक—शिष्यो धर्मं बुध्यते, गुरुः शिष्यं धर्मं बोधयति ; भोजनार्थक—पुत्रोऽन्नमश्नाति, माता पुत्रमन्नम् आशयति ।

११८। “शब्दकर्मकाणामकर्मकाणाञ्च” (१)। शब्द-
(२) कर्मक तथा अकर्मक (३) धातुओंके प्रयोगमें प्रयोज्य कर्त्ताको कर्मसंज्ञा होती है। यथा, शब्द-कर्मक—शिष्यो वेदमश्नोति, गुरुः शिष्यं वेदमध्यापयति ; अकर्मक—शिशुः शेते, माता शिशुं शाययति । (४)

मिष्टान्नं खादयति आदयति भक्षयति वा ; कौचकाः (a kind of bamboo) शब्दायन्ते, मारुतः कौचकैः शब्दाययति ; भक्तः क्रन्दति, कृष्णः भक्तेन क्रन्दयति ; हरिः रामं आह्वयति, श्यामः हरिणा राममाह्वययति । हिंसा करना बोध होनेसे भक्ष् धातुके और सारथि कर्त्ता होनेसे वह् धातुके प्रयोगमें प्रयोज्य कर्त्ताको कर्म-संज्ञा होती है। यथा, मार्जारः मूषिकं भक्षयति, स मार्जारं मूषिकं भक्षयति ; अश्वाः रथं वहन्ति, सारथिः अश्वान् रथं वाहयति ।

(१) गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणिकर्त्ता स यौ (पा १।४।५९) ।
(२) शब्दात्मक विषय—पठ, वाक्, गन्ध, उपदेश, तिरस्कार, प्रशंसा आदि । (३) ह्वे, क्रन्द, शब्दाय, जल्प, भाष्, लप्, श्रु, वि-ज्ञा, उप-लभ्, भिन्न । (४) गमनाहार-बोधार्थ-शब्दार्थकर्मधातुषु । अणिजन्तेषु यः कर्त्ता स्थाण्वजन्तेषु कर्म तत् ॥ गमनार्थक (प्राप्तार्थक), आहारार्थक, बोधार्थक (गृहणार्थक, दर्शनार्थक, श्रवणार्थक), शब्दकर्मक तथा अकर्मक धातुओंके प्रयोगमें अणिजन्त अवस्थामें जो कर्त्ता रहता है, णिजन्त अवस्थामें वह कर्म होता है अर्थात् उसमें द्वितीया विभक्ति होती है। यथा, रामः रामं गच्छति, श्यामः रामं रामं गमयति ; दीनः धनं प्राप्नोति, राजा दीनं धनं प्रापयति ; शिशुरन्नमश्नाति, माता शिशुमन्नमाशयति ; शिष्यः धर्मं बुध्यते, गुरुः शिष्यं धर्मं बोधयति ; हरिः वस्त्रं गृह्णाति, रामः हरिं वस्त्रं आह्वयति ; अहं

११६। “विभाषा हृज्-कृजोः” (१)। हृज् और कृज् धातुओंके (२) प्रयोगमें प्रयोज्य कर्त्ताकी विकल्पसे कर्म-संज्ञा होती है। यथा, भृत्यो भारं हरति, प्रभुर्भृत्यं भृत्येन वा भारं हारयति; कुम्भकारो घटं करोति, यज्ञदत्तः कुम्भकारं कुम्भकारेण वा घटं कारयति।

१२०। “कर्मभावयोस्तृतीया” (३)। कर्मवाच्य तथा भाववाच्यके प्रयोगमें कर्त्तामें तृतीया विभक्ति होती है। यथा, कर्मवाच्यमें—गोपेन दुग्धं दुह्यते, मालाकारेण पुष्पं चोयते, राज्ञा धनं दीयते; भाववाच्यमें—शिशुना रुद्यते, यूना हस्यते, वृद्धेन सुप्यते।

१२१। “कर्मसंज्ञायां प्रयोज्यकर्मणोः प्रथमाद्वितीये

चन्द्रं पश्यामि, त्वं मां चन्द्रं दर्शयसि; त्वं गीतं शृणोषि, गायकः त्वां गीतं श्रावयति; स वेदं पठति, अध्यापकस्तं वेदं पाठयति; शिशुः शिष्ये, माता शिशुं श्रावयति। शिष्टप्रयोगमें गृह्-धातुके अणिजन्तकालके कर्त्तामें णिजन्तकालमें द्वितीया तृतीया दोनों विभक्तियां मिलती हैं। यथा, द्वितीया—अयाचितारं न हि देवदेवम् अद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक (कुमार)। तस्याः दारिकायाः यथाहर्षेण कर्मणा मां पाणिमग्राहयेताम् (दशकु)। उपाध्यायेन त्वामासनं ग्राहितः (विक्रमोर्व्वशी)। स साचिव्यं ग्राहयितुं न शक्यते (सुद्रा)। तृतीया—विदितार्थस्तु पार्थिवः त्वया दुहितुः पाणिं ग्राहयिष्यति (दशकु)। पेटिकां कयाचिद्दालिकया ग्राहयित्वा (दशकु)।

(१) हृक्क्रीरन्त्यतरस्याम् (पा १।४।५३)। (२) “हृ-कृज्-लृमां वा” इस सूक्तके अनुसार लभ्-धातुके प्रयोगमें भी ऐसा होता है। यथा, भानुः पश्यामि पश्वैर्वा विकाशं लभयति। (३) कर्त्तृकरणयोस्तृतीया (पा २।३।१८)।

कर्मणि” (१) । जहां प्रयोज्य कर्त्ताकी कर्मसंज्ञा होती है वहां कर्मवाच्यके प्रयोगमें प्रयोज्य कर्त्तामें प्रथमा विभक्ति और कर्ममें द्वितीया विभक्ति होती है । यथा, शिष्येण वेदोऽधीयते, गुरुणा शिष्यो वेदमध्याप्यते । यहां प्रयोज्य कर्त्ता शिष्यमें प्रथमा विभक्ति और कर्म वेदमें द्वितीया विभक्ति हुई है । तद्भिन्न स्थानोंमें, देवदत्तेन ओदनं पच्यते, यज्ञदत्तेन देवदत्तेन ओदनं पाच्यते ।

अतिरिक्त ।

(१) “अभिवादि इतिराकने पदे वा” । अभि पूर्वक वादि धातु और इष् धातु आत्मनेपदमें प्रयुक्त होनेसे प्रयोज्य कर्त्तामें विकल्पसे द्वितीया विभक्ति होती है । यथा, रामः गुरुं अभिवादयति (*salutes*), हरिः रामेण रामं वा गुरुं अभिवादयति (*causes...to salute*) ; शिशुः चन्द्रं पश्यति, माता शिशुना शिशुं वा चन्द्रं दर्शयति । परन्तु पदमें प्रयुक्त होनेसे यह नियम नहीं लगता । यथा हरिः रामेण गुरुं अभिवादयति (न तु रामं), माता शिशुं चन्द्रं दर्शयति (न तु शिशुना) ।

(२) जब प्रयोजक कर्त्ता प्रयोज्य कर्त्ता होता है तब उसमें द्वितीया विभक्ति नहीं होती । यथा, चैत्रः ग्रामं गच्छति, मैत्रः चैत्रं ग्रामं गमयति, देवदत्तः मैत्रेण (न तु मैत्रं) चैत्रं ग्रामं गमयति ।

N B —कर्त्ता चार प्रकारके हैं । यथा—उक्त, अनुक्त, प्रयोजक और प्रयोज्य । उक्त कर्त्तामें प्रथमा विभक्ति होती है, अनुक्त कर्त्तामें तृतीया, प्रयोजक कर्त्तामें प्रथमा और प्रयोज्य कर्त्तामें साधारणतः तृतीया और स्थलविशेषमें जब प्रयोज्य कर्त्ताको कर्मसंज्ञा होती है तब उसमें द्वितीया विभक्ति होती है ।

(१) “बुद्धि-भक्तार्थयोः शब्दकर्मकाणां निजिच्छया । प्रयोज्यकर्मण्येव वां स्थन्तानां आदयो मताः ॥”

१२२ । “निवृत्तौ च प्रवृत्तिवत् क्रियायाः” । क्रियाप्रवृत्तिके स्थानमें ही तत्तत् कारकोंका विधान हुआ है ; किन्तु क्रिया-प्रवृत्तिके ऐसे क्रियानिवृत्तिके स्थानोंमें भी अविशेषमें तत्तत् कारकोंका विधान होता है । यथा—अश्वात् पतितः, अश्वात् पतितः ; अध्ययनाद्विरमति, अध्ययनात् विरमति ; भिक्षवे भिक्षां ददाति, भिक्षवे भिक्षां न ददाति ; मह्यमिदं स्वदते, मह्यमिदं न स्वदते ; हस्तेन गृह्णाति, हस्तेन न गृह्णाति ; वस्त्रेणाच्छादयति, वस्त्रेण नाच्छादयति ; गृहे तिष्ठति, गृहे न तिष्ठति ; शय्यायां शेते, शय्यायां न शेते ; जलं पिबति, जलं न पिबति ; चन्द्रं पश्यति, चन्द्रं न पश्यति ; मेघो वर्षति, मेघो न वर्षति ; नदीं वहति, नदीं न वहति ।

१२३ । “विवक्षावशात् कारकाणि” । जहां जो कारक विहित हुआ है विवक्षाके हेतु अर्थात् वक्ताकी इच्छाके अनुसार उसका अन्यथा-भाव लक्षित होता है । यथा, गृहं गच्छति, गृहे गच्छति ; गृहं प्रविशति, गृहे प्रविशति ; पुष्पेभ्यः स्पृहयति, पुष्पाणि स्पृहयति ; पुष्पेभ्यः स्पृहा, पुष्पेषु स्पृहा ; अरये कुप्यति, अरौ कुप्यति ; गां दुग्धं दोग्धि, गोभ्यो दुग्धं दोग्धि ; नृपं धनं याचते, नृपाद्धनं याचते ; वृक्षं पुष्पं चिनोति, वृक्षात् पुष्पं चिनोति ; पुत्रं गृहं नयति, पुत्रं गृहे नयति ; जलधिममृतं ममन्थुः, जलधेरमृतं ममन्थुः ; शिष्याय विद्यां वितरति, शिष्ये विद्यां वितरति ; हिमवतो गङ्गा प्रभवति, हिमवति गङ्गा प्रभवति ।

अतिरिक्त ।

“अपादान-सम्प्रदान-करणाधार-कर्मणाम् ।

कर्तुं श्चान्योऽन्यसन्देहे परमेकं प्रवर्त्तते ॥”

एक ही वाक्यमें अपादान, सम्प्रदान, करण, आधार (अर्थात् अधिकरण) कर्म तथा कर्ता इनमेंसे दो तीन कारक होनेकी शङ्का ही (अर्थात् सम्भावना रहे) तो इस श्लोकमें परपर दिये हुए कारकोंमें पूर्ववर्त्ती कारक न होकर परवर्त्ती कारक होना चाहिये। यथा, “धनुषा शरान् क्षिपति” इस वाक्यमें ‘धनुष्’ क्रियानिष्पत्तिका सबसे प्रधान उपाय है इसलिये करणकारक हो सकता है और शरके विशेष होनेके अर्थको बोध करानेके लिये अपादानकारक भी हो सकता है। अब करण और अपादान इन दोनों कारकोंमें धनुष् कौन कारकमें हो यह निश्चय करनेके लिये उपरके श्लोकको देखकर स्थिर करते हैं कि करण अपादानके परवर्त्ती कारक है अतः एव धनुष् शब्दका प्रयोग करणकारकमें ही होना चाहिये इसलिये इसमें करणकारकको विभक्ति तृतीया दी गई है। ऐसे—गृहं प्रविश्य निर्गच्छति (यहां गृह अपादान कारक न होकर कर्म-कारक हुआ है)। गङ्गां गत्वा स्नाति (गङ्गा अधिकरणकारक न होकर कर्मकारक हुआ है)।

Exercise 1.

1. Determine the case-endings (विभक्ति) which are used for अध्वकालाभ्यामत्यन्तसंयोगे and अध्वकालाभ्यामपवर्गे. Explain the difference between the two. Show the difference in meaning between हरिः सासं गीतामपठत् and हरिः सासिन गीतामपठत्.

2. Fully explain :—लक्षणात् तृतीया, प्रज्ञादिभ्यस्तृतीया, तादर्थ्ये चतुर्थी, स्थूलोपे पञ्चमी, षष्ठीचानादरे, यतश्च निर्धारणम्, तृतीया प्रयोग्ये, अधि-शैश्यासामधिकरणम् । Give two examples of each.

3. What case-endings are used in connection with the words पृथक्, विना, ऋते and हेतोः and words signifying तुल्य, दूर and अल्पिक ?

4. Distinguish between कर्म and सम्प्रदान, करण and हेतु. What is meant by भावे सप्तमी ? What is it called in English Grammar ? Give a few examples illustrating your answer. What case endings are governed by अधिशेते and राचते ?

5. Fully discuss the use of the sixth case-ending in the Nominative and in the Accusative cases citing the rules and exceptions and fully illustrating your answer by examples.

6. What special rule is there for the sixth case-ending in the Instrumental case ?

7. Determine the roots, the Instrumental, the Dative and the Locative of which become Accusative respectively. Name and illustrate the roots which have two accusatives. Which of the objects of a द्विकर्म्यक verb takes the first case-ending in the Passive voice ? Give examples

8. Determine the roots the प्रयोज्य कर्त्ता of which becomes accusative. Among the roots implying मन्त्रण, गति and शब्द select those the प्रयोज्यकर्त्ता of which does not take the accusative case-ending. Give examples.

9. Define निर्द्धारण. Determine the case-endings used in connection with it. Give examples.

10. Determine the *true case* in each of the following sentences :—धनुषा शरान् चिपति ; गृहं प्रविश्य निर्गच्छति ; गङ्गां गत्वा हरिः स्नाति ; पश्य चौरः पलायते ; उपविश्य उत्तिष्ठति नञ्चे ; विप्राय धनं दत्त्वा गृह्णाति ।

11. Translate the following extracts into English and account for the case-endings in the words within the inverted commas :—द्वादशभिः 'वर्षैः' व्याकरणं श्रूयते । मनस्विगर्हितः 'पन्थाः' समा-रोडुमसाम्प्रतम् । धिगिमां देहयताम् 'असारताम्' । 'स्निग्धम्' आलपति 'रुद्धम्' एव वा तत्कथा भवतु मे रसायणम् । क इदानीं 'सहकारम्' श्रुत्तरेण अति 'सुक्तालतां' पल्लवितं सहते ? स्वस्थस्तु 'ते' निर्गलितास्तु गर्भम् । 'परोपकाराय' सतां विभूतिः । न हि 'खदेहशैलाय' जायन्ते चन्दनद्रुमाः । 'शक्ता' हि याति

Exercise 1.

५६

निजया पुरुषः प्रतिष्ठाम् । आतः ! 'क्षणं' प्रतीक्षस्व, अहमपि 'भवता' सार्धं यामि ।
उदयति यदि भानुः पश्चिमे 'दिग्विभागे' । 'अनेन' सदृशो लोके न भूतो न भविष्यति ।
'सङ्गात्' सञ्जायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते । पयःपानं 'भुजङ्गानां' केवलं
विषवर्द्धनम् । वामे 'विधौ' वद कथं 'विपदो' विभुक्तिः । गृहीत इव 'केशेषु'
मृत्युना धर्ममाचरेत् । अहो किमपि चिदाणि चरिदाणि महात्मनाम्, लक्ष्मीं 'दृष्ट्वाय'
मन्यन्ते तद् 'भरेण' नमन्ति च । पश्यतोऽपि 'मे' श्येनेनापहतः शिशुः । 'मया'
'एकशिलानगर्थाः' आगम्यते 'भोजं' प्रति 'द्रविणाशया' ।

12. Construct a sentence of your own in Sanskrit with each of the following :—परितः, निक्षेपः, जनः, अन्तरा, अन्तरेण, समम्, दक्षिणादि, प्रभु, आ, आरात्, पृथक्, प्रसूति, प्राक्, नाना, विना, उत्तरेण, स्पृहयामि, कल्पते, नमस्करोमि, रोचते, जायते, दृश्यति, मन्ये, विरमति, वह्निः, अलम्, प्रसित, उत्सुक, द्विष् + शब्द, अभि + क्रुच्, उप + वस्, सम, तुला, उपमा, अनु ।

13. Translate into Sanskrit :—

(a) In Oude, there was a king named Dasharath. There is a beautiful garden around your house. Virtue saves the virtuous. The book is between you and me. They have been reading Grammar for three years. They learnt Grammar in three years. There is a tree near my house. The warriors are inferior to Arjun. He does not recollect what I said to him after his brother's departure. He accompanied me to the Ganges. Ram saw beautiful trees on both sides of the Godavari. No need (अलम्) of prolixity (बाहुल्य). The Goddess of fortune (लक्ष्मी) is fickle by nature. Men without knowledge are like beasts. What is the use of riches to a miser? Does money contribute to his happiness? A proud man does not care a straw for anybody. May the subjects (प्रजा) be happy (सुखि). The boy is going to the tank to fetch water for his blind parents. He is mentally going to Mathura. Why has the old man become so angry with his

maid-servant ? The river runs winding for two miles. Salutation to that *Karma* over which even the Creator *does* not *prevail* (प्रभवति) ! I do not long for wealth but your blessings. There is no *salvation* (मुक्ति) without knowledge. Mother and mother-country are superior to heaven even. Knowledge is more precious than wealth. My house is in the north of the town. Ceylon is to the south of India. To me this boy seems to be the germ of great prowess. There is no virtue like forgiveness. You are a great fool for you wish to *give up* (हातुम्) much for a little. Time and tide for none abide. A tree is known by its fruits. Pride shall have a fall. Death is better than dishonour. The quarrels of friends are the opportunities of the foes Knowledge without modesty is useless. *The way of devotion* (भक्तिमार्गः) is not more difficult to attain than the way of knowledge. You owe me one hundred rupees. The girl waters each and every tree Woe be to those that follow immoral paths. Out of debt, out of danger. He earns his bread by the sweat of his brow. I am determined to save the life of my friend even at the cost of my own. The mongoose ate up the young ones of *the silly crane* (बकमूर्ख) while he looked on. The work having been finished, the labourers went away taking their wages from the cashier. Scarcely had the day dawned, when he went away. The Himalayas are the highest of all the mountains in the world. The hunters will kill a tiger for the skin and a musk-deer for the musk. Kalidas is the greatest of all the poets in the world. No sooner did we enter the forest than we heard the roar of a lion. The king has killed the lion for fame. Sita lived near the hermitage of Valmiki when she was forsaken by Ram. Walking early in the morning in spring is healthful. The temple of Vishnu is remote from the village. O my friend ! all these are possible with you. Calcutta is

twenty-four miles distant from this place. A learned man is honoured by all good men. The boy drinks milk *seven times* (सप्तकालः) a day. Excessive pride is the cause of his downfall. Never give shelter to a man of unknown birth and character. Get up before sunrise. He wishes to hear the *story* (उपाख्यान) *from* (आ) *the beginning* (मूल). Gold is brighter and far more valuable than brass. Pure character leads to virtue and happiness. Rich men look upon a poor man as a dog. The monkey *climbs up* (आ + रुह्) the tree. He *by degrees* (क्रमान्) *recognised* (बुध्) him to be Narada. Even a poisonous tree should not be cut down by him who has promoted its growth. The moon *is being seen* (दृश्यते) by the boy. An honest man resorts (अभि + नि + विष्) to a good path. There are *fields* (ग्रामान्) *all over* (सर्वतः) the village where these two men *dwell* (अधि + वस्). Do not play at dice. The *Asuras* bear hatred towards the gods. You are not a match for me. A good servant never *swerves* (प्र + सद्) from his own duty. He, who has no affectionate mother, devoted wife or loving and obedient children at home, should go to the forest. Why does my heart incline to this boy, as if he were mine own son? The tree feels the great heat of the sun on its top but removes by its shade the troubles of those that take shelter therein. I take shape age after age for protecting the good and destroying the wicked. Strange that the words of that man are not to be trusted though he has never been taught guile or artfulness ever since his birth! Fie on him for whose sake you have come to such a pass. He is really good who does good even to his enemies. May this *beginning* (आरम्भ) be for good (शुभ). Men devoid of knowledge *bear hatred* (अनृद्) towards the wise. *Ah* (अये), this is the *ornament* (वदनाभरणम्) *I sent* (नया प्रेषितम्) to Rakshasa *after having taken it off* (अवतार्य) from my person (शरीर). Send a messen-

ger (दूत) to the king without delay. That old man at the gate is lame of his right leg. Why is he so sad ? There is no difference *between* (अन्तरा) him and a beast. He has *come down* (अव + तृ) to the earth to *extirpate* (उच्चासयितुम्) the enemies of the world.

(b) The sun rises in the east, and when he rises it is day. He shines upon the trees and the houses and upon the water. Everything looks beautiful when he shines upon it. He gives us heat and light. It is he who makes us warm. When the sun rises, we too ought to rise. Day is the time to work. Those that work hard all day, will sleep soundly at night.

(c) When we *get up* (उत्तिष्ठामः) from our bed in the morning, we should clean our mouths and *wash* (प्रक्षालयाम) our faces. Before we take our food we should also wash our mouths and hands. We *should bear in mind* (स्मरेम) that dirty boys and girls *are not liked* (नाद्रियन्ते) by any one. Nobody likes to walk or talk with dirty children. (C. U. Additional Paper 1913).

14. Correct :—विद्ययाः विना सुखं नास्ति । पुराविदस्तां अपर्णामिति वदन्ति । स जातेः चतुर्थः । साधुसुक्तं भवता । तव ऋते मम अन्यं भवितुं नास्ति । इदं मां न रोचते । सः सानन्देन क्रौडति । देवाः स्वर्गं अधितिष्ठन्ति । असौ कर्णयोः वहिरः । तव अर्थस्य प्रयोजनो नास्ति । अहं त्वां पुस्तकमेकं दास्यामि । भक्तिः सुक्तौ सम्पद्यते । दुहितरं श्रौविष्यं दत्त्वा कुक्षीनो वंशजो भवेत् । धृतराष्ट्र आजन्म अन्यः आसीत् । कृष्णेन उपमा नास्ति । नाहं त्वां शृगालाय मन्ये । नदीयो गङ्गा पवित्रतमा । स मनसा पाटलिपुत्राय गच्छति । यत्र कृते यदि न सिध्यति किमत्र दोषः । रावणो राक्षसैर्वानरान् भक्षयति ।

तद्धित ।

(तद्धित-प्रत्यय, *Secondary or Nominal Suffixes*
or *Nominal Affixes*) ।

१। “तद्धितः” (१)। इस प्रकरणमें जो सब प्रत्यय विहित होते हैं उनका नाम तद्धित है।

२। “णिति वृद्धिराद्यस्य” (२)। ण जिसका इत् होता है ऐसा तद्धित प्रत्यय पर रहनेसे प्रातिपदिकके (शब्दके) आद्य स्वरकी वृद्धि होती है।

३। “सुभगादेरुभयोः” (३)। सुभगा (*a fortunate woman*), दुर्भगा (*an unlucky woman*), अधिदेव (*a presiding deity*), अधिभूत (*the whole inanimate creation*), इहलोक (*this world*), परलोक (*the next world*), सर्वलोक (*all the world*), अकुशल (*unskilful*), परस्त्री (*another's wife*) आदि प्रातिपदिकोंके अन्तर्गत दोनों पदोंके आद्य स्वरकी वृद्धि होती है।

४। “सुपञ्चालादेर्द्वितीयस्य” (४)। सुपञ्चाल, अद्ध-

(१) तद्धिताः (पा ४।१।७६)। प्रातिपदिकोंके (शब्दोंके) उत्तर भिन्न भिन्न अर्थमें जो सब प्रत्यय प्रयुक्त होकर नये नये प्रातिपदिक (शब्द) गठित करते (बनाते) हैं, उन्हें तद्धित प्रत्यय कहते हैं।* (२) तद्धितेष्वचामादेः (पा ६।२।११७)। (३) दृङ्गमित्थन्ते पूर्वपदस्य च (पा ७।१।१८) ; अनुशतिकादीनाञ्च (पा ७।३।२०१)। (४) उत्तरपदस्य (पा ७।३।१०) ; अवयवाटतोः (पा ७।३।११) ; सुसर्वाङ्गीञ्जन-

पञ्चाल, अग्निदेवता, पितृदेवता, द्विवर्ष, त्रिवर्ष (१), चतुर्वर्ष, पञ्चवर्ष आदि प्रातिपदिकोंके अन्तर्गत द्वितीय पदके ही आद्य स्वरकी वृद्धि होती है ।

५। “न णित्कार्यं सर्वत्र” । ण् इत्का आद्यस्वरवृद्धि-रूप जो कार्य विहित हुआ है वह सर्वत्र नहीं होता ।

६। “लोपोऽवर्णवर्णयोर्ध्वस्वरयोः” (२) । तद्धित-प्रत्ययके य और स्वरवर्ण परे रहनेसे प्रातिपदिकके अन्तस्थित अवर्ण और इवर्णका लोप होता है ।

७। “गुण उवर्णस्य” (३) । तद्धित-प्रत्ययके य और स्वरवर्ण परे रहनेसे प्रातिपदिकके अन्तस्थित उवर्णका गुण होता है ।

पदस्य (पा ७।१।२) ; दिशोऽनद्राणाम् (पा ७।३।१३) ; प्राचां यामनगराणाम् (पा ७।३।१४) ; संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च (पा ७।३।१५) ; वर्षस्याभविष्यति (पा ७।३।१६) । (१) वैवर्षिक, त्रैवर्षिक शब्दोंका व्यवहार बहुत देखनेमें आता है ; परन्तु व्याकरणके नियमानुसार सिद्ध नहीं हो सकनेके कारण ये दो शब्द असिद्ध हैं । पूर्ववर्ती पादटीका (४) में दिखे हुए पाणिनिके ७।३।१०, ७।३।१५ तथा ७।३।१६ सूत्रोंके अनुसार प्रथम संख्यावाचक और उसके बाद वर्ष-शब्द रहते-तो अभविष्यत् अर्थ बोध होनेसे परपदके आद्य स्वरकी वृद्धि होनेके कारण ‘त्रैवर्षिक’, ‘त्रिवर्षिक’ शब्द सिद्ध होते हैं और भविष्यत् अर्थबोध होनेपर पूर्वपदके आद्य स्वरकी वृद्धि होनेके कारण ‘वैवर्षिक’, ‘वैवर्षिक’ शब्द सिद्ध होते हैं । किन्तु कौसी प्रकारसे ‘त्रैवर्षिक’, ‘वैवर्षिक’ शब्द सिद्ध नहीं हो सकते । (२) यस्येति च (पा ६।४।१४८) । “यथोर्लोपो य-स्वरयोः” । (३) ओगुणः (पा ६।१।१४६) ।

८। “ऋदोदौदुभ्यो यः स्वरवत्” (१)। ऋकार, ओकार और औकारके परस्थित तद्धितप्रत्ययका य स्वरका कार्य करता है। (२)

९। “टेलोपो ङिति” (३)। ङकारेत् तद्धितप्रत्यय परे रहे तो प्रातिपदिकके टिका (४) लोप होता है।

१०। “तेविंशतेः” (५)। ङकारेत् तद्धित प्रत्यय परे रहनेसे विंशति-शब्दके ति इस अंशका लोप होता है। (६)

११। “इयुवौ यवयोराद्यच्चः पदान्ते णिति” (७)। णकारेत् तद्धित प्रत्यय परे रहे तो पदके अन्तस्थित आद्यस्वरके स्थानमें जात य के स्थानमें इय् और व के स्थानमें उव् होता है। (८)

१२। “द्वारादीनाञ्च” (९)। णकारेत् तद्धित प्रत्यय परे रहनेसे द्वार आदि (१०) प्रातिपदिकोंके आद्य य के स्थानमें इ् और व के स्थानमें उव् होता है। (११)

(१) “ऋदौदुभ्यो यः स्वरवत्”। (२) यथा, गो + य = गव्यम्, नौ + य = नाव्यम् (*navigable*)। (३) टेः (पा ६।४।१४३)। (४) अन्य स्वर और तदवधि (वङ्ग और उसके आगेका हल) वर्णको टि कहते हैं। अचोऽन्यादि टि (पा १।१।६४) ; अचां मध्ये योऽन्यः स आदिर्यस्य तद्विसं चं स्यात् । (५) ति विंशतेर्ङिति (पा ७।४।१४२)। (६) यथा, विंशति + ङट् = विंशः (*twentieth*)। (७) न ज्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यान्नेच् (पा ७।३।३)। (८) यथा, व्यञ्च + षिण् = वैयञ्चि, स्वञ्च + षिण् = सौवञ्चिः। यहाँ वि और सु के स्थानमें वि = व + इय् = वैय् और सु = स + उव् = सौव् हुआ है। (९) पा ७।३।४। (१०) द्वार, स्तर, स्वाध्याय, व्यक्कश (स), खलि, स्तर, स्फूर्ति, खादु, मृदु, शैम्, ज्वन्, ख। (११) यथा, द्वार + षिकण् = द्वारारिकः (*a door-keeper*), स्तर + षण् = सौवरम्, स्व + षण् = सौवम् (*relating to one's own property*)।

१८। “बाह्वादिभ्यश्च” (१) । अपत्य-अर्थमें बाहु आदि प्रातिपदिकोंके उत्तर षिण् होता है । यथा, बाहोरपत्यं बाहविः, उपबाहोरपत्यं औषबाहविः, उपविन्दोः अपत्यं औपविन्दविः, वृषत्या अपत्यं वार्षलिः, वृकलाया अपत्यं वार्कलिः, छागलाया अपत्यं छागलिः, सुमित्राया अपत्यं सौमित्रिः, दुर्मित्राया अपत्यं दौर्मित्रिः, उदञ्चोरपत्यं औदञ्चविः, इडलोमस्यापत्यं औडुलोमिः ।

१९। “डको व्याससुधातोः षिणि” (२) । षिण् प्रत्यय हांसे व्यास और सुधातु इन दो प्रातिपदिकोंके उत्तर डक होता है; ड् इत्, अक रहता है । यथा, व्यासस्यापत्यं वैयासकिः, सुधातुः अपत्यं सौधातकिः । (३)

२०। “नडादिभ्यः षायनण्” (४) । अपत्य-अर्थमें नड् आदि प्रातिपदिकोंके उत्तर षायनण् होता है; ष् ण् इत्, आयन रहता है । यथा, नडस्यापत्यं नाडायनः, चरस्यापत्यं चारायणः, मुञ्जस्यापत्यं मौञ्जायनः, सप्तलस्यापत्यं साप्तलायनः, नरस्यापत्यं नारायणः, दासस्यापत्यं दासायनः, कातलस्यापत्यं कातलायनः, शकटस्यापत्यं शाकटायनः, जलन्धरस्यापत्यं जालन्धरायणः, द्रोणस्यापत्यं द्रौणायनः, पर्वतस्यापत्यं पार्वतायनः, युगन्धरस्यापत्यं यौगन्धरायणः, अश्वलस्यापत्यं

(१) पा ४।१।८६ । (२) सुधातुरकङ् च (पा ४।१।८७) । (३) “व्यासवरुड-निषादचाण्डालविष्णानाञ्चेति वक्तव्यम्” । (वार्त्तिक २६११) । न ग्रन्थस्य दान्ताभां पूर्वौ तु ताभागेन (पा ७।३।३) —वारुडकिः । (४) नडादिभ्यः फक् (पा ४।१।८८) ।

आश्वलायनः, वदरस्यापत्यं वादरायणः, उदुम्बरस्यापत्यम्
औदुम्बरायणः, दक्षस्यापत्यं दाक्षायणः ।

२१ । “गर्गादिभ्यः ष्यण्” (१) । अपत्य-अर्थमें गर्ग
आदि प्रातिपदिकोंके उत्तर ष्यण् होता है ; ष् ण् इत्, य रहता
है । यथा, गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः, वत्सस्यापत्यं वात्स्यः,
अगस्तेरपत्यम् आगस्त्यः, पुलस्तेरपत्यं पौलस्त्यः, विश्वाव-
सेारपत्यं वैश्वावसव्यः, लोहितस्यापत्यं लौहित्यः, बभ्रोरपत्यं
बाभ्रव्यः, मण्डोरपत्यं माण्डव्यः, मधोरपत्यं माधव्यः, जिगी-
षोरपत्यं जैगीषव्यः, कुण्डिन्या अपत्यं कौण्डिन्यः, यज्ञवल्कस्या-
पत्यं याज्ञवल्क्यः, शण्डिलस्यापत्यं शाण्डिल्यः, चणकस्यापत्यं
चाणक्यः, चुलुकस्यापत्यं चौलुक्यः, मुद्गलस्यापत्यं मौद्गल्यः,
जमदग्नेरपत्यं जामदग्न्यः, पराशरस्यापत्यं पाराशर्य्यः, जातूकर्ण-
स्यापत्यं जातूकर्ण्यः, अश्वरथस्यापत्यम् आश्वरथ्यः, पूतिमाष-
स्यापत्यं पौतिमाष्यः, उलूकस्यापत्यम् औलूक्यः, अग्निवेश-
स्यापत्यम् आग्निवेश्यः, दितेरपत्यं दैत्यः (२), अदितेरपत्यम्
आदित्यः, प्रजापतेरपत्यं प्राजापत्यः ।

२२ । “शिवादिभ्यः षण्” (३) । अपत्य-अर्थमें शिव
आदि प्रातिपदिकोंके उत्तर षण् होता है ; ष् ण् इत्, अ रहता
है । यथा, शिवस्यापत्यं शैवः, ककुत्स्थस्यापत्यं काकुत्स्थः,
कहोडस्यापत्यं काहोडः, कुपिञ्जलस्यापत्यं कौपिञ्जलः, विश्व-

(१) गर्गादिभ्यो यञ् (पा ४।१।१०५) । (२) दिव्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाच्चाः
(पा ४।१।८५) (३) शिवादिभ्योऽण् (पा ४।१।११२) ।

वणस्यापत्यं वैश्रवणः, रवणस्यापत्यं रावणः, ऊर्णनाभस्यापत्यं और्णनाभः, पृथाया अपत्यं पार्थः, यस्कस्यापत्यं यास्कः, द्रुह्यस्यापत्यं द्रौह्यः, लह्यस्यापत्यं लाह्यः, अयःस्थूणस्यापत्यम् आयःस्थूणः, इलाया अपत्यम् ऐलः, सपत्न्या अपत्यं सापत्नः (son of a rival wife, a step-son) ।

२३ । “विदादेः” (१) । अपत्य-अर्थमिं विद आदि प्रातिपदिकोंके उत्तर षण् होता है । यथा, विदस्यापत्यं वैदः (२), उर्वस्यापत्यम् और्वः, कश्यपस्यापत्यं काश्यपः, कुशिकस्यापत्यं कौशिकः, भरद्वाजस्यापत्यं भारद्वाजः, उपमन्योः अपत्यम् औपमन्यवः, विश्वानरस्यापत्यं वैश्वानरः, ऋषिषेनस्यापत्यम् आर्षिषेणः, शरद्वतोऽपत्यं शारद्वतः, शुनकस्यापत्यं शौनकः, अर्कलूषस्यापत्यम् आर्कलूषः, पुनर्भा अपत्यं पौनर्भवः (son of a re married widow), पुत्रस्यापत्यं पौत्रः, दुहितुरपत्यं दौहितः ।

२४ । “भृगवादेश्च” (३) । अपत्य-अर्थमिं भृगु आदि प्रातिपदिकोंके उत्तर षण् होता है । यथा, भृगोरपत्यं भागवः, मरीचेरपत्यं मारीचः, वशिष्ठस्यापत्यं वाशिष्ठः, कुत्सस्यापत्यं कौत्सः, गेह्लमस्यापत्यं गौतमः, अङ्गिरसोऽपत्यम् आङ्गिरसः, विश्वामित्रस्यापत्यं वैश्वामित्रः, धृतराष्ट्रस्यापत्यं धार्तराष्ट्रः, पाण्डोरपत्यं पाण्डवः, वसुदेवस्यापत्यं वासुदेवः, यदोरपत्यं यादवः, पुरोरपत्यं पौरवः, रघोरपत्यं राघवः, कुरोरपत्यं

(१) ऋष्यन्तर्ग्ये विदादिभ्योऽञ् (पा ४।१।१०४) । (२) बाह्वादेराकृति-गणत्वादित्—वैदिः । (३) ऋष्यन्तर्ग्ये विदादिभ्योऽञ् (पा ४।१।१०४) ।

कौरवः. मनोरपत्यं मानवः, द्रुपदस्यापत्यं द्रौपदः, पर्वत-
स्यापत्यं पार्वतः ।

२५ । “ऐक्ष्वाककौरव्यमनुष्यमानुषाः” । ऐक्ष्वाक (१),
कौरव्य (२), मनुष्य, मानुष (३), ये चार शब्द निपातनसे सिद्ध
होते हैं । यथा, ऐक्ष्वाकोरपत्यम् ऐक्ष्वाकः ; कुरोरपत्यं कौरव्यः ;
मनोरपत्यं मनुष्यः, मानुषः (*descendant of Manu, man*) ।

२६ । “मातुङ्^१र् संख्यायाः” (४) । षण् प्रत्यय होने-
पर संख्यावाचक शब्दके परवर्ती मातृ-शब्दके उत्तर ङुर् होता
है ; ङ् इत्, उर् रहता है । यथा, द्वयोर्मातृोरपत्यं द्वौ मातुर्^२ :
(*Ganesha, having two mothers*), षण्णां मातृणामपत्यं
षाष्मातुर्^३ : (*Kartikeya, having six mothers*) । (५)

२७ । “कन्यायाः कनीन” (६) । षण् प्रत्यय परे रहनेसे
कन्या-शब्दके स्थानमें कनीन होता है । यथा, कन्याया अपत्यं
कानीनः (अनूढाया एव अपत्यमित्यर्थः ; *son of a virgin*)
—“व्यासः कर्णाश्च” इति सिद्धान्तकौमुदी ।

- (१) जनपदशब्दात् चविधादङ् (पा ४।१।१६८) । (२) कुरुनादिभ्यो ष्यः
(पा ४।१।१७२) (३) मनोजातावङ् यतौ युक् च (पा ४।१।१६१) ।
(४) सातुङ्त्वं संख्यासम्भद्रपूर्वायाः (पा ४।१।११५) । (५) सम् और भद्र
शब्दोंके परे रहनेसे भी ङुर् होता है । यथा, सान्ध्यातुर्, भाद्रमातुर् (*Son
of a good or virtuous mother*) । संख्यावाचक शब्दके परवर्ती न होनेसे
ङुर् नहीं होता । यथा, सुसातुर्पत्यं सौमाद्रः (*Son of a good mother*) ।
(६) कन्यायाः कनीन च (पा ४।१।११६) ।

२८ । “स्त्रीभ्यः घेयण” (१) । अपत्य-अर्थमें स्त्री-प्रत्य-यान्त प्रातिपदिकके उत्तर घेयण् होता है ; घ् ण् इत्, पय रहता है । यथा, गङ्गाया अपत्यं गाङ्गेयः, राधाया अपत्यं राधेयः, विनताया अपत्यं वैनतेयः, ताड़काया अपत्यं ताड़केयः, सर-मोद्या अपत्यं सारमेयः, सुपर्णाया अपत्यं सौपर्णेयः, भगिन्या अपत्यं भागिनेयः, मह्या अपत्यं माहेयः, कुन्त्या अपत्यं कौन्तेयः, रोहिण्या अपत्यं रौहिणेयः, रुक्मिण्या अपत्यं रौक्मि-णेयः, कुमारिकाया अपत्यं कौमारिकेयः, अम्बिकाया अपत्यम् अम्बिकेयः, गोधाया अपत्यं गौधेयः (*an iguana*) ।

२९ । “गौधेरगौधारौ” (२) । गोधाया अपत्यं इस अर्थमें गौधेर और गौधार शब्द निपातनसे सिद्ध होते हैं ।

३० । ‘शुभ्रादिभ्यश्च’ (३) । अपत्य-अर्थमें शुभ्र आदि प्रातिपदिकोंके उत्तर घेयण् होता है । यथा, शुभ्रस्यापत्यं शौभ्रेयः, अक्षरेपत्यम् आक्षेयः, विमातुरपत्यं वौमात्रेयः, शकु-नेरपत्यं शाकुनेयः, शतलस्यापत्यं शातलेयः, इतरस्यापत्यम् ऐतरेयः (*a descendant of the sage Itara*) ।

३१ । “लोपः घेयण्युवर्णस्य” (४) । घेयण् प्रत्यय होने-पर प्रातिपदिकके अन्तस्थित उ-वर्णका लोप होता है । यथा, मृकण्डोरपत्यं मार्कण्डेयः, कमण्डलवा अपत्यं कामण्डलेयः ।

(१) स्त्रीभ्यो ढक् पा ४।१।२० । (२) गोधाया ढक् (पा ४।१।२९) — गौधेरः । आरगुदीचाम् (पा ४।१।३०) — गौधारः । (३) पा ४।१।२३ । (४) ढे लोपोऽकट् (पा ४।१।४७) ।

३२। “न पाण्डुकद्रोः” । पाण्डु और कद्रु शब्दोंके उ-वर्ण का लोप नहीं होता । यथा, पाण्डोरपत्यं पाण्डवेयः, कद्रो अपत्यं काद्रवेयः ।

३३। “सुभगादेरिन् घेयणि” (१) । घेयण् प्रत्यय होने पर सुभगा आदि प्रातिपदिकोंके उत्तर इन् होता है । यथा, सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः, दुर्भगाया अपत्यं दौर्भागिनेयः, बन्धव्या अपत्यं बान्धकिनेयः, कनिष्ठया अपत्यं कानिष्ठिनेयः, मध्यमाया अपत्यं माध्यमिनेयः, परस्त्रिया अपत्यं पारस्त्रैणेयः (an adulterine, a bastard) ।

३४। “कुलटाया वा” (२) । घेयण् प्रत्यय पर रहनेसे कुलटाशब्दके (३) उत्तर विकल्पसे इन् होता है । यथा, कुलटाया अपत्यं कौलटिनेयः, कौलटेयः ।

३५। “स्वस्त्रादिभ्यः षीयण्” (४) । अपत्य-अर्थमें स्वस्त्र (sister) आदि प्रातिपदिकोंके उत्तर षीयण् होता है ; ष् ण् इत्, ईय रहता है । यथा, स्वसुरपत्यं स्वस्त्रीयः (sister's son) ।

३६। “पितृमातृष्वस्रोः घेयण वा ऋलोपश्च” (५) । पितृ-

(१) कलत्राणादीनामिन्ड् (पा ४।१।१२६) । (२) पा ४।१।१२७ । (३) यहां कुलटा-शब्दसे सती भिक्षोपजीविनी स्त्रीका बोध होता है ; इसका अर्थ व्यभिचारिणी नहीं । “व्यभिचारिणी स्त्रीका पुत्र” इस अर्थमें कौलटेयः, कौलटेरः ये दो पद निष्पन्न होते हैं । “अथ बान्धकिनेयः स्याद् बन्धुलयासती सुतः । कौलटेरः कौलटेयो भिक्षुकी तु सती यदि । तदा कौलटिनेयः स्यात् कौलटे-योऽपि चात्मजः ॥”—अमरः । (४) स्वसुत्र (पा ४।१।१३१) । (५) पितृष्वसुस्त्रस्व (पा ४।१।१३२) । ढकि लोपः (पा ४।१।१३१) । मातृष्वसुत्र (पा ४।१।१३४) ।

ष्वसु (father's sister) और मातृष्वसु (mother's sister) शब्दोंके उत्तर विकल्पसे घेयण् होता है; घेयण् होनेपर ऋकारका लोप होता है। यथा, पितृष्वसुरपत्यं पैतृष्वसेयः, पैतृष्वस्त्रीयः; मातृष्वसुरपत्यं मातृष्वसेयः, मातृष्वस्त्रीयः ।

३७। “रेवत्यादिभ्यः षिकण्” (१) । अपत्य-अर्थमें रेवती आदि प्रातिपदिकोंके उत्तर षिकण् होता है; ष् ण् इत्, इक रहता है। यथा, रेवत्या अपत्यं रैवतिकः, अश्वपाल्या अपत्यम् आश्वपालिकः, कर्णं ग्राहस्यापत्यं कर्णग्राहिकः, दण्डग्राहस्यापत्यं दाण्डग्राहिकः (an ascetic) ।

३८। “लोपो गगादिर्बहुवचने” (२) । बहुवचनमें गगं आदिके उत्तर विहित अपत्य-प्रत्ययका लोप होता है। यथा, गगं स्यापत्यानि गगाः, वत्सस्यापत्यानि वत्साः, अगस्तेरपत्यानि अगस्तयः, विश्वावसोरपत्यानि विश्वावसवः, बभ्रोरपत्यानि बभ्रवः, मुद्गलस्यापत्यानि मुद्गलाः, जमदग्नेरपत्यानि जमदग्नयः, जातूकर्णस्यापत्यानि जातूकर्णाः, पूतिमाषस्यापत्यानि पूतिमाषाः ।

३९। “यस्कादेः” (२) । बहुवचनमें यस्कादिके उत्तर विहित अपत्यप्रत्ययका लोप होता है। यथा, यस्कास्यापत्यानि यस्काः, लह्यास्यापत्यानि लह्याः, द्रुह्यास्यापत्यानि द्रुह्याः, तृणकर्णस्यापत्यानि तृणकर्णाः, जङ्घारथस्यापत्यानि जङ्घारथाः ।

(१) रेवत्यादिभ्यश्च (पा ४।१।१४६) । (२) यस्कादिभ्यो गोवे (पा २।४।६३) । यजजोश्च (पा २।४।६४) । अविभृगुकुलवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च (पा २।४।६५) ।

४० । “विदादेः” (१) । बहुवचनमें विदादिके उत्तर विहित अपत्यप्रत्ययका लोप होता है । यथा, विदस्यापत्यानि विदाः, उर्वस्यापत्यानि उर्वाः, कश्यपस्यापत्यानि कश्यपाः, कुशिकस्यापत्यानि कुशिकाः, भरद्वाजस्यापत्यानि भरद्वाजाः, उपमन्योरपत्यानि उपमन्यवः, विश्वानरस्यापत्यानि विश्वानराः, ऋतभागास्यापत्यानि ऋतभागाः, हर्यश्वस्यापत्यानि हर्यश्वाः, शरद्वतोऽपत्यानि शरद्वतः, शुनकस्यापत्यानि शुनकाः ।

४१ । “अत्रादेशच” (१) । बहुवचनमें अत्रादिके उत्तर विहित अपत्यप्रत्ययका लोप होता है । यथा, अत्रेऽपत्यानि अत्रयः, भृगोरपत्यानि भृगवः, कुत्सस्य अपत्यानि कुत्साः, वशिष्ठस्यापत्यानि वशिष्ठाः, गोतमस्यापत्यानि गोतमाः, अङ्गिरसोऽपत्यानि अङ्गिरसः ।

४२ । “राजसंज्ञाभ्यो विभाषा” (२) । बहुवचनमें राजसंज्ञावाचक प्रातिपदिकोंके उत्तर विहित अपत्यप्रत्ययका विकल्पसे लोप होता है । यथा, रघोरपत्यानि रघवः, राघवाः ; कुरोः अपत्यानि कुरवः, कौरवाः ; यदोरपत्यानि यदवः, यादवाः ; इक्ष्वाकोरपत्यानि इक्ष्वाकवः, ऐक्ष्वाकाः ; वृष्णेरपत्यानि वृष्णयः, वाष्णीयाः ; निमेरपत्यानि निमयः, नैमेयाः ।

४३ । “न स्त्रियाम्” (२) । स्त्रीलिङ्गमें अपत्यप्रत्ययका

(१) यक्षादिभ्यो गोवे (पा २।४।६२) । यज्ज्याश्च (पा २।४।६४) । अविश्वगुक्तवसिष्ठगोतमाङ्गिरसोऽप्याश्च (पा २।४।६५) । (२) तद्वानस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् (पा २।४।६२) ।

लोप नहीं होता । यथा, यस्करस्यापत्यानि स्त्रियः यास्क्यः, बिदस्यापत्यानि स्त्रियः बैद्यः, अत्रेरपत्यानि स्त्रियः आत्रेय्यः, रघोरपत्यानि स्त्रियः राघव्यः (*The female decendants of Raghu*) ।

४४ । “अर्थाविशेषे चापत्यानि” । अपत्य-अर्थमें जो सब प्रत्यय विहित हुए हैं वे अर्थाविशेषमें भी प्रयुक्त होते हैं ।

४५ । “इय-कण्-णीन-षीकणश्च” । अर्थाविशेषमें इय, कण्, णीन, षीकण् ये सब प्रत्यय भी यथासम्भव होते हैं । कण् का ण् इत्, क रहता है ; णीन का ण् इत्, ईन रहता है ; षीकण् का ष् ण् इत्, ईक रहता है ।

४६ । “तद्वेत्ति तदधीते” (१) । तत् वेत्ति, तत् अधीते इन दोनों अर्थों में प्रातिपदिकोंके उत्तर यथासम्भव पूर्वोक्त प्रत्यय सब होते हैं । यथा, (षिकण्)—तर्क वेत्ति अधीते वा तार्किकः (*One who knows or reads Logic i. e. one versed in Logic or the Science of Reasoning*), न्याय वेत्ति अधीते वा नैयायिकः (*one versed in or conversant with the Nyaya Philosophy*), वेदान्त वेत्ति अधीते वा वेदान्तिकः, पुराण वेत्ति अधीते वा पौराणिकः, वेद वेत्ति अधीते वा वैदिकः, अलङ्कार वेत्ति अधीते वा अलङ्कारिकः, ज्योतिष वेत्ति अधीते वा ज्यौतिषिकः, व्याकरण वेत्ति अधीते वा वैयाकरणिकः, (षण्) वैयाकरणः ;

(कण्)—कर्म वेत्ति अधीते वा क्रमकः (१), पदं वेत्ति अधीते वा पदकः (*one conversant with Padapatha*) ।

४७ । “ह्रस्वोऽन्त्यः शिक्षादेः” (१) । शिक्षा आदि प्राति-
पदिकोंका अन्त्यस्वर ह्रस्व हो जाता है । यथा, (कण्)—
शिक्षां वेत्ति अधीते वा शिक्षकः (*one conversant with Shiksha*), मीमांसां वेत्ति अधीते वा मीमांसकः (*one well-versed in the Mimamsa Philosophy*) ।

४८ । ‘तेन प्रोक्तम्’ (२) । तेन प्रोक्तम् इस अर्थमें प्राति-
पदिकोंके उत्तर यथासम्भव पूर्वोक्त प्रत्यय सब होते हैं । यथा,
(षण्)—ऋषिणा प्रोक्तम् आर्षम् (*said by a Rishi*),
मनुना प्रोक्तं मानवं (षोयण्) मानवीयम्, विष्णुना प्रोक्तं
वैष्णवम्, पतञ्जलिना प्रोक्तं पातञ्जलम्, कणादेन प्रोक्तं काणा-
दम्, उशनसा प्रोक्तं औशनसम्, अङ्गिरसा प्रोक्तं आङ्गिरसम्,
बृहस्पतिना प्रोक्तं बार्हस्पत्यम्; (षोयण्)—पाणिनिना प्रोक्तं
पाणिनीयम्, जैमिनिना प्रोक्तं जैमिनीयम्, पराशरेण प्रोक्तं
पाराशरीयम्, नारदेन प्रोक्तं नारदीयम्, वाल्मीकिना प्रोक्तं
वाल्मीकीयम्, बौधायनेन प्रोक्तं बौधायनीयम्; (षेयण्)—
अत्रिणा प्रोक्तं आत्रेयम् ।

४९ । “तेन कृतम्” (३) । तेन कृतम् इस अर्थमें प्राति-
पदिकोंके उत्तर यथासम्भव पूर्वोक्त प्रत्यय सब होते हैं । यथा,

(१) क्रमादिभ्यो वुन् (पा ४।२।६१) । (२) पा ४।३।१०१ । (३) संज्ञायाम्
(पा ४।३।११७) । सुद्राक्षरवटरपादपादञ् (पा ४।३।११८) । तेन कृते संज्ञायाम् ।
—अक्षरैः कृतम् आक्षरम्, वटैः कृतम् वाटरम्, पादपैः कृतम् पादपम् ।

(षिकण्)—कायेन, शरीरेण, अङ्गेन वा कृतं कायिकम्, शारी-
रिकम्, आङ्गिकम् वा ; वाचा, वचनेन वा कृतं वाचिकम् (१),
वाचनिकम् वा ; मनसा कृतं मानसिकम्, सहसा कृतं साह-
सिकम् (षण्) साहसम् ; (षेण्)—पुरुषेण कृतं पौरुषेयम् ;
(षण्)—मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकम् (*honey*), क्षुद्राभिः
कृतं क्षौद्रम् (*honey*) ।

५० । “तेन रक्तम्” (२) । तेन रक्तम् इस अर्थमें प्राति-
पदिकोंके उत्तर यथासम्भव पूर्वोक्त प्रत्यय सब होते हैं । यथा,
(षण्)—कषायेण रक्तं काषायम् (*died with a reddish*
colour), कुसुम्भेन रक्तं कौसुम्भम् (*died with saffron-*
flower), नीत्या रक्तं नीलम्, हरिद्रया रक्तं हारिद्रम्,
मञ्जिष्ठया रक्तं माञ्जिष्ठम् ; (षिकण्)—लाक्ष्या रक्तं लाक्षिकम्,
रोचनया रक्तं रौचनिकम् ; (कण्)—पोतेन रक्तं पोतकम् । (३)

५१ । “सास्य देवता” (४) । सा अस्य देवता इस अर्थमें
प्रातिपदिकोंके उत्तर यथासम्भव पूर्वोक्त प्रत्यय सब होते हैं ।
यथा, (षण्)—शिवोऽस्य देवता शैवः (*a worshipper of*
Siva), विष्णुरस्य देवता वैष्णवः, शक्तिरस्य देवता शाक्तः,
पशुपतिरस्य देवता पाशुपतः पाशुपतम्, सूर्योऽस्य देवता सौरः,

(१) वाचो व्याहृतायायाम् (पा ५।४।१५) । व्याहृत अर्थ न होनेसे
“मधुरा वाग् देवदत्तस्य”—कर्मशिका, “सन्देशवाग् वाचिकं स्यात्”—अमरः ।
(२) तेन रक्तं रागात् (पा ४।२।१) । “लाचारोचनाट्ठक्” (पा ४।२।२) ।
(३) शकलकह् माभासुपसंख्यानम् । (षिकण्)—शाकलिकः, काह्मिकः ;
(षण्)—शाकलः, काह्मिनः (४) । पा ४।२।२४ ।

बृहस्पतिरस्य देवता चार्हस्पतम् ; (घ्यण्)—गणपतिरस्य देवता
गाणपत्यः, प्रजापतिरस्य देवता प्राजापत्यः, वायुरस्य देवता
वायव्यः, सोमोऽस्य देवता सौम्यः, इन्द्रोऽस्य देवता ऐन्द्रः (मन्त्रः)
(षण्) ऐन्द्रम् (हविः), द्यावापृथिव्यौ अस्य देवते द्यावापृथि-
व्यम् (षीयण्) द्यावापृथिवीयम्, अग्नीषोमावस्य देवते अग्नी-
षोम्यम् (षीयण्) अग्नीषोमीयम् ; (घेयण्)—अग्निरस्य
देवता आग्नेयः ।

५२ । “तस्य समूहः” (१) । तस्य समूह इति अर्थमे
प्रातिपदिकेके उत्तर यथासम्भव पूर्वोक्त प्रत्यय सब होते हैं ।
यथा, (षण्)—काकानां समूहः काकम्, बकानां समूहः
बाकम्, भिक्षाणां समूहः भैक्षम् (२), अङ्गाराणां समूहः आङ्गा-
रम् (*a number of fire-brands*), मयूराणां समूहः
मायूरम् (*a flock of peacocks*); (कण्)—धेनूनां समूहः
धैनुकम्, कलापानां समूहः कालापकम्, राजन्यानां समूहः
राजन्यकम् (*a number of Kshatriyas*), राजपुत्राणां
समूहः राजपुत्रकम् (*a number of princes*), मनुष्याणां
समूहः मानुष्यकम्, वृद्धाणां समूहः वार्द्धकम् ; (षिकण्)—
अपूपानां समूहः आपूपिकम् ; (घ्यण्)—गणिकानां समूहः
गणिक्यम्, ब्राह्मणानां समूहः ब्राह्मण्यम् ।

(१) पा ४।२।१७ । (२) भिक्षादिभ्योऽण् (पा ४।१।१८) । गोवीचीष्टोत्रम्
राजराजन्यराजपुत्रवत्समनुयाजाहुज् (पा ४।२।१६) । अचित्तद्विस्तिषेनोष्ठक
(पा ४।२।१७) । गणिकाया यजिति वक्तव्यम् (वा २७।१८) ।

५३। “समूह खण्ड काण्ड-तलः” (१)। समूह-अर्थमें प्रातिपदिकोंके उत्तर यथासम्भव खण्ड, काण्ड और तल् प्रत्यय होते हैं। यथा, कमलानां समूहः कमलखण्डम्, कुमुदानां समूहः कुमुदखण्डम्; दूर्वाणां समूहः दूर्वाकाण्डम्, कम्मणां समूहः कम्मकाण्डम्। तल्-प्रत्ययान्त शब्द स्त्रीलिङ्ग होते हैं। यथा, जनानां समूहः जनता (*a crowd, a number of men*), बन्धूनां समूहः बन्धुता (२)।

५४। “तत्त भवः” (३)। तत्त भव (४) इस अर्थमें प्रातिपदिकोंके उत्तर यथासम्भव पूर्वोक्त प्रत्यय सब होते हैं। यथा, (षण्)—मथुरायां भवः माथुरः, कलिङ्गे भवः कालिङ्गः, शरदि भवः शारदः, अन्तरे भवम् आन्तरम् (षिकृण्) आन्तरिकम्, मनसि भवम् मानसम् (षिकृण्) मानसिकम्, शरीरे भवम् शारीरम् (षिकृण्) शारीरिकम्, अरण्ये भवः आरण्यः पशुः (कण्) आरण्यको मनुष्यः, भूमौ भवः भौमः, मध्यन्दिने भवम् माध्यन्दिनम्; (व्यण्)—ग्रामे भवः ग्राम्यः (णीन्) ग्रामीणः (५), द्वीपे भवः द्वैप्यः (षायनण्) द्वैपायनः, प्राचि भवम् प्राच्यम् (*Eastern*), दिशि भवम् दिश्यम् (६), वर्गे भवम् वर्ग्यम्

(१) कमलादिभ्यः खण्डच् (वा ३११२); पूर्वादिभ्यः काण्डच् (वा ३११४)।
 (२) यामजनबन्धुभासल्ल (पा ४।१।४३)। “जनबन्धु गजयामसहायेभासल्लं विदुः।”
 —प्रयोगरत्नमाला। (३) पा ४।३।५३। (४) यहाँ भव-शब्दसे जात, स्थित, संक्रान्त,
 आविर्भूत आदि अनेक अर्थ बोध होते हैं। (५) यामाद् यखञौ (पा ४।३।६४)।
 (६) दिगादिभ्यो यत् (पा ४।३।५४)।

(१), कण्ठे भवं कण्ठम्, दन्ते भवं दन्त्यम्, तालौ भवं तालव्यम्, ओष्ठे भवम् ओष्ठम् (१), दिवि भवः दिव्यः, अग्रे भवम् अग्रम् (२), आदौ भवम् आद्यम्, अन्ते भवम् अन्त्यम्, वेशे भवा वेश्या ; (षिकण् —नगरे भवः नागरिकः, वर्षासु भवः वार्षिकः (३), वसन्ते भवः वासन्तिकः (४), हेमन्ते भवः हैमन्तिकः (षण्) हैमन्तः, समुद्रे भवः सामुद्रिकः, अकाले भवः आकालिकः, शश्वद्भवः शाश्वतिकः (*Eternal*), इह भवम् ऐहिकम्, लोके भवं लौकिकम्, सर्वकाले भवं सार्वकालिकम्, अध्यात्मं भवम् आध्यात्मिकम् (५), अधिभूतं भवम् आधिभौतिकम् (*relating to tutelary deity*), अधिदेवं भवम् आधिदैविकम् (६) ; (णीन)—कुले भवः कुलीनः (*born of a high family*), दुष्कुले भवः दुष्कुलीनः (षेयण्) दौष्कुलेयः (९) ; (षेयण्)—कोशे भवं कौषेयम् ; (षीयण्)—जिह्वामूले भवं जिह्वामूलेयम् (८) ; (कण्)—कदाचिद्भवं कदाचित्कम् (*occasional*), सम्प्रति भवं साम्प्रतिकम् ।

५५ । “टिलोपोऽकस्माद्बहिषोः” । अकस्मात् और बहिस्

(१) शरीरावयवाच्च (पा ४।३।५५) । (२) अयाद् यत् (पा ४।३।११६) । (३) वर्षाभाष्ठक् (पा ४।३।१८) । (४) वसन्तादिभाष्ठक् (पा ४।२।६३) । (५) अध्यात्मादिष्ठजिष्यते (वा० २८६९) । (६) अनुश्रुतिकादीनां च (पा ७।३।२०) । एषामुभयपदवृद्धिर्जिति णिति किति च । *Other examples* :— ऐहलौकिकम्, पारलौकिकम् । (७) कुलात् खः (पा ४।१।१३९) ; दुष्कुलाद् दुक् (पा ४।१।१४२) । (८) जिह्वामूलाङ्गुलिच्छः (पा ४।३।६९) । अङ्गुलीयम् भवम् अङ्गुलीयम् ।

इन दोनों प्रातिपदिकोंके 'टि' का लोप होता है। यथा, अकस्माद्भवम् आकस्मिकम् (*sudden*), बहिर्भवम् बाह्यम् बाह्यिकम् (*external*) ।

५६। "स्त्रीपुंसाभ्यां नण्" (१)। स्त्री और पुमस् शब्दोंके उत्तर भव आदि अर्थोंमें नण् होता है; ण् इत्, न रहता है। यथा, स्त्रोषु भवं स्त्रैणम् (*womanhood*), पुंसु भवं पौंसम् (*manhood*) ।

५७। "हैमन्-शौवस्तिकपौनःपुनिकाः"। हैमन्, शौवस्तिक और पौनःपुनिक शब्द निपातनसे सिद्ध होते हैं। यथा, हैमन्ते-भवं हैमनम् (*cold*), श्वो भवं शौवस्तिकम् (*belonging to or lasting till to-morrow*), पुनःपुनर्भवं पौनःपुनिकम् (*recurring*) ।

५८। "प्रतीच्योदीच्यतिरश्चीनाः"। प्रतीच्य, उदीच्य और तिरश्चीन ये तीन शब्द निपातनसे सिद्ध होते हैं। यथा, प्रतीचि भवं प्रतीच्यम् (*Western*), उदीचि भवम् उदीच्यम् (*Northern*), तिरश्चि भवं तिरश्चीनम् (*oblique, sideways*) ।

५९। "तत्र साधुः" (२)। 'तत्र साधु' इस अर्थमें प्रातिपदिकोंके उत्तर यथासम्भव पूर्वोंके प्रत्यय सब होते हैं। यथा, सभायां साधुः सभ्यः (३), समाजे साधुः सामाजिकः (३),

(१) स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्-सूत्रो भवनात् (पा ४।१।८७)। "स्त्रीणां पुंसां च यत् किञ्चित् स्त्री णं पौंसमिति क्रमात् ।"—अमरः ।

(२) पा ४।४।२८। (३) सभायां यः (पा ४।४।१०५); पञ्चतिथिवसति-

अतिथौ साधुः आतिथेयः (*hospitable*), वेदे साधुः वैदिकः, संग्रामे साधुः सांग्रामिकः, संयुगे (*in war*) साधुः सांयुगोनः (२), वितण्डायां (*in controversy or dispute*) साधुः वैतण्डिकः, कथायां साधुः काथिकः, संकथायां साधुः सांकथिकः, संग्रहे (*in collection or compilation*) साधुः सांग्रहिकः ।

६० । “देये कालादवश्यम्भावे” (१) । ‘अवश्यम्भाव’ बोध होनसे देय इस अर्थमें कालवाचक प्रातिपादिकोंके उत्तर यथासम्भव पूर्वोक्त प्रत्यय सब होते हैं । यथा, मासे देयं मासिकम् (*payable in a month*), वर्षे देयं वार्षिकम्, अब्दे देयम् आब्दिकम्, संवत्सरे देयं सांवत्सरिकम्, अग्रहायणे देयम् आग्रहायणिकम् (*payable in the month of Agrahayana*), श्रावणे देयं श्रावणिकम् ।

६१ । “निवृत्ते च” (२) । निवृत्त अर्थात् निष्पन्न अर्थमें भी होता है । यथा, दिनेन निवृत्तं दैनिकम्, मासेन निवृत्तं मासिकम्, वर्षेण निवृत्तम् वार्षिकम्, संवत्सरेण निवृत्तं सांवत्सरिकम् (षीयण् योगे) सांवत्सरीयम् ।

६२ । “अहोऽहः” (२) । अहन् शब्दके स्थानमें अह होता

खपतेर्दृञ् (पा ४।४।१०४) ; कथादिभ्यश्चक् (पा ४।४।१०२) ; गुडादिभ्यश्चक् (पा ४।४।१०३) । रचति (पा ४।४।३३) समानं रचति इस अर्थमें भी सामञ्जिकः पद होता है । प्रतिजनादिभ्यः खल् (पा ४।४।२६) । प्रातिजनौनः ; सार्वजनौनः । (१) देयस्थणे (पा ४।४।४७) । (२) तेन निवृत्तम् (५।१।७६) ।

है । यथा, अह्ना निर्वृत्तम् आह्निकम् (*performed every day*) ।

६३ । “व्याप्तौ च” (१) । ‘व्याप्ति’ अर्थमें भी होता है । यथा, दिनं व्याप्य स्थितं दैनिकम् (*lasting for a day*), मासं व्याप्य स्थितं मासिकम्, वर्षं व्याप्य स्थितं वार्षिकम्, चतुरे मासान् व्याप्य स्थितं चातुर्मास्यम् (*lasting for four months*) ।

६४ । “वयसि च” (२) । वयस्-अर्थमें भी होता है । यथा, द्वे वर्षे अस्य वयः द्विवर्षीणः, द्विवर्षीयः, द्विवार्षिकः, द्विवर्षः (*two years old*) ; पञ्च वर्षाण्यस्य वयः पञ्चवर्षीणः, पञ्चवर्षीयः, पञ्चवार्षिकः, पञ्चवर्णः ; षोडश वर्षाण्यस्य वयः षोडशवर्षीणः, षोडशवर्षीयः, षोडशवार्षिकः, षोडशवर्षः ।

६५ । “तत आगतः” (३) । ‘तत आगतः’ इस अर्थमें प्रातिपदिकोंके उत्तर यथासम्भव पूर्वोंके प्रत्यय सब होते हैं । यथा, मथुराया आगतः माथुरः, नगरादागतः नागरिकः, आपणादागतः आपणिकः, उपाध्यायादागतम् औपाध्यायकम्, पितामहादागतं पैतामहकम्, मातुरागतं मातृकम्, सवितुरागतं सावितृकम्, आतुरागतं आतृकम्, पितुरागतं पैतृकम् पितृकम् स्त्रिया आगतं स्त्रैणम्, पुंस आगतं पौंसम् ।

(१) तनषिष्टौ धृत्तौ भूतो भावौ (पा ३।१।८०) । द्विगोर्ध्व (पा ३।१।८२) ।

(२) वर्षांलुक् च (पा ३।१।८८) । चित्तवति नित्यम् (पा ३।१।८९) । वर्ष-शब्दान्तात् द्विगोर्वा खः पचे ढञ् वा लुक् त्रीणि च रूपाणि । (३) पा ३।१।७४ ।

६६ । ‘तदर्हति’ (१) । ‘तत् अर्हति’ इस अर्थमें प्राति-
पदिकोंके उत्तर यथासम्भव पूर्वोक्त प्रत्यय सब होते हैं । यथा,
शतमर्हति शतिकः, सहस्रमर्हति साहस्रिकः, छेदमर्हति छेद्यः,
भेदमर्हति भेद्यः, दण्डमर्हति दण्ड्यः (*deserving punishment*),
अर्घमर्हति अर्घ्यः, वधमर्हति वध्यः (*fit to be killed*),
यज्ञमर्हति यज्ञियः यज्ञीयः (*sacrificial*), दक्षिणा-
मर्हति दक्षिणीय दक्षिण्यः (*worthy of a sacrificial gift*) ।

६७ । “तस्मादनपेतम्” (२) । ‘तस्मात् अनपेतम्’ इस
अर्थमें प्रातिपदिकोंके उत्तर यथासम्भव पूर्वोक्त प्रत्यय सब होते
हैं । यथा, धर्मादनपेतं धर्म्यम् (*according to justice or morality*),
न्यायादनपेतं न्याय्यम् (*right, proper*),
अर्थादनपेतम् अर्थ्यम्, पथोऽनपेतं पथ्यम् (*proper, suitable*),
शास्त्रादनपेतं शास्त्रीयम् (*according to the Sastras*),
विधरेनपेतं वैधम् (*according to rule or law, law-ful*) ।

६८ । “तस्येदम्” (३) । ‘तस्य इदम्’ इस अर्थमें प्रातिपदिकों
के उत्तर यथासम्भव पूर्वोक्त प्रत्यय सब होते हैं । यथा,
विष्णोरिदं वैष्णवम्, शिवस्येदं शैवम्, जनपदस्येदं जानपदम्,
तस्येदं तदीयम्, एतस्येदम् एतदीयम्, देवस्येदं दैवम्,

(१) तदर्हन् (पा ५।१।११७) । (२) धर्मपथ्यं न्यायादनपेतं (पा ४।३।६२) ।

(३) पा. ४।३।१२९ ।

असुरस्येदम् आसुरम् सम्राज इदं साम्राज्यम्, इन्द्रस्येदम्
 ऐन्द्रम्, महेन्द्रस्येदम् माहेन्द्रम्, मनस इदं मानसम्, शरीर-
 स्येदं शारीरम्, पितुरिदं पितृयम्, गोरिदं गव्यम्, महिष-
 स्येदं माहिषम्, वेणोरिदं वैणवम्, पलाशस्येदं पालाशम्,
 खादिरस्येदं खादिरम्, विल्वस्येदं वैल्वम्, मुञ्जानामिदं मौञ्जम्,
 स्त्रिया इदं स्त्रैणम्, पुंस इदं पौंस्त्रम्, गङ्गाया इदं गाङ्गम्,
 हिमवत इदं हैमवतम्, पशुपतेरिदं पाशुपतम्, शङ्करस्येदं
 शाङ्करम्, चन्द्रस्येदं चान्द्रम्, वेदस्येदम् वैदिकम्, उपनिषद इदम्
 औपनिषदम्, पृथिव्या इदं पार्थिवम्, जलस्येदं जलीयम्, तेजस
 इदं तैजसम्, वायोरिदं वायवीयम्, शत्रोरिदं शात्रवम्, रुरोरिदं
 रौरवम्, न्यङ्कोरिदं नैयङ्कवम् न्याङ्कवम्, श्वापदस्येदं शौवा-
 पदम् श्वापदम्, भरतस्येदं भारतम्, भारतवर्षस्येदं भारत-
 वर्षीयम्, युष्माकमिदं युष्मदीयम् (*your, yours*), अस्माक-
 मिदं अस्मदीयम् (*our, ours*) ।

६६ । “त्वन्मदावेकवचने” (१) । एकवचनमें युष्मद्-के
 स्थानमें त्वद् और अस्मद्-के स्थानमें मद् होता है । यथा, तव
 इदं त्वदीयम्. (*thy, thine*), मम इदं मदीयम् (*my, mine*) ।

७० । “युष्माकास्माकौ णीन-षणोः” (२) । णीन और षण्
 प्रत्यय परे रहनेसे युष्मद्-के स्थानमें युष्माक और अस्मद्-के

(१) प्रत्ययान्तरपदयोश्च (पा ६।३।१८) । उत्तरपदे यथा, तव पुत्रः तत्पुत्रः ;
 मम पुत्रः मत्पुत्रः । (२) युष्मदस्मादोरन्यतरस्यां खच्च (पा ४।३।१) । चाष्णः
 पक्षेऽण्—सिद्धान्त-कौमुदी ।

स्थानमें अस्माक होता है। यथा, युष्माकमिदं यौष्माकीणम् यौष्माकम् (*your, yours*); अस्माकमिदम् आस्माकीणम् आस्माकम् (*our, ours*) ।

७१। “तवकममकावेकवचने” (१)। णीन और षण् प्रत्यय परे रहनेसे एकवचनमें तवक और ममक होता है। यथा, तव इदं तावकीनम् तावकम् (*thy, thine*); मम इदं मामकीनम् मामकम् (*my, mine*) ।

७२। “परादेः कन् षीयणि” (२)। षीयण् प्रत्यय होनेसे पर. स्व, राजन् आदि प्रातिपदिकोंके उत्तर कन् होता है; न् इत्. क रहता है। यथा, परस्येदं परकीयम् (*belonging or pertaining to others*) । स्व-शब्दके उत्तर विकल्पसे होता है। यथा, स्वस्येदं स्वकीयम् स्वीयम् (*relating to one's own self, one's own*) ।

७३। “सौर-सारव-स्वायम्भुवाः” (३)। सौर, सारव और स्वायम्भुव शब्द निपातनसे सिद्ध होते हैं। यथा, सूर्ये-स्येदं सौरं दिनम्, सरयवा इदं सारवं जलम् (*water of the river Sarayu*), स्वायम्भुव इदं स्वायम्भुवं धाम ।

७४। “भवदीयान्यदीयौ” (४)। भवदीय और अन्यदीय

(१) पा ४।३।३। (२) राज्ञः क च (पा ४।३।१४०)। यथा, राज्ञः इदं राजकीयम्। कुग् जनस्य परस्य च, देवस्य च इति वक्तव्यम् (ग० सू० ८९, ९०)।

(३) संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् स्वायम्भुवादयः सिध्यन्ति। (४) भवतष्ठकृसी (पा ४।२।११५)। गह्नादिभ्यश्च (पा ४।२।११८)। यथा, गह्+इ = गह्नीयः (*one who lives in a cave*) ।

शब्द निपातनसे सिद्ध होते हैं । यथा, भवत इदं भवदीयम् , अन्यस्येदम् अन्यरीयम् (*belonging to another*) ।

७५ । “तस्य विकारः” (१) । ‘तस्य विकारः’ इस अर्थमें प्रातिपदिकोंके उत्तर यथासम्भव पूर्वोक्त प्रत्यय सब होते हैं । यथा, सुवर्णस्य विकारः सौवर्णः (*made of gold*), रजतस्य विकारः राजतः, सीसस्य विकारः सैसः (*made of lead*), दारोर्विकारः दारवः, देवदारोर्विकारः दैवदारवः, पयसो विकारः पायसः (२), अग्नेः विकारः आग्नेयः, मुद्गस्य विकारः मौद्गः (३), इक्षोर्विकारः ऐक्षवः, गुडस्य विकारः गौडः, पिष्टस्य विकारः पैष्टः, तिलस्य विकारः तैलम् ।

७६ । “तदस्य पण्यम्” (४) । ‘तत् अस्य पण्यम्’ इस अर्थमें प्रातिपदिकोंके उत्तर यथासम्भव पूर्वोक्त प्रत्यय सब होते हैं । यथा, लवणमस्य पण्यं लावणिकः (*a vendor of salt*) (५), तैलमस्य पण्यं तैलिकः, अपूपामस्य पण्यम् आपूपिकः (६), तण्डुलमस्य पण्यं ताण्डलिकः, मोदकामस्य पण्यं

(१) पा ४।१।१३४ । अश्मनो विकारि टिलोपो वक्तव्यः, अश्मनो विकारः आश्मः ; अम्बनो विकारः भास्मनः, मृत्तिकाया विकारः मार्त्तिकः । (२) गोपयसोर्यत् (पा ४।३।१६०) । इस सूत्रके अनुसार पयस्यम् भी होता है । (३) अवयवे च प्राण्योषधिहृत्त्येः (पा ४।३।१३५) । इस सूत्रके अनुसार प्राण्यो, ओषधि तथा हृत्त्ववाचक प्रातिपदिकोंके उत्तर अवयव अर्थमें भी षण् होता है । यथा, मयूरस्य अवयवो विकारो वा मारूरः । मूवाया अवयवो विकारो वा मौर्वम्, पिप्पलस्य अवयवो विकारो वा पैप्पलम् । (४) पा ४।४।५१ । (५) लवणाट्ठञ् (पा ४।४।५२) । (६) शीलम् (पा ४।४।६१) । अपूपमन्त्रणं शीलमस्य आपूपिकः । हितम्भाः (पा ४।४।६५) । अपूपमन्त्रणं हितमस्य आपूपिकः ।

मौदिकिकः, उशीर (*Khas Khas, the root of a kind of fragrant grass*)-मस्य पण्यं औशीरिकः, ताम्बूलमस्य पण्यं ताम्बूलिकः ।

७७ । “तदस्य प्रहरणम्” (१) । ‘तत् अस्य प्रहरणम्’ इस अर्थमें प्रातिपदिकोंके उत्तर यथासम्भव पूर्वोक्त प्रत्यय सब होते हैं । यथा, धनुरस्य प्रहरणम् धानुष्कः, असिः अस्य प्रहरणम् आसिकः, प्रासोऽस्य प्रहरणं प्रासिकः, परश्वधम् अस्य प्रहरणम् पारश्वधिकः (२), परशुरस्य प्रहरणम् पारशविकः, तरवारिरस्य प्रहरणं तारवारिकः, शक्तिरस्य प्रहरणं शाक्तीकः (३), यष्टिरस्य प्रहरणं याष्टीकः (*a soldier armed with a club*) ।

७८ । “तदस्य प्रयोजनम्” (४) । ‘तत् अस्य प्रयोजनम्’ इस अर्थमें प्रातिपदिकोंके उत्तर यथासम्भव पूर्वोक्त प्रत्यय सब होते हैं । यथा, स्वर्गः प्रयोजनमस्य स्वर्ग्यम् (*procuring a place in heaven*), यशः प्रयोजनमस्य यशस्यम्, आयुः प्रयोजनमस्य आयुष्यम्, कामः प्रयोजनमस्य काम्यम्, गृहप्रवेशनं प्रयोजनमस्य गृहप्रवेशनीयम्, अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम् (५), संवेशनं प्रयोजनमस्य संवेशनीयम् । (६)

७९ । “तदस्य शीलम्” (७) । तत् अस्य शीलम्’ इस

(१) प्रहरणम् (पा ४।४।५७) । (२) पारश्वघाट् ठञ् (पा ४।४।५८) ।
 (३) शक्तियष्टीरीकक् (पा ४।४।५९) । (४) प्रयोजनम् (पा ५।१।१०९) ।
 (५) अनुप्रवचनादिभ्यश्चः (पा ५।१।१११) । (६) स्वर्गः प्रयोजनमस्य स्वर्गीः, यशस्यः, आयुष्यः, काम्यः, अनुप्रवचनीयः, संवेशनीयः भौ यथाक्रमं होते हैं । (७) शीलम् (पा ४।४।६१) ; कृत्वादिभ्यो णः (पा ४।४।६२) ।

अर्थमें प्रातिपदिकोंके उत्तर यथासम्भव पूर्वोक्त प्रत्यय सब होते हैं। यथा, तपोऽस्य शीलं तापसः, (गुरोः दोषाणामावरणं छत्तम्) छत्तमस्य शीलं छात्तः, शिक्षास्य शीलं शैक्षः, प्ररोहोऽस्य शीलं प्ररोहः (shoot or sprout), चुरा अस्य शीलं चौरः (thief) ।

८० । “तदस्य प्राप्तं कालात्” (१) । ‘तत् अस्य प्राप्तम्, इस अर्थमें कालवाचक प्रातिपदिकोंके उत्तर यथासम्भव पूर्वोक्त प्रत्यय सब होते हैं। यथा, समयोऽस्य प्राप्तः सामयिकः (relating to or observing time or season, seasonable), कालोऽस्य प्राप्तः कालिकः, ऋतुरस्य प्राप्तः आर्त्तवः (conforming to season) ।

८१ । “अधिकृत्य कृतं ग्रन्थे” (२) । ग्रन्थ बोध होनेपर ‘अधिकृत्य कृतम्’ इस अर्थमें प्रातिपदिकोंके उत्तर यथासम्भव पूर्वोक्त प्रत्यय सब होते हैं। यथा, राममधिकृत्य कृतम् रामायणम्, भगवन्तमधिकृत्य कृतं भागवतम्, भरतानधिकृत्य कृतं भारतम्, वाक्यं पदञ्चाधिकृत्य कृतं वाक्यपदीयम्, राघवान् पाण्डवांश्चाधिकृत्य कृतं राघवपाण्डवीयम्, किरातमज्जुनञ्चाधिकृत्य कृतं किरातमज्जुनीयम्, अनुशासनमधिकृत्य कृतम् आनुशासनिकम्, अश्वमेधमधिकृत्य कृतम् आश्वमेधिकम्,

(१) समयसदस्य प्राप्तम् (पा ५।१।१०४) । कालाद्यत् (पा ५।१।१०७) । इस सूत्रके अनुसार कालः प्राप्तोऽस्य काल्यम् भी होता है । यथा, काल्यं शीतम् । ऋतोरण् (पा ५।१।१०५) । प्रकृष्टे उञ् (पा ५।१।१०८) । (२) अधिकृत्य कृते ग्रन्थे (पा ५।१।८७) ।

आश्रमवासमधिकृत्य कृतम् आश्रमवासिकम्, मुषलमधिकृत्य कृतं मौषलम्, महाप्रस्थानमधिकृत्य कृतं महाप्रस्थानिकम्, स्वर्गारोहणमधिकृत्य कृतं स्वर्गारोहणिकम्, शारीरकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः ।

८२। “तस्मै प्रभवति” (१)। ‘तस्मै प्रभवति’ इस अर्थमें प्रातिपदिकोंके उत्तर यथासम्भव पूर्वोक्त प्रत्यय सब होते हैं। यथा, सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः, सन्नाहाय प्रभवति सान्नाहिकः, सांग्रामाय प्रभवति सांग्रामिकः, संघाताय प्रभवति सांघातिकः, उत्पाताय प्रभवति औत्पातिकः ।

८३। “काम्मुं कं धनुषि” (२)। ‘धनु’ इस अर्थमें काम्मुं क-शब्द निपातनसे सिद्ध होता है। यथा, कर्मणे प्रभवति काम्मुं कं धनुः (*A bow*) ।

८४। “तस्मै हितम्” (३)। ‘तस्मै हितम्’ इस अर्थमें प्रातिपदिकोंके उत्तर यथासम्भव पूर्वोक्त प्रत्यय सब होते हैं। यथा, यज्ञाय हितं यज्ञोयम् (*proper for or suitable to a sacrifice*), अध्वराय हितम् अध्वरीणम्, ब्रह्मणे हितं ब्रह्मण्यम्, विश्वजनेभ्यो हितम् विश्वजनीनम् (*suitable to*

(१) तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्य (पा ५।१।१०१) । योगाय च (पा ५।१।१०२) = योगात् + यत् + च । यथा, योगाय प्रभवति योग्यः, यौगिकः । (२) कर्मण्य उक्तञ् (पा ५।१।१०३) । (३) पा ५।१।५ । आत्मन् विश्वजनभोगीतर-
यदात् खः (पा ५।१।६) । आत्मने हितम् आत्मनीनम् ।

all men), सार्वजनेभ्यो हितं सार्वजनीनम् (*suited to all men, universal*) । (१) ।

८५ । “कालेनक्षत्रात्तद्योगे” (२) । ‘काल’ और ‘नक्षत्रयोग’ बोध होनेसे नक्षत्रवाचक प्रातिपदिकोंके उत्तर यथासम्भव पूर्वोक्त प्रत्यय सब होते हैं । यथा, विशाखया नक्षत्रेण युक्तो मासः वैशाखः, राघया नक्षत्रेण युक्तो मासः राघः, ज्येष्ठया नक्षत्रेण युक्तो मासः ज्यैष्ठः, आषाढया नक्षत्रेण युक्तो मासः आषाढः, श्रवणया नक्षत्रेण युक्तो मासः श्रावणः श्रावणिकः (३), भर्या नक्षत्रेण युक्तो मासः भाद्रः, भरपदया नक्षत्रेण युक्तो मासः भाद्रपदः, प्रोष्ठपदया नक्षत्रेण युक्तो मासः प्रोष्ठपदः, अश्विन्या नक्षत्रेण युक्तो मासः आश्विनः, अश्वयुजा नक्षत्रेण युक्तो मासः आश्वयुजः, कृत्तिकया नक्षत्रेण युक्तो मासः कार्तिकः कार्तिकिकः (३), अग्रहायण्या नक्षत्रेण युक्तो मासः अग्रहायणः आग्रहायणः आग्रहायणिकः, मृग्या नक्षत्रेण युक्तो मासः मार्गः, मृगशीर्षेण नक्षत्रेण युक्तो मासः मार्गशीर्षः, मृगशिरसा नक्षत्रेण युक्तो मासः मार्गशिरसः, मघया नक्षत्रेण युक्तो मासः माघः, फल्गुन्या नक्षत्रेण युक्तो मासः फाल्गुनः फाल्गुनिकः (३), चित्रया नक्षत्रेण युक्तो मासः चैत्रः चैत्रिकः (३) ।

(१)• सार्वजनादृज खद्युः सार्वजनिकः सार्वजनीनः । प्रतिजनादिभ्यः खद्यु (पा ४।४।१८) ; प्रातिजनीनः, सार्वजनीनः । (२) नक्षत्रेण युक्तः कालः (पा ४।२।१६) । (३) विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः (पा ४।२।२३) ; एभ्यश्चत्वा, पञ्चेऽण् ।

८६। “यलोपस्तिष्यपुष्ययोः” (१) । तिष्य और पुष्य शब्दोंके य-का लोप होता है । यथा, तिष्येण नक्षत्रेण युक्तो मासः तैषः, पुष्येण नक्षत्रेण युक्तो मासः पौषः (२) ।

८७। “तद्वहति” (३) । ‘तत् वहति’ इस अर्थमें प्रातिपदिकोंके उत्तर यथासम्भव पूर्वोक्त प्रत्यय सब होते हैं । यथा, धुरं वहति धुर्यः धौरेयः (*capable of taking or bearing burden, a beast of burden*), सर्वाधुरां वहति सर्वाधुरीणः, चतुर्धुरां वहति चतुर्धुरीणः, हलं वहति हालिकः (*a ploughman, a plough cattle*), सौरं वहति सौरिकः (*a ploughman*), रथं वहति रथ्यः (*a car or a carriage horse*), युगं वहति युग्यः (*a carriage-horse*), शकटं वहति शाकटः (*a draught-ox*) ।

८८। “तेन जीवति” (४) । ‘तेन जीवति’ इस अर्थमें प्रातिपदिकोंके उत्तर यथासम्भव पूर्वोक्त सब प्रत्यय होते हैं । यथा, वेतनेन जीवति वैतनिकः, वाहनेन जीवति वाहनिकः, जालेन जीवति जालिकः, उपदेशेन जीवति औपदेशिकः, धनुषा जीवति धानुषिकः, क्रयविक्रयाभ्यां जीवति क्रयविक्रयिकः

(१) तिष्यपुष्ययोरुपस्तिष्ययोरुपस्तिष्य इति वाच्यम् (वा० ४२००) । (२) सास्मिन् पौषमासौति (पा ४।१।११) । पौषौ पौषमासौ स्मिन् इति पौषो मासः । पुष्येण युक्तमहः पौषम्, पौषो रात्रिः । (३) तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् (पा ४।१।७६) । धुरो षडङ्को (पा ४।१।७७) । खः सर्वधुरात् (पा ४।१।७८) । शकटादङ् (पा ४।१।८०) । हलसौराटङ्क (पा ४।१।८१) । (४) वेतनादिभ्यो जीवति (पा ४।१।१२) ।

(trader), आयुधेन जीवति आयुधिकः, आयुधीयः (warrior, soldier), वागुरया जीवति वागुरिकः, नावा जीवति नाविकः (sailor, pilot), व्यवहारेण जीवति व्यवहारिकः (an advocate, a vakil, litigant) ।

८९ । “तदस्मिन् दीयते” (१) । ‘तत् अस्मिन् दीयते’ इस अर्थमें प्रातिपदिकोंके उत्तर यथासम्भव पूर्वोक्त प्रत्यय सब होते हैं । यथा, द्वावस्मिन् वृद्धिः आयः लाभः शुल्कम् उपदा वा दीयते द्विकं शतम्, ऐसे त्रिकं शतम्, चतुष्कं शतम्, पञ्चकं शतम् । वृद्धि आदिके दानके स्थलमें ही होता है ।

९० । “तादर्थ्ये” (२) । ‘तादर्थ्य’ बोध होनेपर प्रातिपदिकोंके उत्तर यथासम्भव पूर्वोक्त प्रत्यय सब होते हैं । यथा, पादार्थमुदकं पाद्यम्, अर्वाथमुदकम् अर्घ्यम् (offering or oblation to a god), वलये इदं वालेयम् (३), अतिथये इदम् आतिथ्यम् (hospitality), अग्निदेवतायै इदम् अग्निदैवत्यम्, पितृदेवतायै इदं पितृदैवत्यम् ।

९१ । “स्वार्थे” । स्वार्थमें प्रातिपदिकोंके उत्तर यथासम्भव पूर्वोक्त प्रत्यय सब होते हैं । ये सब प्रत्यय होनेपर प्रातिपदिकोंके अर्थाका वैलक्षण्य नहीं होता, पूर्वका ही अर्थ ज्यों के त्यों रहता है । यथा, (षण्)—बन्धुरेव बान्धवः (friend,

(१) तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते (पा ५।१।४७) । (२) पादार्थाभ्याम् (पा ५।४।२५) । (३) कदिरुपधिवलेदज् (पा ५।१।२२) ; अतिथेर्जाः (पा ५।४।२६) ; देवतात्तादर्थ्यं यत् (पा ५।४।२७) ।

relation), चोर एव चौरः, चण्डाल एव चाण्डालः, मन एव मानसम्, देवतैव दैवतम्, प्रज्ञ एव प्राज्ञः (१), कुतुकमेव कौतुकम् (*curiosity, eagerness*), कुतूहलमेव कौतूहलम् (*pleasure*), मरुदेव मारुतः (*air*), रक्ष एव राक्षसः, अगारमेव आगारम्; (व्यञ्)—भेषजमेव भैषज्यम् (*medicine*), इतिहैव ऐतिह्यम् (*tradition*) (२), त्रिलोकी एव त्रैलोक्यम्, करुणा एव कारुण्यम् (*kindness*), द्विगुणावेव द्वैगुण्यम्, त्रिगुणा एव त्रैगुण्यम्, षड्गुणा एव षाड्गुण्यम्, चत्वारो वर्णा एव चातुर्वर्ण्यम् (३), युगपदेव यौगपद्यम्, तदर्थ एव तादर्थ्यम्, सेना एव सैन्यम्, सन्निधिरेव सान्निध्यम् (*proximity*), समीपमेव सामीप्यम् (*nearness, proximity*), उपमा एव औपम्यम् (*resemblance*), सुखमेव सौख्यम्, सोदर एव सोदर्यः (४), सूर एव सूर्यः, मर्त्त एव मर्त्त्यः (*mortal*), समान एव सामान्यम् (*ordinary*), नवमेव नव्यम् (णीन) नवीनम्; (षिकृण्)—वागेव वाचिकम् (सन्देशवचनम्) (५), अत्यय एव आत्ययिकः (६), मुक्ता एव मौक्तिकम्; (कन)—एक एव एककः (७); (कण्)—याव एव यावकः, बाल एव बालकः, नौरेव नौका ।

(१) प्रज्ञादिभ्यश्च (पा ५।४।३८) । (२) चनन्तावसथेतिहभेषजाञ् चाः (पा ५।४।२३) । (३) चतुर्वर्णादीनां स्वार्थे उपसंख्यानम् (वा ३०९१) । (४) सोदरादयः (पा ४।४।१०९) । (५) वाचो व्याहृतार्थायाश्च (पा ५।४।३५) ; सन्दिग्धाक् वाचिकं स्थात् । (६) विनैयादिभ्यश्च (पा ५।४।३४) । (७) सर्वप्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे कन् (वा १७२२) ।

६२ । “देवात्तल्” (१) । ‘स्वार्थमें देव-शब्दके उत्तर तल् प्रत्यय होता है । यथा, देव एव देवता (*a god, a deity*) ।

६३ । “भागरूपनामेभ्यो धेयः” । स्वार्थमें भाग, रूप और नामन् इन तीनों प्रातिपदिकोंके उत्तर धेय प्रत्यय होता है । यथा, भाग एव भागधेयः (*an heir, a co-heir*), रूपमेव रूपधेयम्, नामैव नामधेयम् ।

६४ । “मृदस्तिकन्” (२) । स्वार्थमें मृद्-शब्दके उत्तर तिकन् प्रत्यय होता है । यथा, मृदेव मृत्तिका (*earth, soil*) ।

६५ । “सस्नौ प्रशंसायाम्” (३) । प्रशंसा बोध होनेपर स्वार्थमें मृद्-शब्दके उत्तर स और स्न प्रत्यय होते हैं । यथा, प्रशस्ता मृत् मृत्सा, मृत्स्ना (*rich soil, good clay*) ।

६६ । “नूत्ननूतनौ” (४) । नूत्न और नूतन ये दो शब्द निपातनसे सिद्ध होते हैं । यथा, नवमेव नूत्नं नूतनम् (*new, fresh, novel*) ।

६७ । “औपयिकश्च” (५) । औपयिक-शब्द निपातनसे सिद्ध होता है । यथा, उपाय एव औपयिकः (*right, proper*) ।

६८ । “सोऽस्य निवासोऽभिजनो वा” (६) । ‘सः

(१) पा ५।४।९७ । (२) पा ५।४।३८ । (३) पा ५।४।४० । (४) नवस्य नूत्नं (आदेशः) वृत्तनपुत्राश्च (वा ३।२७) ; नवमेव नूत्नं, नूतनं, नव्यं, नवीनम् । (५) विनयादिभ्यश्चक् (पा ५।४।३४) । उपायाद् ऋस्यल्च । (६) सोऽस्य निवासः (पा ४।३।८८) ; अभिजनश्च (पा ४।३।९०) ।

अस्य निवासः (*present residence*) सः अस्य अभिजनः (*ancestral abode*)' (१) इन दोनों अर्थों में प्रातिपदिकों के उत्तर यथासम्भव पूर्वोक्त प्रत्यय सब होते हैं । यथा, (षण्) मथुरा अस्य निवासः माथुरः, मिथिला अस्य निवासः मैथिलः, कम्बोजोऽस्य निवासः काम्बोजः, कश्मीरोऽस्य निवासः काश्मीरः, गान्धारोऽस्य निवासः गान्धारः, कलिङ्गोऽस्य निवासः कालिङ्गः, उत्कलोऽस्य निवासः औत्कलः, सिन्धुरस्य निवासः सैन्धवः, तक्षशीलास्य निवासः ताक्षशीलः, विदेहोऽस्य निवासः वैदेहः, पञ्चालोऽस्य निवासः पाञ्चालः, मगधोऽस्य निवासः मागधः, मद्रोऽस्य निवासः माद्रः, अङ्गोऽस्य निवासः आङ्गः, वज्जोऽस्य निवासः वाङ्गः ; (षिकण्) अयोध्या अस्य निवासः आयोध्यकः । अभिजन अर्थ में भी ऐसा ही है । यथा, गान्धारोऽस्याभिजनः गान्धारः इत्यादि ।

६६ । “लोपो बहुवचने” (२) बहुवचन में ‘निवास’ और ‘अभिजन’ अर्थों में विहित प्रत्ययका लोप होता है । यथा, अङ्ग एषां निवासः अङ्गाः, वज्ज एषां निवासः वज्जाः, कलिङ्ग एषां निवासः कलिङ्गाः, विदेह एषां निवासः विदेहाः, उत्कल एषां निवासः उत्कलाः, कम्बोज एषां निवासः कम्बोजाः, मगध एषां निवासः मगधाः, पञ्चाल एषां निवासः पञ्चालाः, कश्मीर एषां निवासः कश्मीराः ।

(१) निवासो नाम यत्र सम्यदुपधाते (यत्र स्वयं वर्तते स निवासः) । * अभिजनी नाम यत्र पूर्वैरुपितम् (यत्र पूर्वैरुपितं सोऽभिजनः) । (२) तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् (पा २।४।६२) ।

१००। “न स्त्रियाम्” (१)। खोलिङ्गमें नहीं होता (अर्थात् खालिङ्गके बहुवचनमें निवास तथा अभिजन अर्थोंमें विहित प्रत्ययका लोप नहीं होता)। यथा, मगध आसां निवासः मागध्यः, पञ्चाल आसां निवासः पाञ्चाल्यः, विदेह आसां निवासः वैदेह्यः, कलिङ्ग आसां निवासः कालिङ्ग्यः (*the females of Kalinga*) ।

१०१। “सोऽस्य राजेत्येवम्” (२)। ‘सः’ अस्य राजा’ इस अर्थमें भी ऐसा ही होता है ; अर्थात् ‘सोऽस्य निवासः’, ‘सोऽस्याभिजनः’ इन दोनों अर्थोंमें जो प्रत्यय ओर जो कार्य्य होते हैं ‘सोऽस्य राजा’ इस अर्थमें भी वैसे ही प्रत्यय और वैसे ही कार्य्य होते हैं। यथा, कश्मीरस्य राजा काश्मीरः (*the king of Kashmir*), कलिङ्गस्य राजा कालिङ्गः, विदेहस्य राजा वैदेहः, पञ्चालस्य राजा पाञ्चालः, मगधस्य राजा मागधः, निषधस्य राजा नैषधः (३)। बहुवचनमें—कश्मीराः, कलिङ्गाः, विदेहाः, पञ्चालाः, मगधाः, निषधाः ।

१०२। “तस्य भावः”। ‘तस्य भावः’ इस अर्थमें प्रातिपदिकोंके उत्तर यथासम्भव पूर्वोक्त प्रत्यय सब होते हैं (४)।

(१) तद्राजस्य बहुवचनेनेवास्त्रियाम् (पा २।४।६२) । (२) “तस्य राजनि अपत्यवत्” । (३) किन्तु “कम्बोजालुक्” (पा ४।१।१७५) इस सूचके और “कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम्” इस वार्तिकके अनुसार कम्बोजस्य राजा कम्बोजः, चोलस्य राजा चीलः, शकस्य राजा शकः, केरलस्य राजा केरलः, यवनस्य राजा यवनः इत्यादि होते हैं । (४) प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गातादिभ्योऽङ् (पा ५।१।१२६) । वण्टट्टादिभ्यः षाञ् च (पा ५।१।१२३) ।

यथा, (षण्)—कुमारस्य भावः कौमारम् (*childhood, youth*),
 शिशोर्भावः शैशवम् (*childhood*), वृद्धस्य भावः वाङ्मैकम्
 (*old age*), स्थविरस्य भावः स्थाविरम् (*old age*), गुरोर्भावः
 गौरवम् (*respectability, heaviness*), लघोर्भावः लाघवम्
 (*lightness*), सुष्ठु (शोभनस्य) भावः सौष्ठवम् (*ex-
 cellence*), ऋजोर्भावः अज वः 'straightness, rectitude,
 uprightness, sincerity', मृदोर्भावः मार्दवम् (*softness*),
 पटोर्भावः पाटवम् (*cleverness, dexterity*), सुरमेर्भावः
 सौरभम् (*fragrance*); (कण्)—रमणीयस्य भावः
 रामणीयकम् (*beautifullness*), कमणीयस्य भावः कामणीयकम्
 (*pleasantness*); (व्यण्)—स्थिरस्य भावः स्थैर्यम्
 (*firmness*), धीरस्य भावः धैर्यम् (*firmness, steadiness*),
 गम्भीरस्य भावः गाम्भीर्यम् (*depth, graveness*), कृशस्य
 भावः काश्यम् (*thinness*), जडस्य भावः जाड्यम् (*dullness,
 indolence*), शीतस्य भावः शैत्यम् (*coldness*), उष्णस्य
 भावः औष्ण्यम् (*warmth*), दृढस्य भावः दाढ्यम् (*firm-
 ness*), मन्दस्य भावः मान्द्यम् (*sluggishness, sickness*),
 सुभगस्य भावः सौभाग्यम् (*good fortune, blessedness*),
 दुर्भगस्य भावः दौर्भाग्यम् (*misfortune*), मधुरस्य भावः
 माधुर्यम्, माधुरी (*sweetness*), मूर्खस्य भावः मौर्ख्यम्
 (*stupidity, folly*), विषमस्य भावः वैषम्यम् (*inequality,
 unevenness*), समस्य भावः साम्यम् (*equality, likeness*).

कातरस्य भावः कातर्यम् (*perplexity*), कर्कशस्य भावः काकश्यम् (*harshness, roughness*), बालस्य भावः बाल्यम् (*childhood*), शुक्लस्य भावः शौक्ल्यम् (*whiteness*), सुमनसो भावः सौमनस्यम् (*satisfaction*), दुर्मनसो भावः दौर्मनस्यम् (*dissatisfaction, distress*), विमनसो भावः वैमनस्यम् (*anxiety, sadness*), प्रवीणस्य भावः प्रावीण्यम् (*cleverness, skilfulness*), उदासीनस्य भावः औदासीन्यम् (*indifference, apathy*), कृपणस्य भावः कार्पण्यम् (*niggardliness*), मध्यस्थस्य भावः माध्यस्थ्यम् (*mediation*), उदारस्य भावः औदार्यम् (*high-mindedness, generosity, magnanimity*), विगुणस्य भावः वैगुण्यम् (*defect*), सुजनस्य भावः सौजन्यम् (*generosity, kindness*), स्थूलस्य भावः स्थौल्यम् (*fatness, plumpiness*), अधिकस्य भावः आधिक्यम् (*excess*) ।

१०३। “तस्य भावः कर्म च” (१) । तस्य भावः ‘तस्य कर्म’ इति दोनों अर्थोंमें प्रातिपदिकोंके उत्तर यथासम्भव पूर्वोक्त प्रत्यय सब होते हैं । यथा,—ब्राह्मणस्य भावः कर्म वा ब्राह्मण्यम् (*the state, office, quality or duty of a Brahmin*), चोरस्य भावः कर्म वा चौर्यम् (*theft*), अलसस्य भावः कर्म वा आलस्यम् (*idleness*), सेनापतेर्भावः कर्म वा सैनापत्यम् (*the office or duty of a general*)

(१), अधिपतेर्भावः कर्म वा आधिपत्यम् (*supremacy*), सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम् (*friendship*), शूरस्य भावः कर्म वा शौर्यम् (*valour, prowess*), वीरस्य भावः कर्म वा वीर्यम् (*vigour, strength*), दूतस्य भावः कर्म वा दूत्यम्, दौत्यम् (*the office or duty of a messenger*), पुरोहितस्य भावः कर्म वा पौरोहित्यम् (*the office or duty of a family-priest*), सुहितस्य भावः कर्म वा सौहित्यम् (*satiety, fullness, surfeit*), सारथेर्भावः कर्म वा सारथ्यम् (*the office or duty of a charioteer*), आस्तिकस्य भावः कर्म वा आस्तिक्यम् (*faith or belief in God*), नास्तिकस्य भावः कर्म वा नास्तिक्यम् (*Atheism, infidelity*), पाण्डितस्य भावः कर्म वा पाण्डित्यम् (*scholarship, learning*), वणिजो भावः कर्म वा वाणिज्यम् (*trade, traffic*), शुचेर्भावः कर्म वा शौचम् (*purification*), अशुचेर्भावः कर्म वा अशौचम्, आशौचम् (*impurity*), मुनेर्भावः कर्म वा मौनम् (*silence*), अकुशलस्य भावः कर्म वा आकौशलम् (*want of skill*), अनुकूलस्य भावः कर्म वा आनुकूल्यम् (*help, favour, kindness*), प्रतिकूलस्य भावः कर्म वा प्रातिकूल्यम् (*opposition, contradiction*), पुरुषस्य भावः कर्म वा पौरुषम् (*manliness*), सुभ्रातुर्भावः कर्म वा सौभ्रातृम्, दुभ्रातुर्भावः कर्म वा दौभ्रातृम्, सुहृदो

भावः कर्म वा सौहार्दम् (*friendship*), दुर्हृदो भावः कर्म वा दौहार्दम्, अनृशंसस्य भावः कर्म वा आनृशंस्यम्, कुशलस्य भावः कर्म वा कौशल्यम् कौशलम् (*cleverness, welfare*), चपलस्य भावः कर्म वा चापल्यम्, चापल्यम् (*unsteadiness*), निपुणस्य भावः कर्म वा नैपुण्यम् नैपुणम् (*skill, cleverness*), पिशुनस्य भावः कर्म वा पैशुन्यम् पैशुनम्, सहायस्य भावः कर्म वा साहाय्यम् साहायकम् (*assistance, help*), चतुरस्य भावः कर्म वा चातुर्यम् चातुरी (*dexterity, cleverness*) ।

१०४ । “इतरेष्वपि दृश्यन्ते” । षिण् आदि प्रत्यये अपत्य आदि जिन अर्थोंमें दिखाय गये हैं उनके अतिरिक्त और भी बहु अर्थोंमें व्यवहृत होते हैं । कईएकोंके उदाहरण दिखाए जाते हैं । यथा,—धर्मचरति (१) धार्मिकः (*pious, virtuous*), वशं गतः (२) वश्यः (*dependent*), पृथिव्या ईश्वरः (३) पार्थिवः (*a king*), सर्वभूमेरोश्वरः विदितो सर्वभूमौ (४) वा सात्त्वभौमः (*an emperor*), चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं (*visible*) रूपम्, श्रवणेन गृह्यते श्रावणः (*audible*) शब्दः, रसनया गृह्यते रासनो (*palatable*) रसः, त्वचा गृह्यते त्वाचः (*tangible*) स्पर्शः, चक्षुषा निष्पन्नं चाक्षुषं प्रत्यक्षम्, श्रवणेन निष्पन्नं श्रावणम्, रसनया निष्पन्नं रासनम्, त्वचा निष्पन्नं त्वाचम्, पारं गतवान् पारीणः (५), पारावारं गतवान् पारावारीणः (५), अर्थेन क्रीतः आर्थः (६), विद्यया लब्धं वैद्यम्, विद्यायां कुशलः

(१) धर्मचरति (पा ४।४।४१) । अधर्माचेति वक्तव्यम्—अधार्मिकः । (२) (पा ४।४।८६) । (३) तस्मैश्वरः (पा ५।१।४२) । (४) तत्र विदित इति च (पा ५।१।४३) । (५) अवारपारात्यन्तायुक्तान् गामौ (पा ५।२।११) । (६) तेन

वैद्यः, स्त्रिया जितः स्त्रैणः (*a henpecked husband*). द्वारे
 नियुक्तः दौवारिकः (१), भाण्डागारे नियुक्तः भाण्डागारिकः (२)
 हिमवतः प्रभवति (३) हैमवती गङ्गा, विदूरात् प्रभवति
 वैदूर्यो मणिः, रथेन सञ्चरते (४) रथिकः, अश्वेन सञ्चरते
 आश्विकः, शकुनीन् हन्ति शाकुनिकः, शकुन्तान् हन्ति
 शाकुन्तिकः (५), सहसा वर्त्तते साहसिकश्चौरः (६), जलेन वर्त्तते
 जलीयो मत्स्यः, अनुकूलं वर्त्तते आनुकूलिकः, प्रतिकूलं वर्त्तते
 प्रातिकूलिकः, नावा ताड्या नाव्या नदी (७), वयसा तुल्यः
 वयस्यः, तुलया सम्मितं तुल्यम्, गृहपतिना संयुक्तः गाह-
 पत्योऽग्निः, समाने तीर्थे (गुरौ) वसति सतीर्थ्यः (८),
 समाने उदरे शयितः समानोद्ध्यः (९), अग्रे दीयते अग्रियम्
 अग्रियम् (१०), लोके विदितः लौकिकः (११), सर्वलोके
 विदितः साव्वलौकिकः (१२), नित्यं क्रियते दीयते वा नैत्यम्

क्रौतम् (५।१।३७) । (१) तव नियुक्तः (पा ४।४।६९) ; आकरे नियुक्तः
 आकरिकः । (२) अगारान्नाटुञ् (पा ४।४।७४) ; देवागारे नियुक्तः देवागारिकः ।
 (३) प्रभवति (पा ४।४।८३) । (४) चरति (पा ४।४।८) ; हस्तिना चरति ह्रासिकः ।
 (५) पक्षिमव्यष्टगान् हन्ति (पा ४।४।६५) । (६) ओजः सहोऽभसा वर्त्तते
 (पा ४।४।२७) । (७) नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यसाध्यतुल्यप्राच्यवध्यानाभ्य-
 समसन्नितसन्निपेषु (पा ४।४।८१) । (८) समाने तीर्थे वासी (४।४।१०७) ।
 (९) समानोदरे शयित ओचोदात्तः (पा ४।४।१०८) ; सोदरादग्रः (४।४।१०९) ।
 (१०) अयाद यत् (पा ४।४।११६) । वच्छी च (पा ४।४।११७) । (११) लोके
 सर्वलोकाटुञ् (पा ५।१।४४) । (१२) अनुशक्तिकादीनां च (पा ७।४।२०) ।
 जित्, णित् अथवा कित प्रत्यय परे रहनेसे अनुशक्ति आदि शब्दोंमें पूर्व तथा उत्तर
 पदके आदि अच् की ङङि होती है । यथा, अग्निदेव आग्निदेविकम्, अग्निभूत आग्नि-
 भौतिकम्, इहलोक ऐहलौकिकम्, परलोक पारलौकिकम् ; ये सब ठक् प्रत्ययसे बने हैं ।

नैत्यकम् नैत्यिकम्, निमित्तेन क्रियते दीयते वा नैमित्तिकम्,
प्रवेशने दीयते प्रावेशनम् प्रावेशनिकम्, सर्वाङ्गाणि
व्याप्नोति सर्वाङ्गीणस्तापः (१), आप्रपदं प्राप्नोति आप्रपदीनः
पटः (२), अनुपदं वद्धा अनुपदीना उपानत् (३), अभ्यमितं
(अलङ्कामी) सम्यक् गच्छति अभ्यमितीयः अभ्यमितीणः (४),
सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनं सख्यम् (५), इन्द्रस्य
आत्मनो लिङ्गम् इन्द्रियम्, कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः (६),
काकतालमिव (७) काकतालीयम्, प्राक् सम्भूतः प्राचीनः,
अवाक् सम्भूतः अवाचीनः, सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः (८),
सुखशयनं पृच्छति सौखशायनिकः, परदारान् गच्छति पार-
दारिकः (९), याचितेन निवृत्तं याचितकम्, अर्थं गृह्णाति
आर्थिकः, आपणस्य धर्म्यम् आपणिकम्, नरस्य धर्म्या नारी,
नातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम्, पित्तस्य शमनं कोपनं वा
पैत्तिकम्, सन्निपातस्य शमनं कोपनं वा सान्निपातिकम्,
अस्ति परलोक इति मतिर्यस्य आस्तिकः (१०), नास्ति परलोकः
इति मतिर्यस्य नास्तिकः, अस्ति दिष्टमिति मतिर्यस्य दैष्टिकः,

(१) तत् सर्वाङ्गैः पथङ्गकर्मपवपात्रं व्याप्नोति (पा ५।२।७) । (२) आप्रपदं प्राप्नोति (पा ५।२।८) । (३) अनुपदसर्वाङ्गाद्यानयं वद्धाभक्षयतिनेषु (पा ५।२।९) । (४) अभ्यमिताच्छ च (पा ५।२।१०) । (५) साप्तपदीनं सख्यम् (पा ५।२।१२) । (६) कुशाग्राच्छः (पा ५।३।१०५) । (७) काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालम् । (८) पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः (वा २९५३) । (९) गच्छतौ परदारादिभ्यः (वा २९५४) । (१०) अस्ति नास्ति दिष्टं मति

१०८ । “पान्थसाक्षिवाद्धुषिकः” (१) । पान्थ, साक्षिन् और वाद्धुषिक शब्द निपातनसे सिद्ध होते हैं । यथा, पन्थानं नित्यं गच्छति पान्थः, साक्षात् दृष्टवान् साक्षी (*a witness*); बृद्ध्या जीवति वाद्धुषिकः (*a usurer*) ।

१०९ । “आमुष्मिकामुष्यायणौ” । विकृण् तथा षायनण् प्रत्ययोसे युक्त अदस् शब्दके स्थानमें ‘आमुष्मिक’ ‘आमुष्यायण’ ये दो शब्द निपातनसे सिद्ध होते हैं । यथा, अमुष्मिन् (परलोके) हितम् आमुष्मिकम् (*pertaining to the next world*), अमुष्य (मृतस्य) पुत्तः आमुष्यायणः । *

११० । “पौनःपुन्यम्” । पौनःपुन्य शब्द निपातनसे सिद्ध होता है । यथा, पुनःपुनरनुष्ठानं सङ्घटनं वा पौनःपुन्यम् (*frequent repetition*) ।

१११ । “नस्य लोपोऽन्तस्य” (२) । तद्धित-प्रत्यय परे रहनेसे प्रातिपदिकके अन्तस्थित नकारका लोप होता है । यथा, अग्निशर्मणोऽपत्यम् आग्निशर्मिः उड् लोमोऽपत्यम् औडुलोमिः, राज्ञां समूहः राजकम् (*an assemblage of princes*), हस्तिनां समूहः हास्तिकम् (*a herd of elephants*),

५।१।१३) । अयं श्रौ वा विजायते अयश्चोना वड्वा, आसन्नप्रसवा इत्यर्थः । केचित् विजायते इति नानुवर्त्तयन्ति ।—सिद्धान्तकौमुदी । (१) पत्यो ण नित्यम् (पा ५।१।७६) । पन्थानं नित्यं गच्छति पान्थः—काशिका । किन्तु नित्यं गच्छति न होकर केवल ‘गच्छति’ होनेसे पथिकः होता है । पथः प्कन (पा ५।१।७४) । साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् (पा ५।१।८१) । वृद्धेर्द्धुषिभावो वक्तव्यः (वा २२६५) । (२) नस्तद्धिते (पा ६।४।१४४) ।

पथि कुशलः पन्थानं गच्छति वा पथिकः (*a traveller*),
 सव्वकर्मसु कुशलः सर्वकर्मिणः (*skilful in all busi-
 ness*), नामैव नामधेयम् (*name, appellation*), द्वयोरहो-
 र्भवः द्वाहिनः (*of two days*), साम वेत्ति अधीते वा सामकः,
 आत्मन इदम् आत्मायम् (*one's own, a relation*) ।

११२। “नानन्तस्य षणि” (१) । षण्-प्रत्यय होनेसे
 अन्-भागान्त प्रातिपदिकोंके न्-का लोप नहीं होता । यथा,
 यूनो भावः यौवनम् (*youth*), मघोन इदं माघवनम्, शुनां
 समूहः शौवनम्, पर्व्व णि क्रियते दीयते वा पार्व्व णम्, सामनि
 कुशलः सामनः, सुत्वन इदं सौत्वनम्, यज्वनोऽपत्यं याज्वनः,
 चर्मणा परिवृतः चार्मणः, कर्मस्य शीलं कार्मणः (*active*),
 भस्मनो विकारः भास्मनः (*made of ashes*) ।

११३। “ये च भावकर्मवर्ज्ज” (२) । तद्धितका य परे
 रहनेसे अन्-भागान्त प्रातिपदिकोंके न्-का लोप नहीं होता ।
 यथा, सामनि साधुः सामन्यः, ब्रह्मणि साधुः ब्रह्मण्यः, अध्वनि
 साधुः अध्वन्यः, राजनि साधुः राजन्यः (३), कर्मणे प्रभवति
 कर्मण्यः, मूर्द्धञि भवः मूर्द्धन्यः । कर्म तथा भाव अर्थोंमें
 न्-का लोप होता है । यथा, राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् ।

११४। “नाध्वात्मनोर्णी” (४) । णीन्-प्रत्यय होने पर
 अध्वन् और आत्मन् इन दोनों प्रातिपदिकोंके न्-का लोप नहीं

(१) अन् (पा ६।४।१६७) । (२) ये चाभावकर्मणोः (पा ६।४।१६८) ।

(३) राजश्चशुराद्यत् (पा ४।१।१३७) । (४) आत्माध्वानो खे (पा ६।४।१६६) ।

होता । यथा, अध्वनि साधुः अध्वनीनः (*a traveller*), आत्मने हितम् आत्मनीनम् (*beneficial to oneself*) ।

११५ । “मनन्तस्यापत्यषणि” (१) । अपत्य सर्थमें विहित षण्-प्रत्यय परे रहनेसे मन्-भागान्त प्रातिपदिकोंके न्-का लोप होता है । यथा, सुसाम्नोऽपत्यं सौसामः, दुर्नाम्नोऽपत्यं दौर्नामः, कृतनाम्नोऽपत्यं कार्तनामः ।

११६ । “वा हितनाम्नः” (२) । ‘हितनामन्’ इस प्रातिपदिकके न्-का विकल्पसे लोप होता है । यथा, हितनाम्नोऽपत्यं हितनामः हितनामनः ।

११७ । “हेमाश्मनोविकारे” (३) । विकार-अर्थमें विहित षण्-प्रत्यय परे रहनेसे हेमन् अश्मन् इन दोनों प्रातिपदिकोंके न्-का लोप होता है । यथा, हेम्नो विकारः हैमः (*made of gold, golden*), अश्मनो विकारः आश्मः (*made of stone*) ।

११८ । “चर्मणः कोषे” (४) । कोष-अर्थमें चर्मन् शब्दके न्का लोप होता है । यथा, चर्मणो विकारः चार्मः (*leathern*) कोषः (*sheath, case*) ।

११९ । “ब्रह्मणोऽजातौ” (५) । जाति भिन्न अर्थमें ब्रह्मन् शब्दके न्का लोप होता है । यथा, ब्रह्मास्य देवता ब्राह्मम् अस्त्रम्

(१) न मपूर्वोऽपत्येऽवर्णः (पा ६।४।१७०) । (२) मपूर्वप्रतिषेधे वा हितनामः इति व्यक्तव्यम्, (वार्त्तिक) । (३) तस्य विकारः (पा ४।१।३४); अश्मनो विकार उपसंख्यानम् (वा ४।१८५) । (४) चर्मणः कोष उपसंख्यानम् (वा ४।१८४) । (५) ब्राह्मोऽजातौ (पा ६।४।१७१) ।

(*the missile presided over by Brahma*), ब्राह्मं हविः, ब्राह्मो ओषधिः (*a sort of pot-herb*). ब्रह्म उपास्ते ब्राह्मः, ब्रह्मण इयं ब्राह्मो तनुः । जाति अर्थमें (न्-का लोप) नहीं होता । यथा, ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः जातिविशेषः ।

१२० । “नेनन्तस्य षणि” (१) । षण् प्रत्यय होनेसे इन्-भागान्त प्रातिपदिकोंके न्-का लोप नहीं होता । यथा,—बलिन इदं वालिनम्, हस्तिन इदं हास्तिनम्, मेघाविन इदं मैघाविनम्, स्रग्विण इदं स्राग्विणम् । अपत्य अर्थमें (न्का लोप) होता है । यथा, मेघाविनोऽपत्यं मैघावः, मायाविनोऽपत्यं मायावः । गाथिन् प्रभृतिका नहीं होता । यथा, गाथिनोऽपत्यं गाथिनः, केशिनोऽपत्यं कैशिनः । इन् संयुक्तवर्णमें मिले रहनेसे नहीं होता । यथा, स्रग्विणोऽपत्यं स्राग्विणः, तपस्विनोऽपत्यं तापस्विनः, चक्रिणः, अपत्यं चाक्रिणः ।

१२१ । “तस्य भावस्त्वतलौ” (२) । ‘तस्य भावः’ इस अर्थमें प्रातिपदिकोंके उत्तर त्व और तल् प्रत्यय होते हैं ; तल् का ल् इत् त रहता है । त्व प्रत्ययान्त शब्द स्त्रीबलिङ्ग और तल्-प्रत्ययान्त शब्द स्त्रीलिङ्ग होते हैं । यथा, प्रभोर्भावः प्रभुत्वम्, प्रभुता (*lordship, mastery, supremacy*) ; भीरोर्भावः भीरुत्वम्, भीरुता (*fearfulness, timidity*) ; मनुष्यस्य भावः मनुष्यत्वम्, मनुष्यता (*manliness, manhood, humanity*) ; अमरस्य भावः अमरत्वम्, अमरता (*immortality*) ; पशोर्भावः

पशुत्वम्, पशुता (*beastliness, beastiality, brutality*) ;
 शूरस्य भावः शूरत्वम्, शूरता (*heroism, bravery*) ;
 कातरस्य भावः कातरत्वम्, कातरता (*timidity, agitation*) ;
 चपलस्य भावः चपलत्वम्, चपलता (*fickleness*) ;
 नास्तिकस्य भावः नास्तिकत्वम्, नास्तिकता (*atheism*) ;
 अलसस्य भावः अलसत्वम्, अलसता (*idleness, laziness*) ;
 अन्धस्य भावः अन्धत्वम्, अन्धता (*blindness*) ; मूर्खस्य
 भावः मूर्खत्वम्, मूर्खता (*ignorance, stupidity*) ;
 मूकस्य भावः मूकत्वम्, मूकता (*dumbness*) ; राज्ञो भावः
 राजत्वम्, राजता (*kingliness, sovereignty*) ; यूनो भावः
 युवत्वम्, युवता (*youth*) ; न्यूनस्य भावः न्यूनत्वम्, न्यूनता
 (*defect, dificiency, inferiority*) ।

१२२ । “वा नीलादेरिमनिः” (१) । तस्य भावः इस् अर्थमे
 नील आदि प्रातिपदिकोके उत्तर विकल्पसे इमनि होता है ; इ
 इत्, इमन् रहता है ; पक्षमे त्व और तल् होते हैं । इमन्
 प्रत्ययान्त शब्द पुलिङ्ग होता है । यथा, नीलस्य भावः नीलिमा,
 नीलत्वम्, नीलता (*bluishness*) ; पीतस्य भावः पीतिमा,
 पीतत्वम्, पीतता (*yellowness*) ; रक्तस्य भावः रक्तिमा,
 रक्तत्वम्, रक्तता (*redness*) ; शुक्लस्य भावः शुक्लिमा,
 शुक्लत्वम्, शुक्लता (*whiteness*) ; वक्रस्य भावः वक्रिमा,
 वक्रत्वम्, वक्रता (*crookedness curvature*) ; शीतस्य

भावः शीतिमा, शीतत्वम्, शीतता (*coldness*) ; उष्णस्य
भावः उष्णिमा, उष्णत्वम्, उष्णता (*warmth*) ; जडस्य
भावः जडिमा, जडत्वम्, जडता (*dullness, ignorance, stupidity*) ; मधुरस्य भावः मधुरिमा, मधुरत्वम्, मधुरता
(*sweetness*) ।

१२३ । “ओलोपिऽन्तस्य” (१) । इमनि प्रत्यय होनेपर
शब्दके अन्तस्थित उ वर्णका लीप होता है (२) । यथा,
लघोर्भावः लघिमा, लघत्वम्, लघता (*lightness*) ; अणोर्भावः
अणिमा, अणुत्वम्, अणुता (*subtlety, molecularity, moleculism*) ; तनोर्भावः तनिमा, तनुत्वम्, तनुता (*minute
ness*) ; स्वादोर्भावः स्वादिमा, स्वादुत्वम्, स्वादुता (*sweet-
ness*) ; पटोर्भावः पटिमा, पटुत्वम्, पटता (*ability, clever-
ness*) ; ऋजोर्भावः ऋजिमा, ऋजुत्वम्, ऋजुता (*straight-
ness, uprightness, sincerity*) ।

१२४ । “ऋतो रः पृथ्वादेः” (३) । इमनि प्रत्यय होनेसे
पृथु, मृदु, दृढ, कृश, भृश, परिवृद्ध इन सब शब्दोंके ऋ-के
स्थानमें र होता है (२) । यथा, पृथोर्भावः प्रथिमा पृथुत्वम्,
पृथुता (*largeness*) ; मृदोर्भावः म्रिदिमा, मृदुत्वम्, मृदुता
(*softness*) ; दृढस्य भावः द्रढिमा, दृढत्वम्, दृढता (*firm-*

(पा ५ १।१२३) । (१) टि: (पा ६।४।१५५) । (२) इष्ठ तथा ईयसुके स्थानमें
भी इस सूत्रका कार्य होता है । (३) र ऋतो हलादिलंघो: (पा ६।४।१६१) ।

ness, hardness) ; कृशस्य भावः कृशिमा, कृशत्वम्, कृशता (*thinness leanness*) ; भृशस्य भावः भ्रशिमा, भृशत्वम्, भृशता (*vehemence*) ; परिवृद्धस्य भावः परिवृद्धिमा, परिवृद्धत्वम्, परिवृद्धता (*superiority*) ।

१२५ । “प्रिय-महतोः प्र-महौ” (१) । इमनि प्रत्यय होनेसे प्रियके स्थानमें प्र और महत् के स्थानमें मह होता है (२) । यथा, प्रियस्य भावः प्रेमा, प्रियत्वम्, प्रियता (*affection, love*) ; महतो भावः महिमा, महत्वम्, महत्ता (*greatness*) ।

१२६ । “गुरु ह्रस्व-दीर्घाणां गर-ह्रस्व द्राघाः” (३) । इमनि प्रत्यय होनेसे गुरु-शब्दके स्थानमें गर, ह्रस्व शब्दके स्थानमें ह्रस्व और दीर्घ-शब्दके स्थानमें द्राघ होता है (२) । यथा, गुरोर्भावः गरिमा, गुरुत्वम्, गुरुता (*greatness, respectability*) ; ह्रस्वस्य भावः ह्रसिमा, ह्रस्वत्वम्, ह्रस्वता (*smallness, shortness*) ; दीर्घस्य भावः द्राघिमा, दीर्घत्वम्, दीर्घता (*length*) ।

१२७ । “भूमा” (४) । बहु-शब्दके उत्तर इमनि होनेसे भूमन् शब्द निपातनसे सिद्ध होता है । बहोर्भावः भूमा (*a great quantity, much, a large number, wealth*) ।

(१) । प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतप्रदीर्घवन्दारकाणां प्रत्यस्त्वर्वाहिरर्धित्वद्राघ-वन्दाः (पा ६।४।१५७) । (२) इष्ट तथा ईयसुके स्थानमें भी इस सूत्रका कार्य होता है । (३) प्रियस्थिर इत्यादि (पा ६।४।१५७) ; स्थूलदूरयुवक्रस्त्रिप्रचुद्राणां षणादिपरं पूर्वस्य च गुणः (पा ६।४।१५६) । (४) बहोर्लोपो भू च बहोः (पा ६।४।१५८) । बहु + इमनि = भूमा ; बहु + इष्ट = भूयिष्ठ ; बहु + ईयसु = भूयान् ।

१२८। “औपम्ये वतिच्” (१)। सादृश्य बोध होनेसे प्रातिपदिकोंके उत्तर वतिच् होता है; इ च् इत्, वत् रहता है। यथा, चन्द्र इव मुखं चन्द्रवन्मुखम्, हिममिव शीतलम् हिमवत् शीतलम्, ममुद्र इव गम्भीरः समुद्रवद् गम्भीरः, पर्वत इव उन्नतः पर्वतवदुन्नतः, ब्राह्मण इव अध्याते ब्राह्मणवदध्याते, क्षत्रिय इव युध्यते क्षत्रियवद्युध्यते, पितरमिव पूजयति पितृवत् पूजयत्युपाध्यायम्, पुत्रमिव स्निह्यति पुत्रवत् स्निह्यति शिष्यम्, गृहे इव वसति गृहवद्वसति बने, शय्यायामिव शेते शय्यावत् शेते भूतले, देवदत्तस्येव भवनम् हेवदत्तवद्भवनं यज्ञदत्तस्य, रामस्येव पितृभक्तिः रामवत् पितृभक्तिर्भरतस्य, राजेव राजवत् आत्मेव आत्मवत् (*like one's own self*) ।

१२९। “तेन वित्तश्च चणौ” (२)। ‘तेन वित्तः’ इस अर्थमें प्रातिपदिकके उत्तर चुञ्चु और चण होते हैं। यथा, अर्थेन वित्तः अर्थचुञ्चुः, अर्थचणः (*famous for wealth*); विद्याया वित्तः विद्याचुञ्चुः, विद्याचणः (*famous for learning*); ज्ञानेन वित्तः ज्ञानचुञ्चुः, ज्ञानचणः (*famous for knowledge*); मायया वित्तः मायाचुञ्चुः, मायाचणः; अस्त्रेण वित्तः अस्त्रचुञ्चुः, अस्त्रचणः; कर्मणा वित्तः कर्मचुञ्चुः, कर्मचणः (*diligent*) ।

१३०। “तदस्यास्मिन् वा संजातं तारकादिभ्य इतः” (३)।

(१) तेन तुल्यं क्रिया चेदतिः (पा ५।१।२१५) । (२) तेन वित्तश्चुञ्चुः चणौ (पा ५।१।२६) । (३) तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् (पा ५।२।३६) ।

‘तत् अस्य संजातम्’, ‘तत् अस्मिन् संजातम्’ इन दोनों अर्थोंमें प्रातिपदिकके उत्तर इत होता है। यथा, तारका अस्मिन् संजाताः तारकितं (*starry, studded with stars*) नमः, पल्लवा अस्य संजाताः पल्लवितस्तस्यः (*a tree having new sprouts*), फलानि अस्य संजातानि फलितो वृक्षः, पुष्पाण्यस्याः संजातानि पुष्पिता लता, तरङ्गा अस्याः संजाताः तरङ्गिता नदी, उत्कण्ठा अस्मिन् संजाता उत्कण्ठितं (*anxious*) मनः, अन्धकारमस्मिन् संजातम् अन्धकारितं जगत्, कलङ्कोऽस्य संजातः कलङ्कितश्चन्द्रः, कर्दमोऽस्मिन् संजातः कर्दमितः (*muddy*) पन्थाः, पुलकान्यस्मिन् संजातानि पुलकितं शरीरम् (*the body with hairs standing erect*), अङ्कुरमस्य संजातम् अङ्कुरितं धान्यम्, व्याधिरस्य संजातः व्याधितो मनुष्यः । ऐसे—मञ्जरी (*flower-stalk*) मञ्जरितः, कुड्मलः (*opening bud*) कुड्मलितः, स्तवकः (*bunch*) स्तवकितः, किसलयः किसलयितः, मुकुलः (*opening bud*) मुकुलितः, कुवलय कुवलयितः, कोरकः (*bud, unblown flower*) कोरकितः, निद्रा निद्रितः, मुद्रा मुद्रितः, बुभुक्षा (*desire to eat, hunger*) बुभुक्षितः, पिपासा पिपासितः, सुखं सुखितः, दुःखं दुःखितः, व्रणं व्रणितः, तिलकं तिलकितः, गर्व्यं गर्वितः, हर्षं हर्षितः, क्षुध् क्षुधा क्षुधितः, सीमन्तः सीमन्तितः, ज्वरः ज्वरितः, रोगः रोगितः, रोमाञ्चः रोमाञ्चितः, पण्डा पण्डितः, कज्ज्वलः

(*collyrium*) कज्ज्वलितः, तृष् तृषा तृषितः, कल्लोलः (*surge, billow, pleasure*) कल्लोलितः, शैवलः (*water plant*) शैवलितः, कन्दलः (*censure*) कन्दलितः, विम्बः विम्बितः, प्रतिविम्बः (*shadow*) प्रतिविम्बितः, मूर्च्छा (*swoon*) मूर्च्छितः, दीक्षा दीक्षितः ।

१३१ । “प्रमाणे मात्र-दघ्न-द्वयसट्” (१) । परिमाण-
अर्थमें प्रातिपदिकके उत्तर मात्रट्, दघ्नट् और द्वयसट् प्रत्यय
होते हैं ; ट् इत्, मात्र, दघ्न, द्वयस रहते हैं । यथा, हस्तः
प्रमाणमस्य हस्तमात्रम्, हस्तदघ्नम्, हस्तद्वयसम् ; जानुः प्रमाण-
मस्य, जानुमात्रम्, जानुदघ्नम्, जानुद्वयसम् ; ऊरुः प्रमाणमस्य
ऊरुमात्रम्, ऊरुदघ्नम्, ऊरुद्वयसम् ; वितस्तिः प्रमाणमस्य
वितस्तिमात्रम्, वितस्तिदघ्नम्, वितस्तिद्वयसम् ; तालः
प्रमाणमस्य तालमात्रम्, तालदघ्नम्, तालद्वयसम् ; गजः
प्रमाणमस्य गजमात्रम्, गजदघ्नम्, गजद्वयसम् ।

१३२ । “यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्” (२) । परिमाण-
अर्थमें यद्, तद्, एतद् इन तीनों प्रातिपदिकोंके उत्तर वतुप् होता
है ; उ प् इत्, वत् रहता है ।

१३३ । “आ दः” (३) । वतुप् होनेपर यद्, तद्, एतद्
इनके दूके स्थानमें आ होता है । यथा, यत् परिमाणमस्य
यावान् (*as much, as great, as large*), तत् परिमाण-

(१) प्रमाणे द्वयसज्-दघ्नज्-मात्रचः (पा ३।२।३७) । (२) पा ३।२।३८ ।

(३) आ सर्वनामः (पा ६।१।२१) ।

मस्य तावान् (*so much, so great, so large*), एतत् परिमाणमस्य एतावान् (*this much, so much*) ।

१३४ । “कियदियतौ” (१) । किम् और इद्म् शब्दोंके उत्तर वतुप् होनेपर निपातनसे किम्के स्थानमें कियत् और इद्म्के स्थानमें इयत् होता है । यथा, किं परिमाणमस्य कियान् (*how much*), इद् परिमाणमस्य इयान् (*so much*) ।

१३५ । “किमः संख्यापरिमाणे ङितिः” (२) । संख्या-परिमाण बोध होनेसे किम् शब्दके उत्तर ङिति होता है ; ङ् इत्, अति रहता है । यथा, का संख्या परिमाणमेवां कति (*how much*) । कतिशब्द बहुवचनान्त ।

१३६ । “अवयवे तयट् संख्यायाः” (३) । अवयव अर्थमें संख्यावाचक प्रातिपदिकके उत्तर तयट् होता है ; ट् इत्, तय रहता है । यथा, चत्वारोऽवयवा अस्य चतुष्टयम् (*four-fold, four*), पञ्च अवयवा अस्य पञ्चतयम्, शतमवयवा अस्य शततयम् (*hundred-fold*), सहस्रमवयवा अस्य सहस्रतयम् ।

१३७ । “ङयट् वा द्वित्रिभ्याम्” (४) । अवयव अर्थमें द्वि, त्रि इन दोनों प्रातिपदिकोंके उत्तर विकल्पसे ङयट् होता है ; ङ् ट् इत्, अय रहता है । यथा, द्वौ अवयवौ अस्य द्वयं, द्वितयम् ; त्रयोऽवयवा अस्य त्रय, त्रितयम् (*three-fold*) ।

(१) किमिदभ्यां वा ङः (पा ५।२।४०) । (२) किमः संख्यापरिमाणे ङिति च (पा ५।२।४१) ; चावतुप्—कियन्तः । (३) संख्याया अवयवे तयप् (पा ५।२।४२) । (४) द्वित्रिभ्यांतयस्यायञ् वा (पा ५।२।४३) ।

१३८। “उभाद् यः” (१)। अवयव अर्थमें उभ इस प्रातिपदिकके उत्तर य होता है। यथा, उभौ अवयवौ अस्य उभयम् (*both*)।

१३९। “तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताङ्ङः” (२)। ‘तत् अस्मिन् अधिकम्’ इस अर्थमें दशन्-भागान्त प्रातिपदिकके उत्तर ङ होता है; ङ् इत्, अ रहता है। यथा, एकादश अधिका अस्मिन् एकादशं शतम्, द्वादशं शतम्, त्रयोदशं शतम्, चतुर्दशं शतम्।

१४०। “शदन्त-विंशतेश्च” (३)। ‘तत् अस्मिन् अधिकम्’ इसे अर्थमें शत् भागान्त तथा विंशति शब्दके उत्तर ङ होता है। यथा, त्रिंशत् अधिका अस्मिन् त्रिंशं शतम्, चत्वारिंशं शतम्, पञ्चाशं शतम्, एकत्रिंशं शतम्, चतुश्चत्वारिंशं शतम्, पञ्चपञ्चाशं शतम्, विंशतिरधिका अस्मिन् विंशं शतम्, एकाविंशं शतम्, द्वाविंशं शतम्।

१४१। “संख्यायाः पूरणं डट्” (४)। पूरण अर्थमें संख्यावाचक प्रातिपदिकके उत्तर डट् होता है; ङ् ट् इत्, अ रहता है। यथा, एकादशानां पूरणः एकादशः (*eleventh*)। ऐसे—द्वादशः, त्रयोदशः, चतुर्दशः, पञ्चदशः, षोडशः, सप्तदशः, अष्टादशः (*eighteenth*)।

(१) उभाद्दातो नित्यम् (पा ५।१।४४) ; उभशब्दात्तयोऽयच् स्यात्, स चाद्युदात्तः। उभशब्दके उत्तर तयप् प्रत्ययके स्थानमें उदात्त अयच् आदेश नित्य होता है। (२) पा ५।१।४५। (३) पा ५।२।४६। (४) तस्य पूरणे डट् (पा ५।२।४८)।

१४२ । नान्तादसंख्यादेर्मट् (१) । पूरण अर्थमें न-कारान्त संख्यावाचक प्रातिपदिकके उत्तर मट् होता है । ट् इत्, म रहता है । यथा, पञ्चानां पूरणः पञ्चमः (*fifth*), सप्तानां पूरणः सप्तमः, अष्टानां पूरणः अष्टमः, नवानां पूरणः नवमः, दशानां पूरणः दशमः । अन्य संख्यावाचक शब्द पूर्वोंमें रहनेसे नहीं होता । यथा, एकादशानां पूरणः एकादशः । ऐसे — द्वादशः, त्रयोदशः ।

१४३ । “थट् चतुर-षष्-कतिभ्यः” (२) । पूरण अर्थमें चतुर, षष्, कति इन तीन प्रातिपदिकोंके उत्तर थट् होता है ; ट् इत्, थ रहता है । यथा, चतुर्णां पूरणः चतुर्थः षण्णां पूरणः षष्ठः, कतीनां पूरणः कतिथः (३) ।

१४४ । “द्वेस्तीयः” (४) । पूरण अर्थमें द्वि-शब्दके उत्तर तीय होता है । यथा, द्वयोः पूरणः द्वितीयः (*second*) ।

१४५ । “तृतीय-तुर्य-तुरीयाः” (५) । पूरण अर्थमें तृतीय, तुर्य, तुरीय ये तीन शब्द निपातनसे सिद्ध होते हैं । यथा, त्रयाणां पूरणः तृतीयः ; चतुर्णां पूरणः तुर्यः, तुरीयः (*fourth*) ।

(१) पा ५।२।४२ । (२) षट्-कति-कतिपय-चतुरां थक् (पा ५।२।५१) ।
 (३) कतिपय शब्दके उत्तर भी होता है । यथा, कतिपयानां पूरणः कतिपयथः ।
 कतिपयशब्दस्य संख्यात्वेऽप्यतएव आपकाङ् उट् । कतिपय शब्द संख्यावाचक नहीं है, तोभी इसके उत्तर उट् होता है और उट् होनेके निमित्त ही इसके उत्तर थक् होती है । (४) पा ५।२।५४ । (५) तेः सम्प्रसारणं च (पा ५।२।५५) ।

१४६। “विंशत्यादेस्तमट् वा” (१) । पूरण अर्थमें विंशति आदि संख्यावाचक प्रातिपदिकोंके उत्तर विकल्पसे तमट् होता है ; ट् इत् तम रहता है ; पक्षमें डट् होता है । यथा, विंशतेः पूरणः विंशतितमः, विंशः (*twentieth*) । ऐसे—एकविंशतितमः, एकविंशः (*twenty-first*); द्वाविंशतितमः, द्वाविंशः (*twenty second*); त्रयोविंशतितमः, त्रयोविंशः (*twenty-third*); विंशत्तमः, त्रिंशः (*thirtieth*); चत्वारिंशत्तमः, चत्वारिंशः (*fortieth*); पञ्चाशत्तमः, पञ्चाशः (*fiftieth*) ।

१४७। “नित्य शतादेः” (२) । शत आदि प्रातिपदिकोंके उत्तर नित्य तमट् होता है । यथा, शतस्य पूरणः शततमः (*hundredth*), सहस्रस्य पूरणः सहस्रतमः, अयुतस्य पूरणः अयुततमः (३) ।

१४८। “षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः” (४) । षष्टि आदि संख्यावाचक प्रातिपदिकोंके उत्तर नित्य तमट् होता है । यथा, षष्टेः पूरणः षष्टितमः । ऐसे—सप्ततितमः, अशीतितमः, नवतितमः । अन्य संख्यावाचक शब्द पूर्वमें रहनेसे नहीं होता ; तब १४६ सूत्रके अनुसार कार्य्य होता है । यथा, एकषष्टेः पूरणः एकषष्टितमः, एकषष्टः ; द्विषष्टितमः, द्विषष्टः ।

(१) विंशत्यादिभ्यस्तमड्यतरस्याम् (पा ५.२।५६) । (२) नित्यं शतदिमासाहं माससंवत्सराच्च (पा ५।२।५७) । (३) मास, षड्मास, संवत्सर इन तीनोंके उत्तर भी होता है । यथा, मासस्य पूरणः मासतमः, षड्मासस्य पूरणः षड्मासतमः, संवत्सरस्य पूरणः संवत्सरतमः । (४) पा ५।२।५८ ।

१४८ । “बहु-गण पूग संघेभ्यस्तिथक्” (१) । पूरण अर्थमें बहु, गण, पूग, संघ इन कईएक प्रातिपदिकोंके उत्तर तिथक् होता है ; क् इत्, तिथ रहता है । यथा, बहूनां पूरणः बहुतिथः, गणानां पूरणः गणतिथः, पूगानां पूरणः पूगतिथः, संघानां पूरणः संघतिथः ।

१५० । “वत्वन्तादिथक्” (२) । पूरण अर्थमें वतु-प्रत्ययान्त प्रातिपदिकके उत्तर इथक् होता है ; क् इत्, इथ रहता है । यथा, यावतां पूरणः यावतिथः (*what is as far as*) । ऐसे—तावतिथः, एतावतिथः, कियतिथः, इयतिथः ।

१५१ । “तदस्यास्मिन् वास्ति मतुप्” (३) । ‘तत् अस्य अस्ति’, ‘तत् अस्मिन् अस्ति’ इन दोनों अर्थोंमें प्रातिपदिकके उत्तर मतुप् होता है ; उ प् इत्, मत् रहता है । मतिरस्यास्ति मतिमान् (*intelligent, sensible*), बुद्धिरस्यास्ति बुद्धिमान् (*wise*), धोरस्यास्ति धोमान् (*wise, intelligent*), श्रोरस्यास्ति श्रीमान् (*beautiful, prosperous*), अंशवोऽस्य सन्ति अंशुमान् (*luminous, the sun*), पिता अस्यास्ति पितृमान्, धनुरस्यास्ति धनुष्मान् (*having a bow, archer*), वपुर्स्यास्ति वपुष्मान् (*corporeal, having body*) ; अग्निरस्मिन्नस्ति अग्निमान् (*having fire*), वायुरस्मिन्नस्ति वायुमान् (*having air*,

(१) बहुपूगगणसङ्घस्य तिथक् (पा ५।२।५२) । (२) वतोरिथक् (पा ५।२।५३) । (३) तदस्यास्मिन्निति मतुप् (पा ५।२।५४) ।

airy), नद्योऽस्मिन् सन्ति नदीमान् देशः (*a country abounding in rivers*), गावोऽस्यां सन्ति गोमती शाला (*a house containing cows or cattle*) ।

१५२ । “अवर्णान्तान्मो वः” (१) । अवर्णान्त प्रातिपदिकके उत्तर विहित मनुष्यके म-के स्थानमें व होता है । यथा, ज्ञानमस्यास्ति ज्ञानवान् (*wise*), धनमस्यास्ति धनवान् (*rich, wealthy*), बलमस्यास्ति बलवान् (*strong*), विद्या अस्यास्ति विद्यावान् (*learned*), दया अस्यास्ति दयावान् (*kind, merciful*), क्षमा अस्यास्ति क्षमावान् (*patient, enduring*) ।

१५३ । “अङ-अ-ण-न स्पर्शान्तात्” (२) । जिन प्रातिपदिकोंके अन्तमें ङ, अ, ण, न भिन्न स्पर्शवर्ण रहते हैं उनके उत्तर विहित मनुष्यके मके स्थानमें व होता है । यथा, तद्विद् अस्मिन्नस्ति तद्वित्वान् (*cloud*), विद्युत् अस्मिन्नस्ति विद्युत्वान् (*cloud*) । (३)

(१) सादुपधावाश्च नतोर्वोऽयवादिभ्यः (पा ८।१।९) । यवादिकी ङोङ्कार शेष शब्दोंका अन्तावयव अथवा उपधामें सकार अथवा अवर्ण हो तो उनसे परे मनुष्यके मके स्थानमें व होता है । यवादिके—यव, दधि, कर्मि, भूमि, कृमि, कृष्ण, वशा (सा), द्राक्षा, प्राक्षा, प्रजि (व्रजि), ध्वजि, निजि, सिजि, सज्जि, हरित्, ककुत्, मरुत्, गरुत्, इक्षु, दु, मधु ये सब शब्द हैं । (२) भयः (व्या ८।२।१०) ; मञ्जायाम् (पा ८।२।११) । (३) *other examples* :—सम्पदस्यास्ति सम्पदवान्, दण्डः सन्ति अस्यां दण्डवती (*a river of this name*), किमस्यास्ति किंवान्, इदमस्यास्ति इदवान्, शुभं अस्यास्ति शुभवान् (*happy, prosperous, healthy*) ।

१५४। “अवर्णोपधात्” (१) । जिन प्रातिपदिकोंके उपधास्थलमें अवर्ण रहता है उनके उत्तर विहित मतुप्के मके स्थानमें व होता है। यथा, आत्मा अस्यास्ति आत्मवान् (*considerate, self-possessed*) द्वाः अस्यास्ति द्वार्वान् (*a door-keeper*), भासोऽस्य सन्ति भास्वान् (*bright, luminous*) ।

१५५। “मकारोपधाच्च” (१) । जिन प्रातिपदिकोंके उपधास्थलमें म रहता है उनके उत्तर विहित मतुप्के मके स्थानमें व होता है। यथा, लक्ष्मीरस्यास्ति लक्ष्मीवान् (*possessed of good fortune, fortunate*), शमी अस्मिन्नस्ति शमीवान्, दाडिमी अस्यास्ति दाडिमीवान् ।

१५६। “न यवादेः” (१) । यव आदि प्रातिपदिकोंके उत्तर विहित मतुप्के मके स्थानमें व नहीं होता। यथा, यवमान्, कृश्यामान्, वसा(शा)मान्, द्राक्षामान्, गरुत्मान्, हरित्मान्, ककुब्जान्, ऊर्मिमान्, भूमिमान्, कृमिमान् ।

१५७। “उदन्वदादयः संज्ञायाम्” (२) । मतुप्-प्रत्यय होनेपर संज्ञा बोध होनेसे उदन्वत् आदि शब्द निपातनसे सिद्ध होते हैं। यथा, उदकमस्मिन्नस्ति उदन्वान्, समुद्रः (*ocean*) ऋषिश्च, अन्यत्र उदकवान्; राजा अस्मिन्नस्ति राजन्वान्

(१) सादुपधायाश्च मतोर्वीड्यवादिभ्यः (पा ८।२।६) । पृष्ठ १२०, पाद-टीप्पनी

(१) देखो । (२) उदन्वानुदधौ च (पा ८।२।१३) । राजन्वान् सौराज्ये (पा ८।२।१४) ।

आसन्दीवदष्टौवच्चक्रौवत्कचौवद्बभूवश्चर्मण्वतौ (पा ८।२।१२) ।

शोभनराजयुक्तो देशः, अन्यत्र राजवान् ; चर्म^१ अस्यामस्ति चर्म^२ ण्वती नाम नदी, अन्यत्र चर्म^३ वती ; अस्थि अस्मिन्नस्ति अष्टीवान् जानूरुसन्धिः, अन्यत्र अस्थिमान् ; चक्रमस्यास्ति चक्रीवान् नाम राजा, अन्यत्र चक्रवान् ; कक्ष्या अस्यास्ति कक्षीवान् नाम ऋषिः, अन्यत्र कक्ष्यावान् ; लवणमस्मिन्नस्ति रुमणवान् नाम पर्वतः, अन्यत्र लवणवान् ।

१५८। “कुमुद-नङ्-वेतस-महिषेभ्यो ङ्ङुतुप्” (१) ।

कुमुद, नङ्, देतस, महिष इन चार प्रातिपदिकोंके उत्तर ङ्ङुतुप् होता है ; ङ्, उ, प् इत्, वत् रहता है । यथा, कुमुदान्यस्मिन् सन्ति कुमुद्धान्, नङ्नान्यस्मिन् सन्ति नङ्गान्, वेतसान्यस्मिन् सन्ति वेतस्वान्, (*overgrown with cane plants*) महिषा अस्मिन् सन्ति महिष्वान् ।

१५९। “अस्-माया-मेघा-स्रजो विनिर्वा” (२) । अस्-भागान्त प्रातिपदिकोंके उत्तर तथा माया, मेघा, और स्रज् इन तीनों प्रातिपदिकोंके उत्तर विकल्पसे विनि होता है ; इ इत्, विन् रहता है ; पक्षमें मतुप् होता है । यथा, यशोऽस्यास्ति यशस्वी, यशस्वान् (*renowned, celebrated, famous*) ; तेजोऽस्यास्ति तेजस्वी, तेजस्वान् (*vigorous, strong*) ; पयोऽस्या अस्ति पयस्विनी, पयस्वती धेनुः (*a milch cow*) ; माया अस्यास्ति मायावी, मायावान् (*gifted with charming or magical power*) ; मेघा^४ अस्यास्ति मेघावी,

(१) कुमुदनङ्वेतसभ्यो ङ्ङुतुप् (पा ४।२।८७) । महिषाच्चेति वक्तव्यम् (वा १०६१) । (२) अस्-माया-मेघा-स्रजो विनिः (पा ५।१।१२१) ।

मेधावान् (*intelligent*) ; स्त्रक् अस्यास्ति स्त्रग्वी, स्त्रग्वान् (*bearing a chaplet or a garland or a wreath of flowers*) ।

१६० । “नित्यं तपसः” (१) । तपस्-शब्दके उत्तर नित्य विनि होता है । यथा, तपोऽस्यास्ति तपस्वी (*an ascetic practising penance*), तपस्विनी (*a female ascetic*) ।

१६१ । “इनिर्वा नैकस्वरादवर्णान्” (२) । एकाधिकस्वर-विशिष्ट अवर्णान्त प्रातिपदिकके उत्तर विकल्पसे इनि होता है ; इ इत्, इन्, रहता है ; पक्षमें यथासम्भव मनुप् और विनि होते हैं । यथा, ज्ञानमस्यास्ति ज्ञानी, ज्ञानवान् (*wise*) ; बलमस्यास्ति बली, बलवान् (*strong*) ; धनमस्यास्ति धनी, धनवान् (*rich, wealthy*) ; शिखा अस्यास्ति शिखी, शिखावान् (*fire, peacock*) ; चूड़ा अस्यास्ति चूड़ी, चूड़ावान् ; माया अस्यास्ति मायी, मायावी ; साहसम् अस्यास्ति साहसी, साहसवान् (*brave*) ; विवेकोऽस्यास्ति विवेकी, विवेकवान् (*conscientious*) ; उत्साहः अस्यास्ति उत्साही, उत्साहवान् (*active, energetic*) ।

१६२ । “नित्यं सुखादेः” (३) । सुख आदि प्रातिपदिकोंके उत्तर नित्य इनि होता है । यथा, सुखम् अस्यास्ति सुखी,

(१) तपःसहस्राभ्यां विनौनी (पा ५।१।१०२) । सहस्रमस्यास्ति सहस्रौ (*having a thousand*) । (२) अत इनिठनी (पा ५।२।११५) ; एकाच्चात् क्तो जातेः सप्तभ्यां च न ली अतौ—काशिका । (३) सुखादिभ्यश्च (पा ५।२।१३१) ।

दुःखमस्यास्ति दुःखी. प्रणयोऽस्यास्ति प्रणयी (*affectionate, beloved*), कृच्छ्रमस्यास्ति कृच्छ्री (*suffering trouble*) ।

१६३ । “हस्तकराभ्यां जातौ” (१) । ‘जाति’ बोध होनेपर हस्त और कर इन दोनों प्रातिपदिकोंके उत्तर नित्य इनि होता है । यथा हस्तोऽस्यास्ति हस्ती गजः, करोऽस्यास्ति करी गजः । अन्यत्र हस्तोऽस्यास्ति हस्तवान्, पुरुषः ।

१६४ । “वर्णाद् ब्रह्मचारिणि” (२) । ‘ब्रह्मचारी’ इस अर्थमें वर्णशब्दके उत्तर नित्य इनि होता है । यथा, वर्णः अस्यास्ति वर्णी ब्रह्मचारी । अन्यत्र वर्णवान् ।

१६५ । “पुष्करादिभ्यो देशे” (३) । ‘स्थान’ बोध होनेसे पुष्कर आदि प्रातिपदिकोंके उत्तर नित्य इनि होता है । यथा, पुष्कराण्यस्यां सन्ति पुष्करिणी दीर्घिका (*a large tank or pond*), पद्मान्यस्यां सन्ति पद्मिनी (*a place abounding in lotuses, a multitude of lotuses*) । ऐसे—उत्पलिनी, पङ्कजिनी, सरोजिनी, सरोरुहिनी, अरविन्दिनी, अम्भोजिनी, अञ्जिनी, कमलिनी, कुमुदिनी, कैरविणी, विसिनी, मृणालिनी, तमालिनी, नलिनी, तरङ्गिणी (*river*), कल्लोलिनी, तटिनी, प्रवाहिणी ।

१६६ । “अर्थाद् याचके” (४) । ‘याचक’ बोध होनेसे

अर्थ इस प्रातिपदिकके उत्तर नित्य इनि होता है । यथा, अर्थो-
ऽस्यास्ति अर्थो याचकः (*a beggar*) ; अन्यत्र—अर्थवान् ।

१६७ । “अर्थान्तेभ्यश्च (१) । ‘अर्थान्त’ (अर्थ अन्तमें है
ऐसे) प्रातिपदिकोंके उत्तर नित्य इनि होता है । यथा, विद्या-
रूपोऽर्थः प्रयोजनमस्यास्ति विद्यार्थी (*a pupil*) । ऐसे—
धनार्थो, धान्यार्थो, हिरण्यार्थो, गुरुदक्षिणार्थो ।

१६८ । “मांसादेर्लो विभाषा” (२) । ‘मांस’ आदि
प्रातिपदिकोंके उत्तर विकल्पसे ल होता है ; पक्षमें मतुप् । यथा,
मांसमस्यास्ति मांसलः (*fleshy, plump, lusty*),
श्रोत्रस्यास्ति श्रोत्रलः, पक्षम अस्यास्ति पक्षमलः, स्नेहोऽस्यास्ति
स्नेहलः, शीतो गुणोऽस्यास्ति शीतलः, श्यामो गुणोऽस्यास्ति
श्यामलः, पिङ्गो गुणोऽस्यास्ति पिङ्गलः । ऐसे—पित्तलः,
पुष्कलः, पृथुलः, मृदुलः, मण्डलः, चटुलः, कपिलः,
ग्रन्थिलः, कुशलः, पांशुलः, श्लेष्मलः, पेशलः, कुण्डलः,
अंशलः, वत्सलः, । पक्षमें—मांसवान् इत्यादि ।

१६९ । “फेनादिलश्च” (३) । ‘फेन’ इस प्रातिपदिकके
उत्तर विकल्पसे ल और इल होते हैं । यथा, फेनोऽस्मिन्नस्ति
फेनलः, फेनिलः (*frothy, foamy*) । पक्षमें—फेनवान् ।

१७० । “लोमादेः शः” (४) । ‘लोमन्’ आदि प्रातिपदिकोंके

(१) तदन्ताच्च (वा १२२८) । (२) सिञ्जादिभ्यश्च (पा ५।२।१७) । (३)
फेनादिलश्च (पा ५।२।१९) । (४) लोमादि-पानादि-पिच्छादिभ्यः शनेलचः (पा
५।२।१०१) ।

उत्तर श होता है । यथा, लोमान्यस्य सन्ति लोमशः (*hairy, a monkey*) । ऐसे—रोमशः (*hairy*), गिरिशः (*Siva*), कर्कशः (*hard, rough*), कपिशः (*tawny*) ।

१७१ । “पिच्छा-पङ्काभ्यामिलः” (१) । पिच्छा तथा पङ्क इन दोनों प्रातिपदिकोंके उत्तर इल होता है । यथा, पिच्छा अस्यास्ति पिच्छिलः (*slippery*); ऐसे—पङ्किलः (*muddy*) ।

१७२ । “दन्तादुरः” (२) । ‘दन्त’ इस प्रातिपदिकके उत्तर उर होता है । यथा, उन्नता दन्ताः सन्ति दन्तुरः (*having long or projecting teeth*) ।

१७३ । “ऊष-सुषि-मुष्क-मधुभ्यो रः” (३) । ऊष, सुषि, मुष्क, मधु इन चार प्रातिपदिकोंके उत्तर र होता है । यथा, उषरः (*sterile*) सुषिरः (*full of holes*), मुष्करः (*having large testicles*), मधुरः (*sweet*) ।

१७४ । “मुखादेश्च” (४) । ‘मुख’ आडि प्रातिपदिकोंके उत्तर र होता है । यथा, मुखमस्यास्ति मुखरः (*talkative, garrulous*); ऐसे—कुञ्जरः (*elephant*), नगरम्, पाण्डुरः (*pale*) ।

१७५ । “नङ्शदाभ्यां ड्लप्” (५) । नङ् और शद इन दोनों प्रातिपदिकोंके उत्तर ड्लप् होता है ; ड् प इत्, वल

(१) लोमादि-पानादि-पिच्छादिभ्यः शनेलचः (पा ५।१।१०१) । (२) दन्त उन्नत उरच् (पा ५।२।१०६) । (३) ऊष्म-सुषुक्ष्मभ्यो रः (पा ५।२।१०७) । (४) रप्रकरणे खसुखकुञ्जभ्य उपसंख्यानम् (वा १।१।२८) । (५) नङ्शदाड-ड्लच- (पा ५।२।८८) ।

रहता है । यथा, नडा अस्मिन् सन्ति नडलः (*abounding in reeds*), शादा अस्मिन् सन्ति शादलः (*grassy, green*) ।

१७६ । “कृष्यादेर्वलः” (१) । ‘कृषि’ आदि प्रातिपदिकोंके उत्तर वल होता है ।

१७७ । “दीर्घोन्त्यः” (२) । वल प्रत्यय होनेसे अन्त्य स्वर दीर्घ होता है । यथा, कृषिरस्यास्ति कृषीवल (*one who lives by husbandry, peasantry*) । ऐसे—परिषद्वलः (*a king*), पर्षद्वलः (*a spectator*), रजस्वला (*a woman during menstruation*), ऊर्जस्वलः (*powerful*), दन्तावलो हस्ती (*an elephant*), शिखावलो (*crested, hence, a peacock*) मयूरः ।

१७८ । “केशादेवं संज्ञायाम्” (३) । ‘संज्ञा’ बोध होनेसे केश आदि प्रातिपदिकोंके उत्तर व होता है । यथा, केशाः सन्त्यस्य केशवः विष्णुः (*one who has beautiful hair -- i. e. Vishnu*), मणिरस्यास्ति मणिवः नागविशेषः (*a kind of serpent*), अजगः अस्यास्ति अजगवं पिनाकः (*शिवधनुः, the bow of Siva*), गाण्डिरस्यास्ति गाण्डिवम् अर्जुनस्य धनुः । इकार दीर्घ भी होता है—गाण्डोवम् ।

१७९ । “स्वादामिन्नैश्वर्य्ये” (४) । ‘ऐश्वर्य्य’ बोध होनेसे

(१) रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् (पा ५।२।११२) । (२) वली (पा ६।१।११८) । (३) केशादोऽन्त्यतरस्याम् (पा ५।२।१०९) । ‘अष्टेभ्योऽपि ङश्चते (वा ३२१०) । गाण्डजगान् संज्ञायाम् (पा ५।२।११०) । (४) स्वादिनैश्वर्य्य (पा ५।२।१२६) ।

स्व इस प्रातिपदिकके उत्तर आमिन् होता है । यथा, स्वम् ऐश्वर्यम् अस्यास्ति स्वामी (*one who has proprietary rights, proprietor, owner*) ।

१८० । “शीतोष्णाभ्यामालुरसहने” । ‘असहन’ अर्थमें शीत और उष्ण इन दोनों प्रातिपदिकोंके उत्तर ‘आलु’ होता है । यथा, शीतं न सहते शीतालुः (*unable to bear the cold, shrinking from cold*), उष्णं न सहते उष्णालुः (*unable to bear the heat, suffering from heat*) ।

१८१ । “वातातीसाराभ्यां रोगे किन्” (१) । रोग (*disease*) बोध होनेसे वात और अतीसार इन दोनों प्रातिपदिकोंके उत्तर ‘किन्’ होता है । यथा, वातोऽस्यास्ति वातकी (*rheumatic*), अतीसारोऽस्यास्ति अतीसारकी (*afflicted with dysentery*) ।

१८२ । “वल्यादेर्मः” (२) । ‘वलि’ आदि प्रातिपदिकोंके उत्तर भ होता है । यथा, वलयोऽस्मिन् सन्ति वलिभः (*shrivelled*) मध्यम् । ऐसे—तुन्दिमः (*having a protuberant belly*), वटिभः ।

१८३ । “अर्श-आदेरत्” (३) । अर्शस् आदि प्रातिपदिकोंके उत्तर अत् होता है ; त् इत्, अ रहता है । यथा, अर्शासि

(१) वातातीसाराभ्यां कुक् च (पा ५।२।१२८) ; “रोगेचायमिषाते” ।

(२) तुन्दिवलिर्वटैर्मः (पा ५।२।१२८) । (३) अर्श आदिभ्योऽच्, (पा ५।२।१२७) ।

अस्य सन्ति अर्शसः (*affected with piles*), उरोऽस्यास्ति उरसः (*having a prominent breast*), पलितम् अस्यास्ति पलितः, जटा अस्य सन्ति जटः, अम्लो गुणोऽस्यास्ति अम्लः, अघमस्यास्ति अघः, लवणो रसोऽस्यास्ति लवणः ।

१८४ । “अहं-शुभम्भ्यां युः” (१) । ‘अहम्’, ‘शुभम्’ इन दोनों प्रातिपदिकोंके उत्तर ‘यु’ होता है । यथा, अहम् अस्यास्ति अहयुः अहङ्कारवान् (*speaking or writing much of one's self, egotistic, proud*), शुभम् अस्यास्ति शुभंयुः शुभान्वितः (*lucky, fortunate*) ।

१८५ । “ज्योत्स्नादयः” (२) । ज्योत्स्ना आदि शब्द निपातनसे सिद्ध होते हैं । यथा, ज्योतिरस्या अस्ति ज्योत्स्ना (३), तमोऽस्या अस्ति तमिस्रा (४), शृङ्गमस्यास्ति शृङ्गिणः (५), मलमस्यास्ति मलिनः (६) मलीमसः (*dirty*), अर्णोऽसि अस्मिन् सन्ति अर्णवः ममुद्रः ।

१८६ । “वाग्मिन्-वाचाल-वाचाटः” (७) । वाग्मिन्, वाचाल, वाचाट निपातनसे सिद्ध होते हैं । यथा, वाचोऽस्य सन्ति वाग्मी (*eloquent speaker*) ; यः कुत्सितं बहु भाषते स वाचालः, वाचाटः (*talkative*) ।

(१) अहं-शुभमोर्युस् (पा ५।२।१४०) । (२) ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्ज्ज् स्त्रि-
जृञ् स्त्रिलङोमिन्मलिनमलीमसः (पा ५।२।११४) । (३) ज्योतिष उपधातोपो नञ्
प्रत्ययः । (४) तमस उपधाया इत् रश्च । (५) शृङ्गादिनच् । (६) मलशब्दादिनच्,
ईनसेञ्च । (७) वाचा म्मिनिः (पा ५।२।१२४) ; आलजाटचौ बहुभाषिणि (पा
५।२।१२५) ।

१८७। “मूलं जाहः कर्णादिः” (१)। ‘मूल’ (root) अर्थमें कर्ण आदि प्रातिपदिकोंके उत्तर ‘जाह’ होता है। यथा, कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् (the root of the ear), अक्षणो मूलम् अक्षिजाहम्। ऐसे—भ्रूजाहम्, नखजाहम्, केशजाहम्, पादजाहम्, शृङ्गजाहम्, दन्तजाहम्।

१८८। “पक्षसिः” (२)। मूल अर्थमें पक्ष इस प्रातिपदिकके उत्तर ‘ति’ होता है। यथा, पक्षस्य मूलं पक्षतिः (root of the wing)।

१८९। “मातृपितृभ्यां डुलव्यौ भ्रातरि” (३)। ‘भ्रातृ’ अर्थमें मातृ इस प्रातिपदिकके उत्तर ‘डुल’ और पितृ इस प्रातिपदिकके उत्तर ‘व्य’ होता है। ‘डुल’में से ड् इत्, उल रहता है। यथा, मातृभ्राता मातुलः (mother’s brother, maternal uncle), पितृभ्राता पितुव्यः (father’s brother, paternal uncle)।

१९०। “डामहः पित्रोः” (४)। पितृ और मातृ अर्थोंमें मातृ, पितृ इन दोनों प्रातिपदिकोंके उत्तर ‘डामह’ होता है ; ड् इत्, आमह रहता है। यथा, मातुः पिता मातामहः (mother’s

(१) तस्य पाकमूलं पीलादिकर्णादिभ्यः कुणञ् जाहवौ (पा ५।१।२४)। पाक अर्थमें पीलु आदिके उत्तर कुणप् और मूल अर्थमें कर्णादिके उत्तर जाहच् होता है। पीलूनां पाकः पीलुकुणः। (२) पा ५।१।२५। (३) पितृव्यमातुल-मातामहपितामहाः (पा ४।१।२६)। एते निपात्यन्ते। पितृभ्रातरि व्यत् मातृङुलच् (वा २७०८)। (४) मातृपितृ यं पितरि डामहच् (वा २७०९)।

father, maternal grand-father), पितुः पिता पितामहः (*father's father, paternal grand-father*), मातु-
माता मातामही (*mother's mother, maternal grand-
mother*), पितुर्माता पितामही (*father's mother, pater-
nal grand-mother*) ।

१६१ । “ठः कर्मणः कुशले” (१) । ‘कुशल’ अर्थमें कर्मन् इस प्रातिपदिकके उत्तर ‘ठ’ होता है । यथा, कर्मणि कुलशः कर्मठः (*active, diligent*) ।

१६२ । “पूर्वादिनिस्तृतीयार्थे” (२) । तृतीयाके अर्थमें पूर्व इस प्रातिपदिकके उत्तर इनि होता है ; इ इत् . इन् रहता है । यथा, पूर्वमनेन कृतं भुक्तं पीतं गतं वा पूर्वी, कृतं पूर्व-
मनेन कृतपूर्वी कटम्, भुक्तं पूर्वमनेन भुक्तपूर्वी ओदनम्, पीतं पूर्वमनेन पीतपूर्वी पयः, गतं पूर्वमनेन गतपूर्वी गृहम् ।

१६३ । “इष्टादिभ्यश्च” (३) । तृतीयाके अर्थमें इष्ट आदि प्रातिपदिकोंके उत्तर इनि होता है । यथा, इष्टमनेन इष्टी (*wishing*) यज्ञे, अधीतमनेन अधीती शास्त्रे, श्रुतमनेन श्रुती वेदे, गृहीतमनेन गृहीती उपदेशे, आम्नातमनेन आम्नाती इतिहासे, आसेवितमनेन आसेवितो गुरौ, निराकृतमनेन निरा-

(१) कर्मणि घटोऽठच् (पा ५।२।३५) । ‘कर्मणि घटने’ इस ऋद्धिमें भी कर्मठः होता है । (२) पूर्वादिनिः (पा ५।२।२६) । सपूर्वाच्च (पा ५।२।८७) । (३) पा ५।२।८८

कृती शत्रौ, उपकृतमनेन उपकृती मित्र, अवकीर्णमनेन अवकीर्णी
(*violating the vow of continence*) व्रते ।

१६४ । ‘अतिशायने तमविष्टनौ’ (१) । बहुतोंमेंसे एकका उत्कर्ष बोध होनेपर प्रातिपदिकके उत्तर तमप् और इष्टन् होते हैं ; तमप्का प् इत्, तम रहता है ; इष्टन्का न् ईत्, इष्ट रहता है । यथा, अयमेषामतिशयेन पटुः पटुतमः, पटिष्ठः (*ablest, cleverest*) ; अयमेषामतिशयेन लघुः लघुतमः, लघिष्ठः (*lightest*) ; अयमेषामतिशयेन गुरुः गुरुतमः, गरिष्ठः (*heaviest, most venerable*) । ऐसे—प्रियतमः, प्रेष्ठः (*dearest*) ; दीर्घतमः, द्राघिष्ठः (*longest*) ; दृढतमः, द्रढिष्ठः (*hardest, strongest*) ; मृदुतमः, म्रदिष्ठः (*mildest, softest*) ; कृशतमः, कृशिष्ठः (*leanest, thinnest*) ।

१६५ । “द्वयोस्तरवीयसुनौ” (२) । दोमेंसे एकका उत्कर्ष बोध होनेपर प्रातिपदिकके उत्तर तरप् और ईयसुन् होते हैं ; तरप्का प् इत्, तर रहता है ; ईयसुन्का उ न् इत्, ईयस् रहता है । यथा, अयमनयोरतिशयेन पटुः पटुतरः, पटोयान् (*more clever*) ; अयमनयोरतिशयेन लघुः लघुतरः, लघीयान् (*lighter*) । ऐसे—गुरुतरः, गरीयान् (*heavier, more venerable*) ; प्रियतरः, प्रेयान् (*dearer*) ; दीर्घतरः, द्राघीयान् (*longer*) ; दृढतरः, द्रढीयान् (*harder,*

stronger) ; मृदुतरः, मृदीयान् (*milder, softer*) ; कृशतरः, कशोयान् (*leaner, thinner*) ।

१६६ । “अ-ज्यौ प्रशस्यस्य” (१) । इष्टन् और ईयसुन् प्रत्यय होनेपर प्रशस्य-शब्दके स्थानमें अ और ज्य होते हैं । यथा, अयमेषामतिशयेन प्रशस्यः श्रेष्ठः, ज्येष्ठः (*best, eldest*) ; अयमनयोरतिशयेन प्रशस्यः श्रेयान् (*better*) ।

१६७ । “आ ज्यादीरीयसुनः” (२) । ‘ज्य’ इस आदेशके परवर्ती ईयसुन् के ई-के स्थानमें आ होता है । यथा, ज्यायान् (*elder*) ।

१६८ । “वर्ष-ज्यौ वृद्धस्य” (३) । इष्टन् और ईयसुन् परे रहनेसे वृद्ध-शब्दके स्थानमें वर्ष और ज्य होते हैं । यथा, अयमेषामनयोर्वा अतिशयेन वृद्धः वर्षिष्ठः, वर्षीयान् ; ज्येष्ठः, ज्यायान् ।

१६९ । “अन्तिक-वाढ्योर्नेद-साधौ” (४) । अन्तिक-शब्दके स्थानमें नेद और वाढ-शब्दके स्थानमें साध होता है । यथा, नेदिष्ठः (*nearest, next*), नेदीयान् (*nearer*) ; साधिष्ठः (*heaviest*), साधोयान् (*heavier*) ।

२०० । “अल्पस्य क्वन् विभाषा” (५) । अल्प-शब्दके

(१) प्रशस्यस्य अः (पा ५।३।६०) ; ज्य च (पा ५।३।६१) । (२) ज्यादादी-यसः (पा ६।४।१६०) । (३) वृद्धस्य च (पा ५।३।६२) । “वृद्धः स्यान् सप्ततेरुद्धं वर्षीयान् नवतेः परम्” । (४) पा ५।३।६३ । (५) युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् (पा ५।३।६४) ।

स्थानमें विकल्पसे कन् होता है । यथा, कनिष्ठः, कनीयान् ; अल्पिष्ठः (*least*), अल्पीयान् (*less*) ।

२०१ । “यूनः कन्-यवौ” (१) । युवन्-शब्दके स्थानमें कन् और यव् होते हैं । यथा, कनिष्ठः (*youngest*), कनीयान् (*younger*); यविष्ठः (*youngest*), यवीयान् (*younger*) ।

२०२ । “स्थूल-दूरयोः स्थव-द्वौ” (१) । स्थूल-शब्दके स्थानमें स्थव और दूर-शब्दके स्थानमें द्व होता है । यथा, स्थविष्ठः (*fattest*), स्थवीयान् (*fatter*); द्रविष्ठः (*remotest*), द्रवीयान् (*remoter*) ।

२०३ । “उरु-क्षुद्रयोर्वरक्षोदौ” (२) । उरु-शब्दके स्थानमें वर और क्षुद्र-शब्दके स्थानमें क्षोद् होता है । यथा, वरिष्ठः (*largest*), वरीयान् (*larger*); क्षोदिष्ठः (*smallest*), क्षोदीयान् (*smaller*) ।

२०४ । “क्षिप्र-बहुलयोः क्षेप-वंहौ” (२) । क्षिप्र-शब्दके स्थानमें क्षेप और बहुल-शब्दके स्थानमें वह होता है । यथा, क्षेपिष्ठः (*quickest, swiftest*), क्षेपीयान् (*quicker, swifter*); वंहिष्ठः (*most*), वंहीयान् (*more*) ।

२०५ । “स्थिरस्य स्थः” (२) । स्थिर-शब्दके स्थानमें

(१) स्थूलदूरयुवकृत्वाचप्रचुद्राणां यथादिपरं पूर्वस्य च गुणः (पा ६४। १५६) । (२) प्रियास्थिरस्मिरोरुवहुलगुरुवृज्जलप्रदीर्घवन्दारकाणां प्रत्यक्षवर्धितगर्व-पिचबद्धाचिबन्दाः (पा ६४। १५७) ।

स्थ होता है । यथा, स्थेष्ठः (*firmest*), स्थेयान् (*firmer*) ।

२०६ । “विन्मत्तुपोलुक्” (१) । इष्ठन् और ईयसुन् प्रत्यय परे रहनेसे विन् और मत्तुप् प्रत्ययोंका लोप होता है । यथा, अयमेषामतिशयेन मायावी मायिष्ठः, मायीवान् ; अयमेषामतिशयेन बलवान् बलिष्ठः, बलीयान् ।

२०७ । “भूयोभूयिष्ठौ” (२) । बहु-शब्दके उत्तर ईयसुन् होनेसे भूयस्, और इष्ठन् होनेसे भूयिष्ठ शब्द निपातनसे सिद्ध होते हैं । यथा, अयमनयोरतिशयेन बहुः भूयान् (*more*), अयमेषामतिशयेन बहुः भूयिष्ठः (*most*) ।

२०८ । “किंयत्तदां द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे डतरः” (३) । दोमेंसे एकका निर्द्धारण बाध होनेपर किम्, यत्, तद् इन तीनों प्रातिपदिकोंके उत्तर डतर होता है, ड् इत्, अतर रहता है । यथा, अनयोः कतरो वैष्णवः, अनयोर्यतरो ब्राह्मणः ततर आगच्छतु ।

२०९ । “बहूनां डतमः” (४) । अनेकोंमेंसे एकका निर्द्धारण बाध होनेसे डतम होता है ; ड् इत्, अतम रहता है । यथा, एषां कतमः शैवः (*Among these who is a votary of Siva*) ? एषां यतमः क्षत्रियः ततमः प्रयातु (*Let him go who is a Kshatriya by caste among these men*) ।

(१) पा ५।३।६५ । (२) बहोर्लोपो भू च बह्वाः (पा ६।४।१५८) ; इष्ठस्य यिट् च (पा ६।४।१५९) । (३) किंयत्तदो निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् (पा ५।३।९२) । (४) वा बहूनां जातिपरिग्रहे डतमच् (पा ५।३।९३) ।

२१० । “एकान्याभ्याञ्च” (१) । एक और अन्य इन दोनों प्रातिपदिकोंके उत्तर डतर और डतम होते हैं । यथा, भवतोरेकतरः पठतु, भवतामेकतमः शृणोतु ; तथोरन्यतरो यातु, तेषामन्यतमो मृतः ।

२११ । “किमेद्वयेभ्योऽद्वये चतरां चतमामेकोत्कर्षे” (२) । दोमेंसे और अनेकोंमेंसे एकका उत्कर्ष बोध होनेपर किम्, एकारान्त तथा अव्यय शब्दोंके उत्तर चतराम् और चतमाम् प्रत्यय होते हैं ; च इत्, तराम् और तमाम् रह जाते हैं । यथा, कित्तराम्, कित्तमाम् ; प्राह्नेतराम्, प्राह्नेतमाम् ; उच्चैस्तराम्, उच्चैस्तमाम् । द्वय बोध होनेसे नहीं होता । यथा, उच्चैस्तर-स्तरुः (*a tree higher than another*) ।

२१२ । “प्रशंसायां रूपः” (३) । प्रशंसा बोध होनेसे प्रातिपदिकके उत्तर रूप प्रत्यय होता है । यथा, प्रशस्तो वैयाकरणः वैयाकरणरूपः (*an excellent or good grammarian*) ऐसे—नैयायिकरूपः (*an excellent logician*), आलङ्कारिक-रूपः (*an excellent rhetorician*), मोमांसकरूपः ।

(१) एकाञ्च प्राचाम् (पा ३।२।८४) । (२) किमेतिङ् व्ययधादाब्बद्वयप्रकर्षे (पा ३।४।११) । किम् एतदन्तान्तिङ् व्ययञ्च यो वस्तदन्तादासुः स्यान्न तु द्वयप्रकर्षे । तरप् तमपौ घः (पा १।१।२९) । किम्, एकारान्त शब्द, तिङन्त तथा अव्यय इन्हींसे परे व-संचक (अर्थात् तरप् तमप्) प्रत्यय होनेसे अतिशय अर्थमें उन प्रत्ययान्त शब्दोंके परे आम् (आम्) होता है । द्वय प्रकर्ष बोध होनेसे नहीं होता । (३) प्रशंसायां रूपम् (पा ३।१।६६) ।

२१३। “ईषदूने कल्य-देश्य-देशीयाः” (१)। ‘ईषत् न्यून’ इस अर्थाका बोध होनेसे प्रातिपदिकके उत्तर कल्य, देश्य और देशीय प्रत्यय होते हैं। यथा, ईषदूने विद्वान् विद्वत्कल्यः, विद्वद्देश्यः, विद्वद्देशीयः (*not fully learned*) ।

२१४। “तिङन्ताच्च” (२)। पूर्व तीन सूत्रोंमें विहित सब प्रत्यय तिङन्त पदके उत्तर भी होते हैं। यथा, पठति-तराम्, पठतितमाम्, पठतिरूपम्, पठतिकल्पम्, पठतिदेशीयम् ।

२१५। “वा सुपो बहुः पुरस्तात्” (३)। ‘ईषदून’ अर्थमें सुबन्त पदके उत्तर विकल्पसे बहु (बहुच्) प्रत्यय होता है ; और यह प्रत्यय सुबन्त पदके पूर्वमें जाता है। यथा, ईषदूनः पटुः बहुपटुः, पटुकल्यः, पटुदेश्यः, पटुदेशीयः (*not fully able or skilful*) ।

२१६। “तेन तुल्यः स्थान-स्थानीयौ” (४)। ‘तेन तुल्यः’ इस अर्थमें प्रातिपदिकके उत्तर स्थान और स्थानीय प्रत्यय होते हैं। यथा, पित्रा तुल्यः पितृस्थानः, पितृस्थानीयः (*one who is in the place of a father*) । ऐसे—मातृस्थानः, मातृस्थानीयः ; मातृस्थाना, मातृस्थानीया मातृष्वसा (*mother's sister*) ।

(१) ईषदसमासौ कल्पवृक्ष्यर्देशीयरः (पा ५।१।६७) । (२) तिङन्त (पा ५।३।५६) । (३) विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् (पा ५।३।६८) । (४) स्थानान्ता-विभाषा सस्थानेनेति चेत् (पा ५।४।१०) । सस्थान (साट्ठय्य) बोध नहीं होनेसे—गोस्थानम् ।

२१७। “जातौ जातीयः” (१)। ‘जाति’ (प्रकार अर्थात् सादृश्य) अर्थमें प्रातिपदिकके उत्तर जातीय प्रत्यय होता है। यथा, ब्राह्मणजातीयः (*pertaining to or like the Brahmanical race*), क्षत्रियजातीयः, पुरुषजातीयः, स्त्रीजातीयः, वणिग्जातीयः, रजकजातीयः, तार्किकजातीयः, वैयाकरणजातीयः (*like a grammarian*)।

२१८। संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्” (२)। ‘क्रियाकी अभ्यावृत्तिका गणन’ अर्थात् क्रिया के बार अनुष्ठित हुई इसकी गिनतीका बोध होनेपर संख्यावाचक प्रातिपदिकके उत्तर कृत्वसुच् (प्रत्यय) होता है; उ च् इत्, कृत्वस् रहता है। यथा, पञ्च वारान् भुङ्क्ते पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते (*eats five times*), सप्त वारान् स्वपिति सप्तकृत्वः स्वपिति (*sleeps seven times*), शतं वारान् पठति शतकृत्वः पठति (*reads a hundred times*)। संख्यावाचक शब्द न रहनेसे नहीं होता। यथा, भूरि वारान् भुङ्क्ते।

२१९। “द्वि-त्रि-चतुर्भ्यः सुच्” (३)। ‘क्रियाकी अभ्यावृत्तिका गणन’ बाध होनेसे द्वि, त्रि, चतुर् इन तीन प्रातिपदिकोंके उत्तर सुच् होता है; उ च् इत्, स् रहता है। यथा, द्वौ वारौ भुङ्क्ते द्विभुङ्क्ते, त्रीन् वारान् भुङ्क्ते त्रिभुङ्क्ते।

२२०। “लोपोऽन्त्यस्य चतुरः” (४)। सुच् प्रत्यय

(१) जात्यन्ताच्छ बन्धुनि (पा ५।४।९)। जातिर्व्यञ्जकान्द्रव्यस्त्वम्। (२) पा ५।४।१७। (३) पा ५।४।१८। (४) रात्स्य (पा ८।२।२४)।

होनेसे चतुर् इस प्रातिपदिकके अन्त्य वर्णका लोप होता है ।
यथा, चतुरो वारान् भुङ्क्ते चतुर्भुङ्क्ते (*eats four times*) ।

२२१, 'एकस्य सकृच्च' (१) । 'एक' इस प्रातिपदिकके उत्तर सुच् होता है और उसके साथ एक-शब्दके स्थानमें सकृत् होता है । यथा, एकं वारं भुङ्क्ते सकृद्भुङ्क्ते (*eats once*), एकं वारं अधीते सकृदधीते (*reads once*) । यहाँ अभ्या-
वृत्तिकी सम्भावना नहीं है, केवल गिनती समझी जाती है ।

२२२ । "विभाषा बहोरविप्रकृष्टकाले धाच्" (२) । क्रियाकी अभ्यावृत्तिका गणन और क्रियाके अनुष्ठानकालकी परस्पर निकटता बोध होनेपर बहु इस प्रातिपदिकके उत्तर विकल्पसे धाच् होता है ; च इत्, धा रहता है ; पक्षमें कृत्वसुच् होता है । यथा, बहुधा (*many times*) दिवसस्य भुङ्क्ते, बहुकृत्वो दिवसस्य भुङ्क्ते (*eats many times a day*) । नैकट्य (निकटता) बोध नहीं होनेसे धाच् नहीं होता । यथा, बहुकृत्वो मासस्यागच्छति (*comes many times a month*) ।

२२३ । "बह्वल्यार्थाद्वा चशस्" (३) । बह्वर्थक और अल्यार्थक प्रातिपदिकोंके उत्तर विकल्पसे चशस् होता है ; च् इत्, शस् रहता है । यथा, बहु ददाति बहुशो (*abundantly*) ददाति, भूरि ददाति भूरिशो (*much*) ददाति ; अल्पं ददाति अल्पशो (*a little*) ददाति, स्तोक ददाति स्तोकशो

(१) पा ५।४।१६ । (२) विभाषा बहोर्धाविप्रकृष्टकाली (पा ५।४।२०) ।

(३) बह्वल्यार्थाच्छस् कारकादन्तरस्याम् (पा ५।४।४२) ।

(*sparingly*) ददाति । कारकके ही उत्तर होता है, अन्यत्र नहीं होता । यथा, बहूनां स्वामी 'बहुशः स्वामो' नहीं होगा ।

२२४ । “संख्यैकदेशवचनाच्च वीप्सायाम्” (१) । वीप्सा बोध होनसे संख्यावाचक और एकदेशवाचक प्रातिपदिकोंके उत्तर विकल्पसे चशस् होता है । यथा, संख्यावाचक—द्वौ द्वौ ददाति द्विशो ददाति (*gives two at a time*), पञ्च पञ्च ददाति पञ्चशो ददाति । एकदेशवाचक—पादं पादं ददाति पादशो ददाति (*gives one-fourth at a time*), अर्द्धमर्द्धं ददाति अर्द्धशो ददाति (*gives half at a time*) ।

२२५ । “विकारे मयट्” (२) । ‘विकार’-अर्थ बोध होनेसे प्रातिपदिकके उत्तर मयट् होता है ; ट् इत्, मय रहता है । यथा, स्वर्णस्य विकारः स्वर्णमयो (*made of gold*) घटः, स्वर्णमयो प्रतिमा ; मृदो विकारः मृन्मयो (*made of clay*) घटः, मृन्मयो प्रतिमा ।

२२६ । “हिरण्मयः” (३) । ‘हिरण्मय’ शब्द निपातनसे सिद्ध होता है । यथा, हिरण्यस्य विकारः हिरण्मयः (*made of gold or silver*) ।

(१) संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् (पा ५।४।४३) । (२) मयट् तयोर्भाषायाम्-भक्षाच्छादनयोः (पा ४।३।१४३) । प्रकृतिभावान्मयड् वा स्यात् विकारावयवयोः । च्चोच्चादि किम् ? मौढः सूपः, कार्पासनाच्छादनम् । (३) दाङ्गिनायनहास्तिनायना-वर्षाणिकञ्ज्ञाशिनेयवासिनायनिचौणह्वल्यधैवत्यसारवैष्ठाकमेदेयहिरण्मयानि (पा ६।४।१७४) ।

२२७ । ‘अवयवे’ (१) । ‘अवयव’ बोध होनेसे प्राति-
पदिकके उत्तर मयट् प्रत्यय होता है । यथा, दारुण्यस्यावयवाः
दारुमयमासनम् (*seat made of wood*), दर्भा अस्यावयवाः
दर्भमयो (२) ब्राह्मणः, काष्ठान्यस्यावयवाः काष्ठमयो हस्ती, ऊर्णा
अस्यावयवाः ऊर्णमयं वासः, अन्नान्यस्यावयवाः अन्नमयो (३)
यज्ञः, अपूपा अस्य अवयवाः अपूपमयं (३) श्राद्धम् ।

२२८ । ‘व्याप्तौ’ (४) । ‘व्याप्ति’ अथ बोध होनेसे प्राति-
पदिकके उत्तर मयट् होता है । यथा, जलेन व्याप्तं जलमयं
जगत् प्रलये, रोगेन व्याप्तं रोगमयं शरीरम् (*body full of*
diseases), धूमेन व्याप्तं धूममयं (*full of smoke*) गृहम् ।

२२९ । ‘संसर्गे’ (४) । ‘संसर्ग’ बोध होनेसे प्राति-
पदिकके उत्तर मयट् प्रत्यय होता है । यथा, तिलेन संसृष्टं
तिलमयं तर्पणम्, घृतेन संसृष्टं घृतमयं व्यञ्जनम्, पापेन संसृष्टं
पापमयं शरीरम् (*sinful body*) ।

२३० । “अपृथग्भावे च” (४) । ‘अपृथग्भाव’ बोध
होनेसे प्रातिपदिकके उत्तर मयट् प्रत्यय होता है । यथा,
विष्णोरपृथग्भूतं विष्णुमयं जगत्, वाग्भ्योऽपृथग्भूतं वाङ्मयं

(१) मयड्डै तयोर्भाषायामभच्चाच्छादनयोः (पा ४।३।१४३) । प्रकृतिमात्रान्मयड्ड
वा स्वात् विकारावयवयोः । (२) नित्यं ब्रह्मशरादिभ्यः (पा ४।३।१४४) । आसनमयम्,
शरमयम्, कुटीमयम्, तृणमयम्, सीममयम्, बल्लजमयम् । (३) तत्प्रकृतवचने मयट् (पा
५।४।२१) । प्राचुर्येण प्रस्तुतं ‘प्रकृत’ तस्य वचनं प्रतिपादनम् । आदेशं प्रकृतम् अन्नम्
अन्नमयम् ; अथवा प्राचुर्येण अन्नं यस्मिन् सः अन्नमयः यज्ञः । एषे—अपूपमयं पर्व ।
(४) तत्प्रकृतवचने मयट् (पा ५।४।२१) ; समूहवच्च बहुषु (पा ५।४।२२) ।

२३५। “ऐकध्यादयो वा” (१)। ऐकध्य आदि शब्द विकल्पसे निपातनमें सिद्ध होते हैं। यथा एका विधा ऐकध्यम्; द्वे विधे द्वैधम्, द्वेधा; तिस्रो विधाः त्रैधम्, त्रैधा; षड् विधाः षोढा। पक्षमें, एकधा, द्विधा, त्रिधा षड्धा इत्यादि।

२३६। “पाशः कुत्सिते” २)। ‘कुत्सित’ बोध होनेपर प्रातिपदिकके उत्तर पाश प्रत्यय होता। यथा, कुत्सितो वैयाकरणः वैयाकरणपाशः (a bad grammarian)। ऐसे—मीमांसकपाशः, भिषकपाशः (a bad physician), वैदिकपाशः, लेखकपाशः (a bad writer), पाचकपाशः (a bad cook)।

२३७। “भूतपूर्वं चरट्” (३)। ‘भूतपूर्वं’ अर्थमें प्रातिपदिकके उत्तर चरट् प्रत्यय होता है; ट् इत्, चर रहता है। यथा, आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यचरः (rich before), दृष्टो भूतपूर्वः दृष्टचरः (seen before), अर्पितो भूतपूर्वः अर्पितचरः (given before), अधीतो भूतपूर्वः अधीतचरः (read before)।

२३८। “सम्बन्धे रूप्यश्च” (४)। ‘सम्बन्ध’ बोध होनेसे भूतपूर्व अर्थमें चरट् और रूप्य प्रत्यय होते हैं। यथा, देवदत्तस्य भूतपूर्वं देवदत्तरूप्यं देवदत्तचरं वा भवनम् (a house that formerly belonged to Devadatta)।

(१) एकाङ्गो ध्यसुजन्यतरस्याम् (पा ५।३।४४); द्विगोश्च धसुज् (पा ५।३।४५); एषाच्च (पा ५।३।४६)। (२) यापि पाशप् (पा ५।३।४७)। (३) पा ५।३।५६; (४) षष्ठा रूप्य च (पा ५।३।५४)।

२३६ । “एकादाकिनिरसहाये” (१) । (असहाय) ‘सहाय-रहित’ बोध होनेसे एक-शब्दके उत्तर आकिनि प्रत्यय होता है ; इ इत्, आकिन् रहता है । यथा, एक एव एकाकी (*alone, solitary*) ।

२४० । “प्राक् टेरक् स्वार्थे” (२) । ‘स्वार्थ’ (वही अर्थ) बोध होनेपर प्रातिपदिकके टि-के पूर्वमें अक् होता है । यथा, कन्या एव कन्यका (*a daughter*), तारा एव तारका (*a star*) ।

२४१ । “बालादेरिक्” (३) । ‘स्वार्थ’ बोध होनेसे बाला आदि प्रातिपदिकोंके टि-के पूर्वमें इक् होता है । यथा, बाला एव बालिका, तरला एव तरलिका, निपुणा एव निपुणिका, चतुरा एव चतुरिका, चपला एव चपलिका, लता एव लतिका (*a creeper*), गोघ्रा एव गोघ्रिका (*an iguana*) ।

२४२ । “अज्ञाते कन्” (४) । ‘अज्ञात’ (*unknown*) अर्थमें प्रातिपदिकके उत्तर स्वार्थमें कन्-प्रत्यय होता है ; न् इत्, क रहता है । यथा, कस्यायमश्वः अश्वकः (*an unknown horse*) । ऐसे - उष्ट्रकः (*an unknown camel*), महिषकः (*an unknown buffalo*), गर्दभकः (*an unknown ass*) ।

(१) एकादाकिनिश्चासहाये (पा ५।३।५२) । (२) अव्ययसर्वनाचामकच् प्राक् टिः (पा ४।३।७१) । “कृपायां निन्दने ज्ञाने नीतौ दानेन ज्ञानिते । प्रायोऽ-गन्धर्वरात् पूर्वे सर्वज्ञानतिङ्ब्रयात् ।” (३) प्रत्ययस्यात् कात् पूर्वस्यात् इदायमुनः (पा ७।३।४४) । (४) अज्ञाते (पा ५।३।६९) ।

२४३ । “कुत्सिते” (१) । ‘कुत्सित’ अर्थमें प्रातिपदिकके उत्तर स्वार्थमें कन्-प्रत्यय होता है । यथा, कुत्सितोऽश्वः अश्वकः (*a bad horse*), कुत्सितो महिषः महिषकः ।

२४४ । “अल्पे” (२) । ‘अल्प’ अर्थमें प्रातिपदिकके उत्तर स्वार्थमें कन्-प्रत्यय होता है । यथा, अल्पं तैलं तैलकम् (*a small quantity of oil*) । ऐसे—क्षीरकम्, सलिलकम् (*a small quantity of water*) ।

२४५ । “ह्रस्वे” (३) । ‘ह्रस्व’ अर्थमें प्रातिपदिकके उत्तर स्वार्थमें कन्-प्रत्यय होता है । यथा, ह्रस्वो वृक्षः वृक्षकः (*a small tree*), ह्रस्वः पटः पटकः, ह्रस्वः स्तम्भः स्तम्भकः (*a small pillar*), ह्रस्वो दण्डः दण्डकः (*a small rod*) ।

२४६ । “अनुकम्पायाम्” (४) । ‘अनुकम्पा’ (*favour, pity, mercy*) अर्थमें प्रातिपदिकके उत्तर स्वार्थमें कन्-प्रत्यय होता है । यथा, अनुकम्पितः पुत्रः पुत्रकः । ऐसे—वत्सकः, दुर्बलकः ।

२४७ । “संज्ञायाम्” (५) । ‘संज्ञा’ अर्थमें प्रातिपदिकके उत्तर स्वार्थमें कन्-प्रत्यय होता है । यथा, करनकः (*a young elephant*), रोहितकः, शर्विलकः ।

२४८ । “स्त्रियामन्त्यो ह्रस्वः” (६) । स्त्रीलिङ्ग प्राति-

(१) पा ३।१।७४ । (२) पा ३।१।८५ । (३) पा ३।१।८६ । (४) पा ३।१।७६ ।
(५) संज्ञायाम् कन् (पा ३।१।७५) ; जातिनाम्नः कन् (पा ३।१।८१) ।
(६) केशवः (पा ७।४।१३) ।

पदिकके उत्तर कन् हे तो अन्त्य स्वर ह्रस्व होता है । यथा, मालवी मालविका, सागरी सागरिका, लवङ्गी लवङ्गिका, माधवी माधविका, चण्डो चण्डिका, कुशण्डो कुशण्डिका, शेफाली शेफालिका, मृणाली मृणालिका, यूथी यूथिका, वडरी वदरिका, दूती दूतिका, काली कालिका, शारी शारिका (*she-parrot*), सूची सूचिका (*needle*) ।

२४६ । “ह्रस्वे कुटी-शमी-शुण्डाभ्यो रः (१) । ह्रस्व अर्थमें कुटी, शमी, शुण्ड इन तीनों प्रातिपदिकोंके उत्तर र होता है । यथा, ह्रस्वा कुटी कुटीरः (*cottage*), ह्रस्वा शमी शमीरः, ह्रस्वा शुण्डा शुण्डारः (*the small trunk of an elephant*) ।

२५० । “अश्वोऽश्वत्सर्वभेभ्यस्तरट्” (२) । ‘ह्रस्व’ अर्थमें अश्व, उक्षन्, वत्स, ऋषभ इन चार प्रातिपदिकोंके उत्तर तरट्-प्रत्यय होता है ; ट् इत्, तर रहता है । यथा, ह्रस्वोऽश्वः अश्वतरः (*a small horse, mule*) । ऐसे—उक्षतरः, वत्सतरः (*a weaned calf, a young ox*), ऋषभतरः (*a small or young bull*) ।

२५१ । “पञ्चम्यास्तसिल् वा” (३) । पञ्चमी-विभक्तिके स्थानमें विकल्पसे तसिल् होता है ; इ, ल् इत्, तस् रहता है । यथा, गृहात् गृहतः (*from the house*), ग्रामात् ग्रामतः, नगरात् नगरतः, त्वर्वस्मात् सर्वतः, विश्वस्मात् विश्वतः,

(१) कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः (पा ५।१८८) । (२) वत्सीचाश्वर्षभेभ्यस् तनुवे (पा ५।१।२१) । (३) पञ्चम्यास्तसिल् (पा ५।१।७) ।

उभयस्मात् उभयतः, भवतः भवत्तः, एकस्मात् एकतः, अन्य-
स्मात् अन्यतः, पूर्वस्मात् पूर्वतः, परस्मात् परतः, दक्षिणस्मात्
दक्षिणतः, उत्तरस्मात् उत्तरतः, हस्तात् हस्ततः, वृक्षात् वृक्षतः,
मेघात् मेघतः, जलात् जलतः ।

२५२ । “सप्तम्याश्च” । सप्तमीके स्थानमें विकल्पसे
तसिल् होता है । यथा, पूर्वस्मिन् पूर्वतः (*in the east*),
दक्षिणस्मिन् दक्षिणतः, उत्तरस्मिन् उत्तरतः, प्रथमे प्रथमतः, पर-
स्मिन् परतः, अग्रे अग्रतः, आदौ आदितः (१), मध्ये मध्यतः,
अन्ते अन्ततः, पृष्ठे पृष्ठतः, पार्श्वयोः पार्श्वतः, सर्वस्मिन्
सर्वतः ।

२५३ । “नित्यं पर्यभिभ्याम्” (२) । परि और अभि
उपसर्गोंके उत्तर नित्य तसिल् होता है । यथा, परितः (*all
around*), अभितः (*near, before, on both sides*) ।

२५४ । “न हाकरुहोः” (३) । हाक् और रुह् धातुओंके
प्रयोगमें तसिल् नहीं होता । यथा, स्वर्गात् हीयते, पर्वता-
दवरोहति (*descends or comes down from a moun-
tain*) ।

२५५ । “सप्तम्यास्त्रल् वा सर्वनाम्नः” (४) । सर्वनाम
(५) शब्दोंके सप्तमीके स्थानमें विकल्पसे जल् होता है ; ल् इत्

(१) श्रीवादिभ्यस्तेरुपसंख्यानम् । उभ सूवसे स्वरतः, वर्णतः भी
भिन्न होते हैं । (२) पर्यभिभ्याच्च (पा ५।३।८) । (३) अपादाने चाहीयरुहोः
(पा ५।४।४५) । (४) सप्तम्यास्त्रल् (पा ५।३।१०) । (५) किंसर्वनामबहुभ्यो-

त्र रहता है। यथा, सर्वस्मिन् सर्वत्र (*everywhere*), उभयस्मिन् उभयत्र (*in both the places*), एकस्मिन् एकत्र, अन्यस्मिन् अन्यत्र, इतरस्मिन् इतरत्र, पूर्वस्मिन् पूर्वत्र, परस्मिन् परत्र, अपरस्मिन् अपरत्र (*in another place*) ।

२५६। “अ-य-ता एतद्-यद्-तदाम्” (१) । तसिल् और तल् होनेसे एतद्के स्थानमें अ, यद्के स्थानमें य और तद्के स्थानमें त होता है। यथा, एतस्मात् अतः, एतस्मिन् अत्र ; यस्मात् यतः, यस्मिन् यत्र ; तस्मात् ततः, तस्मिन् तत्र ।

२५७। “किम्ः कुः” (२) । किम्के स्थानमें कु होता है। यथा, कस्मात् कुतः (*wherefrom*), कस्मिन् कुत्र (*where*) ।

२५८। “क-कुहौ” (२) । क और कुह शब्द निपातनसे सिद्ध होते हैं। कस्मिन् क, कुह ।

२५९। “इरिदम्ः” (३) । इदम्के स्थानमें इ होता है (४) । यथा, अस्मात् इतः (*from here*) ।

२६०। “सप्तम्या हः” (५) । सप्तमी विभक्तिके स्थानमें ह होता है। यथा, अस्मिन् इह (*here*) ।

२६१। “इतरासामपि दृश्यन्ते” (६) । पञ्चमी, सप्तमी

उद्गादिभ्यः (पा ५।३।२) । हि, च्छाद्, युष्मद्, (भवत्) मित्र । (१) एतदोऽन् (पा ५।३।५) ; त्वदादौनामः (पा ७।२।१०९) । (२) कु तिहोः (पा ७।२।१०४) ; किमोऽन् (पा ५।३।१२) ; काति (पा ७।२।१०५) ; वा ह च क्न्दसि (पा ५।३।१६) । (३) इदम् इङ् (पा ५।३।३) । (४) दानीम् होनेसे भी होता है । (५) इदमो हः (पा ५।३।११) । (६) इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते (पा ५।३।१४) ।

भिन्न दूसरी विभक्तियोंके स्थानमें भी तसिल् और तल्ल् प्रत्यय पाये जाते हैं। यथा, स भवान्, ततोभवान्, तल्लभवान् (*His Honour, Reverence or Excellency*); तं भवन्तम्, ततोभवन्तम्, तल्लभवन्तम् ; तेन भवता, ततोभवता, तल्लभवता ; तस्मै भवते, ततोभवते, तल्लभवते ; तस्य भवतः, ततोभवतः, तल्लभवतः । (१)

२६२ । “एक-सर्व्वयोः काले दा” (२) । ‘काल’ बोध होनेसे एक तथा सर्व्व इन दोनों सर्व्वनाम-शब्दोंको सप्तमीके स्थानमें दा होता है। यथा, एकस्मिन् काले एकदा (*once upon a time*) ।

२६३ । “सो वा सर्व्वस्य” (३) । दा होनेसे सर्व्व-शब्दके स्थानमें विकल्पसे स होता है। यथा, सर्व्वस्मिन् काले सदा, सर्व्वदा (*always, at all times*) ।

२६४ । “अन्य-किं-यदां हिंल च” (४) । अन्य, किम्, यद्, इन तीनों सर्व्वनाम शब्दोंको सप्तमीके स्थानमें दा और हिंल होते हैं ; (हिंल में से) ल् इत्, हिं रहता है। यथा, अन्यस्मिन् काले अन्यहिं, अन्यदा (*at another time, on another occasion*) ।

(१) ऐसे—स दीर्घायुः, ततोदीर्घायुः, तल्लदीर्घायुः ; स देवानां प्रियः, ततो देवानां प्रियः, तल्ल देवानां प्रियः, (मूर्खः *a fool*) । (२) सर्व्वैकान्यकिंयतदः काले दा (पा ५।३।१५) । काल बोध नहीं होनेसे—सर्व्वेव देशे । (३) सर्व्वेव सोऽन्यतरस्यां दि (पा ५।३।१६) । (४) अनयतने हिंलन्यतरस्याम् (पा ५।३।२१) ।

२६५। “किं-यदेः क-यौ” (१)। दा और हिंल् होनेपर किम्के स्थानमें क और यद्के स्थानमें य होता है। यथा, कस्मिन् काले कहिं, कदा (*when*) ; यस्मिन् काले यहिं, यदा (*when*) ।

२६६। “तदे दानीं च” (२)। तद्-शब्दकी सप्तमीके स्थानमें दा, हिंल् और दानीम् होते हैं।

२६७। “तस्तदः” (३)। दा, हिंल् और दानीम् होनेसे तद्-शब्दके स्थानमें त होता है। यथा, तस्मिन् काले तदा, तहिं, तदानीम् (*then, at that time*) ।

२६८। “इदमो दानीम्” (३)। इदम्-शब्दकी सप्तमीके स्थानमें दानीम् होता है। यथा, अस्मिन् काले इदानीम् (*at this moment, in this case*) ।

२६९। “अधुनैतर्हि” (४)। अधुना, एतर्हि, ये दो पद निपातनसे सिद्ध होते हैं। यथा, अस्मिन् काके अधुना (*now-a-days*), अस्मिन् एतस्मिन् वा काले एतर्हि (*at this time*) ।

२७०। “एद्यस् पूर्वादेरहनि” (५)। ‘दिन’ बोध होनेसे पूर्व आदि प्रातिपदिकोंके उत्तर एद्यस् होता है। यथा,

(१) लदादीनामः (पा ७।२।१०९) । (२) तदे दा च (पा ५।३।१९) ।

(३) दानीं च (पा ५।३।१८) ।

(४) अधुना (पा ५।३।१७) ; इदमो हिंल् (पा ५।३।१६) ; एतेतो रघोः (पा ५।३।४) ; एतदः (पा ५।३।५) । (५) सद्यःपक्षत्परायणसःपरेद्यव्यय-

पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वद्यः (*yesterday*), अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्यः (*on another day*), अपरस्मिन्नहनि अपरेद्यः (*on the other day*) । ऐसे—इतरेद्यः, अन्यतरेद्यः, अधरेद्यः, उत्तरेद्यः, उभयेद्यः (*on both days*) (१) ।

२७१ । ‘ह्यः सद्योऽद्यश्वः परेद्यवयः’ (२) । ‘दिन’ बोध होनेसे विभक्ति-युक्त पूर्व-शब्दके स्थानमें ह्यस्, समान शब्दके स्थानमें सद्यस्, इदम्के स्थानमें अद्य और पर-शब्दके स्थानमें श्वस् और परेद्यवि होते हैं । यथा, पूर्वस्मिन्नहनि ह्यः (*yesterday*); समानेऽहनि सद्यः (*the same day*); अस्मिन्नहनि अद्य (*to-day*); परस्मिन्नहनि श्वः (*to-morrow*), परेद्यवि (*on the other day*) ।

२७२ । ‘ऐषमः परत्-परारयोः वर्षे’ (२) । ‘वर्ष’ बोध होनेसे विभक्ति-युक्त इदम्-शब्दके स्थानमें ऐषमस्, पूर्व-शब्दके स्थानमें परत् और पूर्वतर-शब्दके स्थानमें परारि होता है । यथा, अस्मिन् वर्षे ऐषमः (*this year*), पूर्वस्मिन् वर्षे परत् (*last year*), पूर्वतरे वर्षे परारि (*the year before last*) ।

२७३ । ‘थाल् प्रकारे तृतीयायाः’ (३) । ‘प्रकार’-अर्थमें तृतीयाके स्थानमें थाल् होता है ; ल् इत्, था रहता है । यथा,

पूर्वद्यरन्ध्रेद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरभयद्युरत्तरेद्युः (पा ३।३।२२) । (१) द्युञ्जोभयात् (वी० ३२५१) । उभय-शब्दके उत्तर द्यस् प्रत्यय भी होता है । यथा, उभयस्मिन् अहनि उभयेद्युः (*on both days*) । (२) सद्यः परत् परारि ऐषमः इत्यादि (पा ३।३।२२) । (३) प्रकारवचने थाल् (पा ३।३।२३) ।

सर्व्वैः प्रकारैः सर्व्वथा, अन्येन प्रकारेण अन्यथा, इतरेण प्रकारेण इतरथा, उभयेन प्रकारेण उभयथा, अपरेण प्रकारेण अपरथा ।

२७४ । “य-तौ यत्तदोः” (१) । थाल प्रत्यय होनेसे यद्-शब्दके स्थानमें य और तद्-शब्दके स्थानमें त होता है । यथा, येन प्रकारेण यथा, तेन प्रकारेण तथा (*so, thus*) ।

२७५ । “कथमित्थमौ” (२) । कथम् और इत्थम् ये दोनों पद निपातनसे सिद्ध होते हैं । यथा, केन प्रकारेण कथम्, अनेन एतेन वा प्रकारेण इत्थम् (*thus*) ।

२७६ । “परादेरस्तात् सप्तमीपञ्चमीप्रथमानाम्” (३) । पर आदि प्रातिपदिकोंकी सप्तमी, पञ्चमी और प्रथमा विभक्तियों के स्थानमें अस्तात् होता है । यथा, परस्मिन् परस्मात् परो वा परस्तात् ।

२७७ । “पश्चात्” (४) । अस्तात्-युक्त अपर-शब्दके स्थानमें पश्चात् निपातनसे सिद्ध होता है । यथा, अपरस्मिन् अपरस्मात् अपरो वा पश्चात् ।

२७८ । “उपप्युपरिष्ठात्” (५) । अस्तात्-युक्त ऊर्द्ध-शब्दके स्थानमें उपरि और उपरिष्ठात् निपातनसे सिद्ध होते हैं । यथा, ऊर्द्ध ऊर्द्धात् ऊर्द्धो वा उपरि, उपरिष्ठात् ।

(१) ल्यदादौनामः (पा ७।२।१०२) । (२) इदमस्थसुः (पा ५।३।२४) ; विभक्त्य (पा ५।३।२५) ; एतदोऽपि वाच्यः । (३) दिक्छन्दस्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमानामो दिग्देशकालिष्यस्तातिः (पा ५।३।२७) । (४) पा ५।३।२२ । (५) पा ५।३।२१ ।

२७६। “पूर्वाधरावराणामसिश्च” (१)। पूर्व, अधर, अवर, इन तीन प्रातिपदिकोंकी सप्तमी, पञ्चमी तथा प्रथमा विभक्तियोंके स्थानमें अस्तात् और असि प्रत्यय होते हैं; (असिमें से) इ इत्, अस् रहता है।

२८०। “पुराधौ पूर्वधरयोः” (१)। अस्तात् और असि होनेसे पूर्व-शब्दके स्थानमें पुर और अधर-शब्दके स्थानमें अध होता है। यथा, पूर्वस्मिन् पूर्वस्मात् पूर्वो वा पुरस्तात् पुरः; अधरस्मिन् अधरस्मात् अधरो वा अधस्तात्, अधः।

२८१। “अवो विभाषावरस्य” (१)। अस्तात् और असि होनेसे अवर-शब्दके स्थानमें विकल्पसे अव होता है। यथा, अवरस्मिन् अवरस्मात् अवरो वा अवस्तात् अवरस्तात्, अवः, अवरः।

२८२। “दिग्देशयोर्दक्षिणोत्तरयोरतसुः” (२)। दिग्वाचक और देश-वाचक दक्षिण तथा उत्तर शब्दोंकी सप्तमी, पञ्चमी और प्रथमा विभक्तियोंके स्थानमें अतसु होता है; उ इत्, अतस् रहता है। यथा, दक्षिणस्मिन् दक्षिणस्मात् दक्षिणो वा दक्षिणतः, उत्तरस्मिन् उत्तरस्मात् उत्तरो वा उत्तरतः।

(१) पूर्वाधरावराणामसि पुरधवशेषाम् (पा ५।३।३९)। एभ्योऽस्ताव्यर्थसि प्रत्ययः स्यात् तदीनि चैषां क्रमात् पुर, अध, अव, इत्यादिशाः स्युः; अस्ताति च (पा ५।३।४०); विभाषा पराधराभ्याम् (पा ५।३।२६); परतः, परस्तात्; अवरतः, अवरस्तात्। (२) दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् (पा ५।३।२८)।

२८३। “उत्तराधरदक्षिणानामातिः” (१)। उत्तर, अधर, दक्षिण इन तीन प्रातिपदिकोंकी सप्तमी, पञ्चमी और प्रथमा विभक्तियोंके स्थानमें आति होता है; इ इत्, आत् रहता है। यथा, उत्तरस्मिन् उत्तरस्मात् उत्तरो वा उत्तरात् (*in the north, from the north, northward*)। ऐसे—अधरात्, दक्षिणात् (*in the south or on the right, from the south, southward*)।

२८४। “एनप् चादूरेऽपञ्चम्याः” (२)। ‘अदूर’ अर्थमें एनप् होता है; ए इत्, एन रहता है। यथा, उत्तरस्मिन् उत्तरो वा उत्तरेण। ऐसे—अधरेण, दक्षिणेन (*on the right side of*)। पञ्चमीके स्थानमें नहीं होता।

२८५। “दक्षिणोत्तरयोरादाही च” (३)। दक्षिण तथा उत्तर शब्दोंकी सप्तमी और प्रथमा विभक्तियोंके स्थानमें आत् और आहि होते हैं; (आत्मेंसे) त् इत्, आ रहता है। यथा दक्षिणा, दक्षिणाहि (*to the south of*); उत्तरा, उत्तराहि।

२८६। “भवे कालाव्ययेभ्यस्तनष्” (४)। ‘भव’ अर्थमें कालवाचक अव्यय-शब्दके उत्तर तनष् प्रत्यय होता है; ष् इत्, तन रहता है। यथा, अद्य भवम् अद्यतनम् (*of to-day*),

(१) उत्तराधरदक्षिणादातिः (पा ५।३।३४)। (२) एनबन्धतरस्यामदूरे-
ऽपञ्चम्याः (पा ५।३।३५)। (३) दक्षिणादाच् (पा ५।३।३६); आहि च
दूरे (पा ५।३।३७); उत्तराच्च (पा ५।३।३८)। आहि-प्रत्यय दूरार्थमें ही होता
है। (४) सायचिरप्राक्तेष्वेभ्योऽव्ययेभाष्टादौ तुट् च (पा ४।३।३९)।

प्रातर्भवं प्रातस्तनम्, सायं भवं सायन्तनम् । ऐसे—दोषा-
तनम्, दिवातनम्, पुरातनम्, चिरन्तनम्, सदातनम्,
अधुनातनम्, इदानीन्तनम्, तदानीन्तनम् (*of or pertaining to that time*) ।

२८७। “प्राह्णे-प्रगेभ्याञ्च” (१) । प्राह्णे (*in the fore-noon*), प्रगे (*in the morning*), इन दोनों सप्तम्यन्त
अव्यय शब्दोंके उत्तर भी (तनष्) होता है । यथा, प्राह्णेतनम्
(*to be performed in or belonging to the fore-noon*), प्रगेतनम् (२) ।

२८८। “विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्यां सप्तम्याम्” (३) ।
सप्तमी विभक्तिमें पूर्वाह्ण तथा अपराह्ण शब्दोंके उत्तर विकल्पसे
तनष् होता है । यथा, पूर्वाह्णे भवं पूर्वाह्णेतनम् (४),
पौर्वाह्निकम् ; अपराह्णे भवं अपराह्णेतनम्, आपराह्निकम् ।

२८९। “नित्यमूर्द्धादेः” । ऊर्द्ध आदि प्रातिपदिकोंके
उत्तर नित्य तनष् होता है । यथा ऊर्द्धे भवः ऊर्द्धेतनः, उपरि
भवः उपरितनः, अधः भवः अधस्तनः (*lower, previous*),
प्राक् भवः प्राक्तनः (*relating to the former life, prior, former*), पूर्व्वे भवः पूर्व्वेतनः ।

२९०। “आदिमध्याभ्यां मन” (५) । सप्तमी विभक्तिमें

(१) सायच्चिरं प्राह्णप्रगेऽव्ययभाष्टाटुलौ तुट् च (पा ४।१।१३) । (२) प्राह्णप्रगयो-
रेदन्तत्वं निपात्यते (वार्त्तिक) । (३) विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् (पा ४।१।१४) ।
(४) पूर्वाह्णः सोढोऽस्येति विग्रहे तु पूर्वाह्णेतनम्, अपराह्णेतनम् । (५) मध्याह्नः
(पा ४।१।१५) ; आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् (वा० ५३३६) ।

आदि, मध्य, इन दोनों प्रातिपदिकोंके उत्तर मन् होता है; न् इत्, म रहता है। यथा, आदौ भवः आदिमः (*placed first or prior*), मध्ये भवः मध्यमः (*lying in the middle*) ।

२६१। “अप्रान्तपश्चादुभयो ङिमः” (१) । अप्र, अन्त, पश्चात् इन तीन प्रातिपदिकोंके उत्तर ङिम होता है; ङ् इत् इम रहता है। यथा, अप्रे भवः अप्रिमः, अन्ते भवः अन्तिमः (*final, last*), पश्चात् भवः पश्चिमः (*west, behind*) ।

२६२। “चिर-परत्-परारिभ्यस्तलः” (२) । चिर, परत्, परारि, इन तीनों प्रातिपदिकोंके उत्तर त् प्रत्यय होता है। यथा चिरतलः (*ancient*), परतलः, परारितलः ।

२६३। “दक्षिणा-पश्चात्-पुरीभ्यस्त्यण्” (३) । दक्षिणा, पश्चात्, पुरस्, इन तीन प्रातिपदिकोंके उत्तर त्यण् होता है; ण् इत्, त्य रहता है। यथा, दक्षिणात्यः (*southern*), पाश्चात्यः (*western*), पौरस्त्यः (*eastern*) । (४)

२६४। “अमेह-क-तसिल्-तलभ्यस्त्यः” (५) । अमा,

(१) अयादिपश्चाङ्गिमच् (वा० २८४४) ; अन्ताच्चेति वक्तव्यम् (वा० २८४५) ।

(२) चिरपरत्परारिभ्यस्तलो वक्तव्यः (वा० २८४९) । (३) दक्षिणापश्चात्पुरस्त्यण् (पा ४।२।२८) । दक्षिणा इति आजन्तमव्ययम् । (४) द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् (पा ४।२।१०१) ; दिग् (*sky or heaven*), प्राच् (*east*), अपाच् (*south*), उदच् (*north*), प्रतीच् (*west*), इन शब्दोंके उत्तर यत् प्रत्यय होता है । यथा, दिव्यम् (*heavenly*), प्राच्यम् (*eastern*), अपाच्यम् (*southern*), उदोच्यम् (*northern*), प्रतीच्यम् (*western*) । (५) अम्ययात्यप् (४।२।१०४) ; अमेहकतसिमेभ्य एव (वा० २७७२) ; अमान्तिकसहायार्थयोः (अमा = अन्तिक, सहाय) ।

इह, क, और तसिल् तथा वल् प्रत्ययान्त प्रातिपदिकोंके उत्तर
त्य होता है । यथा, अमात्यः (*one who remains near
or who is helpful-i. e. a minister or councillor*),
इहत्यः, कृत्यः ; तसिल्-प्रत्ययान्त—ततस्त्यः, अतस्त्यः,
कुतस्त्यः ; वल् प्रत्ययान्त—तवत्यः, अवत्यः, कुवत्यः । (१)

२६५। “किमश्चिच्चनौ विभक्त्यन्तात्” । विभक्त्यन्त किम्
शब्दके उत्तर चित् और चन प्रत्यय होते हैं । यथा, कश्चित्,
कञ्चित्, केनचित्, कस्मैचित्, कस्माञ्चित्, कस्यचित्,
कस्मिंश्चित्, कुतश्चित्, क्वचित्, कुत्रचित् ; कश्चन, किञ्चन,
कश्चन, कुतश्चन, क्वचन, कुत्रचन ।

२६६। “कृभ्वस्तियोगेऽभूततद्भावे च्विः” (२) । क, भू
तथा अस् धातुओंके योगसे ‘अभूततद्भाव’ (३) अर्थमें प्राति-
पदिकोंके उत्तर च्वि प्रत्यय होता है ; च्वि प्रत्ययका सब ही
इत्, कुछ भी नहीं रहता ।

२६७। “दीर्घोऽन्त्यः” (४) । ‘अभूततद्भाव’ अर्थमें प्रत्यय
होनेपर प्रातिपदिकके अन्तस्थित ह्रस्वस्वर दीर्घ होता है । यथा,
अलघुं लघुं करोति लघूकरोति, अलघुर्लघुः भवति लघूभवति,
अलघुर्लघुः स्यात् लघूस्यात् ।

२६८। “ईरवणस्य” (५) । ‘अभूततद्भाव’ अर्थमें प्रत्यय

(१) लब्, नेषुव इति व्यक्तव्यम् (वा०) । यथा, नित्यः । (२) कृभ्वस्तियोगे
सम्बन्धकर्षणि च्विः (पा ३।४।५०) ; अभूततद्भाव इति व्यक्तव्यम् (वार्त्तिक) । (३)
‘अभूतका तद्भाव, अर्थात् जो जैसा न था वह वैसा हुआ । जैसा—जो वस्तु श्रुत
न थी वह श्रुत हुई । (४) चो च (पा ३।४।२६) । (चो परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात्) ।
(५) अस्य चो (पा ३।४।३२) ।

होनेपर प्रातिपदिकके अन्तस्थित अवर्णके स्थानमें ई होता है ।
यथा, अशुक्लं शुक्लं करोति शुक्लकरोति, अशुक्लः शुक्लो भवति
शुक्लीभवति, अशुक्लः शुक्लः स्यात् शुक्लोस्यात् । (१)'

२६६ । “ऋतो रीः” (२) । ‘अभूततद्भाव’ अर्थमें प्रत्यय
होनेसे प्रातिपदिकके अन्तस्थित ऋकारके स्थानमें री होता है ।
यथा, अश्रोतारं श्रोतारं करोति श्रोतारकरोति, अश्रोता श्रोता
भवति श्रोतीभवति, अश्रोता श्रोता स्यात् श्रोतीस्यात् । ऐसे—
मात्री-करोति, मात्रीभवति, मात्रीस्यात् ।

३०० । “लोपोऽरुसादेरन्त्यस्य” (३) । ‘अभूततद्भाव’
अर्थमें प्रत्यय होनेसे अरुस्, मनस्, चक्षुस्, चतस्, रहस्,
रजस्, इन शब्दोंके अन्त्य वर्णका लोप होता है । यथा, अरु-
करोति, अरुभवति, अरुस्यात् ; विमनीकरोति, विमनीभवति,
विमनीस्यात् ; उच्चक्षूकरोति, उच्चक्षूभवति, उच्चक्षूस्यात् ; सुचेती-
करोति, सुचेतीभवति, सुचेतीस्यात् ; विरहीकरोति, विरही-
भवति, विरहीस्यात् ; विरजीकरोति, विरजीभवति, विरजी-
स्यात् ।

३०१ । “विभाषा सातिच् कात्स्न्ये” (४) । ‘कात्स्न्ये

(१) ऐसे—लक्ष्मीकरोति, ब्रह्मीभवति, गङ्गीस्यात् । अन्ययश्च ज्ञावीत्वं (चौ + ईत्वं)
नेति वाच्यम् । यथा, दीपामृतमहः (*the day has become night*), दिवाभूतः
रात्रिः (*the night has become day*) । (२) रीङ्गृतः (पा ७।४।२७) ।
(३) अरुर्भवेत्युच्यते तोरहीरजसां लोपश्च (पा ५।४।५१) । (४) विभाषा
सातिः कात्स्न्ये (पा ५।४।५२) ।

(१) बोध होनेपर अभूततद्भाव-अर्थमें कृ, भू तथा अस् धातुओंके योगमें विकल्पसे सातिच् होता है ; इ च् इत्, सात् रहता है । यथा, कृत्स्नं लवणं जलं करोति जलसात् करोति, कृत्स्नं लवणं जलं भवति जलसाद्भवति, कृत्स्नं लवणं जलं स्यात् जलसात् स्यात् ; भस्मसात् करोति, भस्मसाद्भवति, भस्मसात् स्यात् । पक्षमें चिव होता है । यथा, जलीकरोति, जलीभवति, जलीस्यात् ; भस्मीकरोति, भस्मीभवति, भस्मीस्यात् ।

३०२ । “अभिविधौ सम्पदा च” (२) । अभिविधि (३) बोध होनेपर अभूततद्भाव अर्थमें कृ, भू, अस् धातुओंके तथा सम्-पूर्वक पद धातुके योगमें विकल्पसे सातिच् होता है । यथा, अग्निसात् करोति, अग्निसाद्भवति, अग्निसात् स्यात्, अग्निसात् सम्पद्यते । पक्षमें चिव होता है । यथा, अग्नीकरोति, अग्नीभवति, अग्नीस्यात्, अग्नीसम्पद्यते ।

३०३ । “अधीनतायाञ्च” (४) । अधीनता-अर्थमें भी होता है । यथा, राज्ञोऽधीनं करोति राजसात् करोति, राज्ञोऽधीनं भवति राजसाद्भवति, राज्ञोऽधीनं स्यात् राजसात् स्यात्, राज्ञोऽधीनं सम्पद्यते राजसात् सम्पद्यते । पक्षमें चिव होता है । यथा, राजीकरोति, राजीभवति, राजीस्यात्, राजीसम्पद्यते ।

(१) एकस्याव्यक्तोः सर्वावयवावच्छेदेनान्यथाभावः कात्स्न्यम् । कृत्स्नं सक्तत्वं तस्य भावः कात्स्न्यम् (साकान्यम्) । (२) पा ५ ४।५३ । (३) वङ्गनां व्यक्तीनां किञ्चिदवयवावच्छेदेनान्यथाभावः अभिविधिः (व्याप्तिरित्यर्थः) । (४) तदधीनवचने (पा ५ ४।५४) ; सातिः स्यात् कृत्वस्तिभिः सम्पदा च योगे ।

होनेपर प्रातिपदिकके अन्तस्थित अवर्णके स्थानमें ई होता है ।
यथा, अशुक्लं शुक्लं करोति शुक्लोकरोति, अशुक्लः शुक्लो भवति
शुक्लीभवति, अशुक्लः शुक्लः स्यात् शुक्लोस्यात् । (१)'

२६६ । “ऋतो रीः” (२) । ‘अभूततद्भाव’ अर्थमें प्रत्यय
होनेसे प्रातिपदिकके अन्तस्थित ऋकारके स्थानमें री होता है ।
यथा, अश्रोतारं श्रोतारं करोति श्रोतीकरोति, अश्रोता श्रोता
भवति श्रोतीभवति, अश्रोता श्रोता स्यात् श्रोतीस्यात् । ऐसे—
मात्री-करोति, मात्रीभवति, मात्रीस्यात् ।

३०० । “लोपोऽरुसादेरन्त्यस्य” (३) । ‘अभूततद्भाव’
अर्थमें प्रत्यय होनेसे अरुस्, मनस्, चक्षुस्, चतस्, रहस्,
रजस्, इन शब्दोंके अन्त्य वर्णका लोप होता है । यथा, अरु-
करोति, अरुभवति, अरुस्यात् ; विमनीकरोति, विमनीभवति,
विमनीस्यात् ; उच्चक्षूकरोति, उच्चक्षूभवति, उच्चक्षूस्यात् ; सुचेती-
करोति, सुचेतीभवति, सुचेतीस्यात् ; विरहीकरोति, विरही-
भवति, विरहीस्यात् ; विरजीकरोति, विरजीभवति, विरजी-
स्यात् ।

३०१ । “विभाषा सातिच् कात्स्न्ये” (४) । ‘कात्स्न्ये

(१) ऐसे—कृष्णीकरोति, कृष्णीभवति, कृष्णीस्यात् । अन्यथाय चावीर्यं (दी + ईत्) नेति वाच्यम् । यथा, दीषामुत्तमहः (*the day has become night*), दिवाभूता रात्रिः (*the night has become day*) । (२) रीङ्गुतः (पा ७।४।२७) । (३) अरुर्मानस्यचक्षुश्च तोरहीरजसां लोपश्च (पा ५।४।५१) । (४) विभाषा सातिः कात्स्न्ये (पा ५।४।५२) ।

(१) बोध होनेपर अभूततद्भाव-अर्थमें कृ, भू तथा अस् धातुओंके योगमें विकल्पसे सातिच् होता है ; इ च् इत्, सात् रहता है । यथा, कृत्स्नं लवणं जलं करोति जलसात् करोति, कृत्स्नं लवणं जलं भवति जलसाद्भवति, कृत्स्नं लवणं जलं स्यात् जलसात् स्यात् ; भस्मसात् करोति, भस्मसाद्भवति, भस्मसात् स्यात् । पक्षमें चिव होता है । यथा, जलीकरोति, जलीभवति, जलीस्यात् ; भस्मो करोति, भस्मीभवति, भस्मीस्यात् ।

३०२ । “अभिविधौ सम्पदा च” (२) । अभिविधि (३) बोध होनेपर अभूततद्भाव अर्थमें कृ, भू, अस् धातुओंके तथा सम्-पूर्वक पद धातुके योगमें विकल्पसे सातिच् होता है । यथा, अग्निसात् करोति, अग्निसाद्भवति, अग्निसात् स्यात्, अग्निसात् सम्पद्यते । पक्षमें चिव होता है । यथा, अग्नीकरोति, अग्नीभवति, अग्नीस्यात्, अग्नीसम्पद्यते ।

३०३ । “अधीनतायाश्च” (४) । अधीनता-अर्थमें भी होता है । यथा, राज्ञोऽधीनं करोति राजसात् करोति, राज्ञोऽधीनं भवति राजसाद्भवति, राज्ञोऽधीनं स्यात् राजसात् स्यात्, राज्ञोऽधीनं सम्पद्यते राजसात् सम्पद्यते । पक्षमें चिव होता है । यथा, राजीकरोति, राजीभवति, राजीस्यात्, राजीसम्पद्यते ।

(१) एकस्याव्यक्तोः सर्वावयवावच्छेदेनान्यथाभावः कात् स्यात् । कृत्स्नं सक्तलं तस्य भावः कात् स्यात् (साकल्यम्) । (२) पा ५ ४।५३ । (३) वङ्गनां व्यक्तीनां क्षिप्तिद्वयवावच्छेदेनान्यथाभावः अभिविधिः (व्याप्तिरित्यर्थः) । (४) तदधीनवचने (पा ५ ४।५४) ; सातिः स्यात् कृत्वस्तिभिः सम्पदा च योगे ।

३०४ । “देयं त्राच् च” (१) । देय बोध होनेपर कृ, भू, अस् धातुओंके तथा सम्पूर्वक पद धातुके योगमें सातिच् और त्राच् होते हैं ; (त्राच्मेंसे) च् इत्, त्रा रहता है । यथा ब्राह्मणाय देयं करोति ब्राह्मणसात् करोति, ब्राह्मणत्रा करोति ; ब्राह्मण-साद्भवति, ब्राह्मणत्रा भवति ; ब्राह्मणसात् स्यात्, ब्राह्मणत्रा स्यात् ; ब्राह्मणसात् सम्पद्यते, ब्राह्मणत्रा सम्पद्यते ।

३०५ । “कृञा द्वितीयादेः कृषौ डाच्” (२) । कृ-धातुके योगमें द्वितीय, तृतीय, शम्ब, बीज, इन सब प्रातिपदिकोंके उत्तर कर्षण-अर्थमें डाच् होता है ; ड् च् इत्, आ रहता है । यथा, द्वितीयाकरोति, तृतीयाकरोति, द्वितीयं तृतीयं कर्षणं करोति इत्यर्थः ; शम्बाकरोति अनुलोमकृष्टं क्षेत्रं प्रतिलोमं कर्षतीत्यर्थः ; बीजाकरोति बीजेन सह कर्षतीत्यर्थः ।

३०६ । “संख्यायाश्च गुणान्तायाः” (३) । गुण-शब्द अन्तमें रहनेपर संख्यावाचक शब्दके उत्तर कृ-धातुके योगसे कर्षण-अर्थमें डाच् होता है । यथा, द्विगुणाकरोति त्रिगुणा-करोति क्षेत्रम्, द्विगुणं त्रिगुणं कर्षतीत्यर्थः ।

३०७ । “समयाच्च यापनायाम्” (४) । ‘यापन’ बोध

(१) देयं त्रा च (पा ५।४।५५) । तदधीने देयं त्रा स्यात् सातिश्च क्रादि योगे । यथा, विप्राधीनन्देयं करोति विप्रत्रा करोति, विप्रत्रा संपद्यते । पचमें विप्रसात् करोति । देय बोध न होनेसे—राजसाद्भवति राज्ञम् । (२) कृषौ द्वितीयतृतीयशब्दबीजात् कृषौ (पा ५।४।५८) । शम्बशब्दः प्रतिलोमः । (३) पा ५।४।५८ । (४) पा ५।४।६० ।

होनेसे समय शब्दके उत्तर डाच् होता है । यथा, समयाकरोति, समयं यापयतीत्यर्थः ।

३०८ । “सपत्न-निष्पत्ताभ्यां व्यथने” (१) । ‘व्यथन’ अर्थमें सपत्न, निष्पत्न, इन दोनों प्रातिपदिकोंके उत्तर डाच् होता है । यथा, सपत्नाकरोति मृगं व्याधः, सपत्नं शरम् अस्य शरीरे प्रवेशयन् व्यथयतीत्यर्थः ; निष्पत्ताकरोति, शरीरात् शरम् अपरपार्श्वे निष्क्रामयन् व्यथयतीत्यर्थः ।

३०९ । “निष्कुलान्निष्कोषणे” (२) । ‘निष्कोषण’ (३) अर्थमें निष्कुल इस प्रातिपदिकके उत्तर डाच् होता है । यथा, निष्कुलाकरोति दाडिमम्, दाडिमस्य अन्तरवयवान् बहिर्निः-सारयतीत्यर्थः ।

३१० । “सुखप्रियाभ्यामानुलोम्ये” (४) । ‘आनुलोम्य’ (आनुकूल्य) अर्थमें सुख, प्रिय, इन दोनों प्रातिपदिकोंके उत्तर डाच् होता है । यथा, सुखाकरोति प्रियाकरोति (*pleases, satisfies*) मित्रम्, अनुकूलाचरणेन आनन्दयतीत्यर्थः ।

३११ । “दुःखात् प्रातिलोम्ये” (५) । ‘प्रातिलोम्य’ (प्रातिकूल्य) बोध होनेपर दुःख इस प्रातिपदिकके उत्तर डाच् होता है । यथा, दुःखाकरोति भृत्यः, स्वामिनं पीडयतीत्यर्थः (*the servant troubles his master*) ।

(१) सपत्ननिष्पत्तादतिव्यथने (पा ५।४।६१) । अतिव्यथन बोध नहीं होनेसे—सपत्नं निष्पत्नं वा करोति भूतलम् । (२) पा ५।४।६२ । (३) कोषसे बहिष्करण । (४) सुखप्रियादानुलोम्ये (पा ५।४।६३) । (५) पा ५।४।६४ ।

३१२। “शूलात् पाके” (१)। ‘पाक-अर्थमें ‘शूल’ इस प्रातिपदिकके उत्तर डाच् होता है। यथा, शूलाकरोति मांसम्, शूलेन पचतीत्यर्थः (*roasts the meat upon a spit*)।

३१३। “सत्यादशपथे” (२)। ‘शपथ’ भिन्न अन्य अर्थमें सत्य इस प्रातिपदिकके उत्तर डाच् होता है। यथा, सत्याकरोति भाण्डं वणिक, क्रेतव्यमिति प्रतिजानीते (तथ्यं करोति) इत्यर्थः; सत्याकरोति मुनिः, सत्यं कथयतीत्यर्थः। शपथ अर्थमें—सत्यं करोति विप्रः।

३१४। “भद्रात् परिवापणे” (३)। ‘परिवापण’ अर्थात् मुण्डन अर्थमें मद्र-शब्दके उत्तर डाच् होता है। यथा, मद्राकरोति, माङ्गल्यं मुण्डनं करोति (*shaves ceremoniously*) माङ्गल्यमुण्डनेन संस्करोतीत्यर्थः। (भद्राच्चेति वक्तव्यम्—भद्राकरोति)। मुण्डन अर्थ न होनेसे—मद्रङ्करोति। (४)

तद्धित-परिशिष्ट ।

१। “पुंवत्तसिलादिषु भाषितपुंस्कस्य” (५)। तसिल्, तल्, चर्त्, जातीय, देशीय और पाश प्रत्यय परे रहनेसे भाषित-

(१) पा ५।४।६५। (२) पा ५।४।६६। (३) पा ५।४।६७।

(४) अव्यक्तानुकरणाद् दाजवराडादिति डाच् (पा ५।४।५७)। जिसके आधेमें दो अक्षरोंसे कम न हो ऐसे अव्यक्तशब्दके अनुकरण अर्थमें डाच् होता है; ‘डाचि बहुलं इ’ भवतः डाच् परे अव्यक्त शब्दका हिल होता है। यथा, पटत् करोति पटपटाकरोति; खरटत् करोति खरटखरटाकरोति। दो अक्षरोंसे कम होनेसे डाच् नहीं होता। यथा, अत करोति। इति शब्दके योगमें भी नहीं होता। यथा, पटत् इति करोति षटिति करोति। (५) बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामिति वक्तव्यम् (काशिका)।

पुंस्क स्त्रीलिङ्ग शब्दका पुं वद्भाव होता है । यथा, उत्तरस्या दिशः उत्तरतः, उत्तरस्यां दिशि उत्तरतः, सर्वस्यां दिशि सर्वत्र, अर्पिता भूतपूर्वा अर्पितचरी, जात्या ब्राह्मणी ब्राह्मणजातीया, ईषदूना पण्डिता पण्डितदेशीया, कुटिसता पाचिका पाचकपाशा ।

२ । “कल्यादिषु च” । कल्प, रूप, तर और तम प्रत्यय परे रहनेसे भाषितपुंस्क स्त्रीलिङ्ग शब्दका पुं वद्भाव होता है । यथा, ईषदूना पण्डिता पण्डितकल्या, प्रशस्ता गायिका गायिक-रूपा, इयमनयोरतिशयेन निपुणा निपुणतरा इयमासामतिशयेन चपला चपलतमा ।

३ । “ईवूपोर्विभाषा” । कल्प आदि प्रत्यय परे रहनेसे भाषितपुंस्क ईबन्त तथा ऊबन्त स्त्रीलिङ्ग शब्दका विकल्पसे पुं वद्भाव होता है । यथा ईषदूना विदुषी विदुषीकल्या, विद्वत्कल्या ; प्रशस्ता मेधाविनी मेधाविनीरूपा, मेधाविरूपा ; इयमनयोरतिशयेन मायाविनी मायाविनीतरा, मायावितरा ; इयमासामतिशयेन मनोहारिणी मनोहारिणीतमा, मनोहारितमा । ऐसे—वामोरूकल्या, वामोरूकल्या ; वामोरूरूपा, वामोरूरूपा ; वामोरूतरा, वामोरूतरा ; वामोरूतमा, वामोरूतमा । (१) ।

४ । “शसि बह्वल्यार्थस्य” (२) । शस् प्रत्यय परे रहनेसे

(१) वैयाकरणलोग ऊबन्तका पुं वद्भाव निषेध करके विकल्पसे ऊष्का ऋष्वविधान करते हैं, और पुं वद्भावके अभावपक्षमें, स्थलविशेषमें विकल्पसे और स्थलविशेषमें नित्य ईष्का ऋष्वविधान करते हैं ; तदनुसार—विदुषीकल्या, विदुषीकल्या, विद्वत्कल्या और ब्राह्मणिकल्या, ब्राह्मणकल्या ऐसे हो सकते हैं । (२) शसि बह्वल्यार्थस्य पुं वद्भावोक्तव्यः (वा० ३८२६) ।

बह्वर्थक तथा अत्यार्थक भाषितपुंस्क स्त्रीलिङ्ग शब्दोंका पुंवंद्भाव होता है। यथा, बह्वीभ्यो देहि, बहुशो देहि ; अत्याभ्यो देहि, अल्पशो देहि ।

५। “त्वत्तलोर्गुणवचनस्य” (१)। त्व और तल् प्रत्यय परे रहनेसे गुणवाचक भाषितपुंस्क स्त्रीलिङ्गका पुंवंद्भाव होता है। यथा, निपुणायाम् भावः निपुणत्वम्, निपुणता ; चपलायाम् भावः चपलत्वम्, चपलता ; मेधाविन्याम् भावः मेधावित्वम्, मेधाविता ; प्रियवादिन्याम् भावः प्रियवादित्वम्, प्रियवादिता ।

EXERCISE.

1. Define प्रत्यय (*suffix, affix or post-fix*). What do you mean by तद्धित-प्रत्यय (*secondary or nominal suffix*)? Distinguish in meaning between a तद्धित-प्रत्यय and a कृत-प्रत्यय (*primary suffix*).

2. Derive :—शान्तनवः, आधिपत्यम्, औपत्यम्, पाशपतम्, पार्वती, नैयायिकः, शाक्तः, शाक्तीकः, सौहार्दम्, क्षुधितः, हिरण्यः, वाञ्छीकौश्यम्, दौर्भावम्, चातुर्मास्यम्, राजन्यकम्, वायव्यम्, तैलम्, तिलमात्रम्, आतिथ्यम्, पैत्रिकम्, सार्वजन्यम्, कर्मठः, दण्डः, जालिकः, तरस्त्री, पत्निः, हैमनः, वार्षिकः, रथिकः, घार्शिकः, सैनिकः, कुलीनः, क्षत्रियः, पुत्रकः, स्त्रेणः, वातुलः, अंसलः, वाचालः, पङ्क्तिः, पिङ्क्तिः, श्रीलः, अर्णवः, मूर्धन्यः, पथ्यम्, सौख्यम्, मौनम्, मलिनम्, कर्मण्यः, राजत्वम्, भागिन्यः, मातुलः, पाण्डुरः, मणिवः, शमिणः, ब्राह्मः, वंदिष्ठः, शालीयः, माटुशौम्, सदिमा, रथ्या, देयासकिः, नौका, प्रथिमा, हारिद्रम्, बहुतिथः, व्यायान्, भास्वान्, कियान्, मृतकल्पः, निकटः, स्वामी, दृढीकृतः, आत्मवत्, कुटीरः, कुतः, कुत, तदा, सदा ।

३. Form patronymics from :—पाण्डु, दक्ष, कश्यप, मनु, व्यास, द्रोण, रावण, भरद्वाज, वसुदेव, अर्जुन, यदु, पुरु, मरुत, घृतराष्ट्र, विनता, अदिति, सरमा, खल, कुह, दशरथ, दुहित, शकुनि, कुन्ती, सुमित्रा, रिवती, कन्या, गोधा, मन्ना, सुभगा, कुचटा, सक्कल, शङ्खिल, पराशर, राधा, परस्त्री, मातृष्वष्ट, पित्र्षष्ट ।

४. State the circumstances under which कन् is added. What is its influence on feminine bases ? Give examples.

(See rule 72 of Secondary or Nominal suffixes as well as rules 242-247 (अज्ञातकुलितान्पञ्चानुकम्पासंज्ञासु कन्) and rule 248.

5. Substitute one word formed by the addition of a secondary suffix for each of the following :—कृपणस्य भावः ; शिवो देवता अस्य ; शतम् अवयवा अस्य ; शमी अस्ति अस्मिन् ; द्या यस्या अस्ति तस्याम् ; भगिन्याः अपत्यं स्त्री ; विदुः अस्मिन्नस्ति ; रजतस्य विकारः ; ऋजोः भावः ; भूमौ भवः ; बलमस्यास्ति ; अयमनयोरतिशयेन प्रशस्यः ; पतिरस्या अस्ति ; अयुक्तः शुक्लो भवति ; ऋतः पटः ; पश्चात् भवः ; दास अवयवः यस्या सा ; षोडश वर्षाणि अस्य वयः ; अयमेवामतिशयेन वृद्धः ; तैलं पण्यं यस्य सः ; मांसेन जीवति ; कुलितोऽश्वः ; तारा एव ; बहूनां पूरणः ; वपुर्गस्य अस्ति सः ; तडित् यस्मिन्नस्ति तव ; ईषदूना विदुषी ; उत्तरस्यां दिशि ; प्रशस्ता गायिका ; मेधाविन्या भावः ; संवत्सरेण निर्वाणम् ; चितः अप्रथमभूत ; पुरोहितस्य भावः ; ढषा अस्य संज्ञाता ।

6. Substitute a single Sanskrit word for each of the following :—One who drives in a carriage ; A woman having a little less retentive memory ; Lying in the middle ; Relating to the former life ; Pertaining to that time ; The year before last ; The small trunk of an elephant ; A bad grammarian ; One who lives by husbandry ; A warrior armed with a club ; Lasting till tomorrow ; The female descendants of Raghu ; A son of a rival wife ; Relating to one's own property.

7. Is it correct to say 'वैवर्षिक' ? Distinguish in meaning between वैवर्षिको गृह्यः and विवर्षिको गृह्यः. Derive, पिपासितः and बुभुक्षितः. बुभुक्षितः बालकः, पिपासिता नारी, बुभुक्षितम् अन्नम्, पिपासितं जलम्—are these expressions grammatically correct ? Fully discuss the question.

8. Is there any grammatical anomaly in the expressions पर्वतीयो वृक्षः, पार्वतो राजा and पार्वतीया नारी ?

9. Impugn or justify the words तरुणज्वरी and नवज्वरी.

10. Give the comparatives and superlatives of :—अन्तिक, स्थूल, बद्ध, युवन्, दूर, दृढ़, उरु, स्थिर, प्रिय, दीर्घ, क्षुद्र, क्षिप्र, कृश, अल्प, पटु, पृथु, प्रशस्त and बहु ।

11. Translate into Sanskrit :—Idleness is the root of many evils. I have given Ram a wooden elephant. The starry firmament fills his heart with joy. With great sorrow I found the mango trees in my garden almost ruined. Health is dearer to all than wealth. You are the dearest and nearest friend of mine. God loves pious and virtuous men. Gold is the heaviest of all metals. No one likes a bad female cook. Year before last, I saw a flock of pigeons in this house. Another day they went to a place abounding in lotuses. The kindhearted woman nursed the patient like his mother. Tomorrow morning I shall rise early and bathe in the Ganges. His path lay through a forest infested with wild boars and tigers. My soul *is my own* (स्वतन्त्रः). You have no command over my soul. The soul *acknowledges* (अङ्गीकरोति) only one lord. *If she goes astray* (सा चेत् उन्मार्गगमिनी स्यात्), the king *must punish* (दण्डयेत्) her. Don't you believe that *the way of knowledge* (ज्ञानमार्गः) is better than *the way of devotion* (भक्तिमार्गः) ?

स्त्री-प्रत्यय ।

१। “स्त्रियाम्” (१) । इस प्रकरणमें विहित प्रत्यय सब स्त्री-प्रत्यय हैं और जो सब कार्य्य विहित होते हैं वे स्त्रीलिङ्गमें ही होते हैं ऐसा समझना चाहिये ।

२। “अदन्तादाप्” (२) । अकारान्त प्रातिपदिकके उत्तर आप् होता है ; प् इत्, आ रहता है । यथा, कृश् (*lean*) कृशा, दीन (*poor*) दीना, मलिन (*dirty*) मलिना, कृपण (*miserly*) कृपणा, क्रूर (*cruel*) क्रूरा, सरल (*sincere*) सरला, प्रबल (*strong*) प्रबला, अचल अचला, निपुण (*clever*) निपुणा, चतुर (*dexterous*) चतुरा, तरल तरला, चपल (*fickle*) चपला, दक्षिण दक्षिणा, उत्तर उत्तरा, पूर्व पूर्वा, पश्चिम पश्चिमा, प्रथम प्रथमा, द्वितीय द्वितीया, तृतीय तृतीया, अनुकूल (*favourable*) अनुकूला, प्रतिकूल (*unfavourable*) प्रतिकूला, मनोहर (*lovely*) मनोहरा ।

३। “आपि प्रत्ययकात् पूर्वस्यात् इत्” (३) । आप् होनेपर ककारके पूर्ववर्ती अकारके स्थानमें इकार होता है । यथा, नायक (*hero*) नायिका (*heroine, mistress*), पाचक पाचिका (*a female cook*), नाटक नाटिका, पालक

(१) पा ४।१।३ । (२) अजाद्यबष्टाप् (पा ४।१।४) । अजादि यथा, अज अजा (*she-goat*), एडक (*ram*) एडका (*ewe*), अश्व अश्वा, मूषिक मूषिका, बाल बाला, वत्स (*call*) वत्सा, होड (*beau*) होडा (*belle*) इत्यादि । (३) प्रत्ययस्थान्

पालिका, कारक कारिका, बोधक बोधिका, साधक साधिका,
बालक बालिका ।

४ । “नाष्टकादेः” (१) । अष्टका आदिके ककारके पूर्ववर्ती अकारके स्थानमें इकार नहीं होता । यथा, अष्टका (२), इष्टका, कन्यका (*daughter*), करका (*hail*), चटका (*hen-sparrow*), तारका (*star*), अधित्यका (३), उपत्यका (३), क्षिपका (४) ।

५ । “ईप् गौरादिभ्यः” (५) । गौर आदि अकारान्त प्रातिपदिकोंके उत्तर ईप् होता है ; प् इत्, ई रहता है ।

६ । “ईपि लोपोऽवर्णस्य” (६) । ईप् होनेपर प्रातिपदिकके अन्तस्थित अ-वर्णका लोप होता है । यथा, गौर गौरी (*a young girl of eight years old*), कुमार कुमारी (*virgin, a young unmarried girl*), किशोर किशोरी, सुन्दर, सुन्दरी, तरुण तरुणी (*a young woman*), पितामह पितामही, मातामह मातामही, नद नदी, तट तटी, नट नटी (*actress*), पट पटी, कदल कदली, स्थल स्थली (*place*), काल काली,

कान् पूर्वस्थात् इदाय्यसुपः (पा ७।३।४४) । (१) त्यकनश्च निषेधः (वा० ४५२६) ।
(२) अष्टका विश्वदेवत्ये (*worship of the manes on certain days*)—
वा० ४५३४ । (३) उपत्यकाद्रेः रासना भूमिरुद्धमधित्यका इत्यमरः । पर्वतस्य
आरुदस्थलम् अधित्यका (*a table-land*) ; पर्वतस्य आसन्नं स्थलेम् उपत्यका
(*land at the foot of a mountain*) । (४) क्षिपकादीनां च न (वा०
४५३०) क्षिपका, सेवका (*a female servant or server*) ।
(५) विद्गौरादिभ्यश्च (पा ४।१।४१) । (६) यस्येति च (पा ६।४।१४८) ।

नाग नागी, मण्डल मण्डली, सल्लक सल्लकी, वेतस वेतसी, अतस अतसी, आमलक आमलकी, तूण तूणी, द्रोण द्रोणी, वदर वदरी, कवर कवरी (*a braid of hair*) । (१)

७। “जातौ जातेरदन्तादीप्” (२) । जाति बोध होनेसे जातिवाचक अकारान्त प्रातिपदिकके उत्तर ईप् होता है । यथा, सिंह सिंही, व्याघ्र व्याघ्री, भल्लूक भल्लूकी, मृग मृगी, हरिण हरिणी, कुरङ्ग (*buck*) कुरङ्गी (*doe*), गद्भ गद्भी, शूकर शूकरी (*sow*), कुक्कुर कुक्कुरी (*bitch*), जम्बुक (*jackal*) जम्बुकी, शृगाल शृगाली, विडाल विडाली, घोटक घोटकी (*mare*), महिष महिषी, हंस हंसी, सारस (*crane*) सारसी, चक्रवाक चक्रवाकी (*ruddy goose*), मानुष मानुषी (*woman*), ब्राह्मण ब्राह्मणी (*a female of the Brahmin-caste*), गोप (*cowherd*) गोपी, चण्डाल चण्डाली, पिशाच पिशाची, राक्षस राक्षसी, निशाचर निशाचरी (*she-devil, a harlot*) ।

८। “नाजादेः” (३) । जातिवाचीमें अज आदि प्रातिपदिकोंके उत्तर ईप् नहीं होता । यथा, अज अजा (*she-goat*) कोकिल कोकिला, चटक चटका (*hen-sparrow*), अश्व अश्वा, मूषिक मूषिका, पुत्रक पुत्रिका, बाल बाला, वत्स वत्सा, ज्येष्ठ ज्येष्ठा, कनिष्ठ कनिष्ठा, शूद्र शूद्रा (*wife of a*

(१) अनडुह + ईप् = अनडुही, अनडुही (आमनडुहः स्त्रियां वा) ।

(२) जातेरस्त्रीविषयादधीपयात् (पा ४।१।६१) । (३) अजायतटाप् (पा ४।१।४) ।

Sudra) । महत्-शब्द पूर्वमें रहनेसे शूद्र-शब्दके उत्तर ईप् होता है । यथा, महाशूद्री (*the wife of a cowherd*) । शूद्र-जातिकी स्त्रीका बोध होनेसे भी होता है । यथा, शूद्रा (*a female of the Sudra caste*) ।

६। “न योपधाद्भवयादिवर्जात्” (१) । जिन जातिवाची प्रातिपदिकोंके उपधास्थलमें य रहता है उनके उत्तर ईप् नहीं होता । यथा, वैश्य वैश्या । गवय (नोलगाय, *Gayal*), हय (*horse*), मुकय (*a kind of animal*), मत्स्य, मनुष्य इनके उत्तर (ईप्) होता है । यथा, गवयी, हयी, मुकयी ।

N. B.—सूर्यादेवतायां चाप् वाच्यः । सूर्यागस्त्ययोश्च च ङां च (ङ=ईय, ङि=ईप्) । इन दोनों वार्षिकोंके अनुसार सूर्यस्य स्त्री (देवता, *the goddess wife*) सूर्या (*the goddess wife of the Sun*), (मनुष्यादेवधारिणी, *the human wife*) सुरी (कुन्ती, *Kunti, the mother of the Pandavas*) ।

१०। “लोपो मत्स्यमनुष्ययोर्यस्य” (२) । ईप् होनेपर मत्स्य और मनुष्य शब्दोंके ‘य’ का लोप होता है । यथा, मत्सी, मनुषी (३) ।

११। “ऋदन्तादीप्” (४) । ऋकारान्त प्रातिपदिकके उत्तर

(१) जातिरस्त्रीविषयादयोपधात् (पा ४।१।६३); योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकय-सक्तमनुष्याणामप्रतिषेधः (वा० २४८५) । (२) सूर्यतिषागस्त्यनख्यानो य उपधायाः (पा ६।४।१४८); इलसङ्घितस्य (पा ६।४।१५०) । (३) सुपधके अनुसार यत् प्रत्ययका लोप नहीं होता । यथा मनुषी । (४) ऋन्नेभ्यो ङीप् (पा ४।१।५) ।

ईप् होता है । यथा, दातृ दात्री, धातृ धात्री, कर्त्तृ कर्त्त्री, जनयितृ जनयित्री, प्रसवितृ प्रसवित्री ।

१२ । “न खस्त्रादेः” (१) । ऋकारान्तमें खस्तृ आदि प्रातिपदिकोंके उत्तर ईप् नहीं होता । यथा, खसा, माता, दुहिता, याता, ननान्दा, तिस्रः, चतस्रः ।

१३ । “नान्तादीप्” (२) । नकारान्त प्रातिपदिकके उत्तर ईप् होता है । यथा, कामिन् कामिनी (woman), मानिन् मानिनी, मायाविन् मायाविनी, मेधाविन् मेधाविनी, तपस्विन् तपस्विनी, विलासिन् विलासिनी, अधिकारिन् अधिकारिणी, अनुगामिन् अनुगामिनी, उपकारिन् उपकारिणी, अनुरागिन् अनुरागिणी, प्रियवादिन् प्रियवादिनी, मनोहारिन् मनोहारिणी ।

१४ । “उपधाया लोपोऽनः” (३) । ईप् होनेसे अनु-भागान्त प्रातिपदिकके उपधाका लोप होता है । यथा, राजन् राज्ञी । उपधा म-संयुक्त अथवा व-संयुक्त वर्णमें मिला रहनेसे नहीं होता ।

१५ । “न संख्यायाः” (४) । नकारान्तमें संख्यावाचक प्रातिपदिकके उत्तर ईप् नहीं होता । यथा, पञ्च, सप्त, अष्ट, नव, दश ।

१६ । “न मनन्तात्” (४) । नकारान्तमें मन्-भागान्त

(१) न षट्स्त्रादिभ्यः (पा ४।१।१०) । खसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा । याता मातेति सभृते स्त्रादय उदाहृताः ॥ (२) ऋभ्यो ङीप् (पा ४।१।५) । (३) षष्ठीलोपोऽनः (पा ६।४।१३४) । न संयोगादमन्तात् (पा ६।४।१३७) । (४) न षट्स्त्रादिभ्यः (पा ४।१।१०) । मनः (पा ३।२।८२) ।

प्रातिपदिकके उत्तर ईप् नहीं होता । यथा, सीमा, पामा, सुदामा, अतिमहिमा ।

१७। “नानन्ताद् बहुव्रीहौ” (१) । बहुव्रीहि-समास होनेसे अन्-भागान्त प्रातिपदिकके उत्तर ईप् नहीं होता । यथा, बहूनि सन्त्यस्यां पर्व्वणि बहुपर्व्वं वेणुयष्टिः (*a bamboo stick having many knots*) ।

१८। “विभाषा डाप्” (२) । बहुव्रीहि-समास होनेसे अन्-भागान्त प्रातिपदिकके उत्तर विकल्पसे डाप् होता है ; ड् प् इत्, आ रहता है । यथा, बहुपर्व्वं, बहुपर्व्वे, बहुपर्व्वः ; पक्षमें—बहुपर्व्वं, बहुपर्व्वणौ, बहुपर्व्वणः ।

१९। “ईप् चोपधालोपिनो वा” (३) । जिन अन्-भागान्त प्रातिपदिकोंके उपधाका लोप हो सकता है, बहुव्रीहिसमास होनेसे उनके उत्तर विकल्पसे डाप् और ईप् होते हैं । यथा, बहवः सन्त्यत्र राजानः बहुराजा, बहुराजे, बहुराजाः ; बहुराज्ञी, बहुराज्ञ्यौ, बहुराज्ञ्यः ; पक्षमें बहुराजा, बहुराजानौ बहुराजानः ।

२०। “युवत्यादयः” (४) । युवति आदि शब्द निपातनसे सिद्ध होते हैं । यथा, युवन् युवतिः, युवती (४) यूनो ; श्वन्, शुनो ; मघवन् मघोनी, मघवती ।

२१। “उद्बुभ्यामीप्” । उकारेत् और ऋकारेत् प्रत्ययोंके

(१) अनौ बहुव्रीहिः (पा ४।१।१२) । (२) डावुभाभागान्तरस्याम् (पा ४।१।१३) ।

(३) अन चोपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् (पा ४।१।२५) । (४) यूनक्तिः (पा ४।१।७७) ।

युवती इति तु यौतेः शब्दन्तात् ङीपि बोधाम् । भट्टोजि । अयुवमघोनामतद्धिते (पा ६।४।१३३) ।

योगसे निष्पन्न प्रातिपदिकोंके उत्तर ईप् होता है । यथा, उकारेत्—भवत् भवती । ऐसे, यावत् यावती, कियत् कियती, श्रीमत् श्रीमती, बुद्धिमत् बुद्धिमती, पुत्रवत् पुत्रवती, लज्जावत् लज्जावती, बलवत् बलवती, प्रभावत् प्रभावती, कृतवत् कृतवती, प्रेयस् प्रेयसी, श्रेयस् श्रेयसी, गरीयस् गरीयसी, लघीयस् लघीयसी, कनीयस् कनीयसी । ऋकारेत्—सत् सती, रुदत् रुदती, शृण्वत् शृण्वती, द्विषत् द्विषती, विभ्रत् विभ्रती, कुर्व्वात् कुर्व्वाती, गृह्णत् गृह्णती, जानत् जानती ।

२२ । “शतुर्नुन् भू-दिवादिभ्याम्” । ईप् होनेसे भ्वादि और दिवादि गणीय धातुओंके उत्तर विहित शतृप्रत्ययके स्थानमें नुन् होता है ; उ न् इत्, न् रहता है, न् पूर्ववर्त्ती होकर तकारमें मिल जाता है । यथा, भ्वादिगणीय—धावत् धावन्ती, गच्छत् गच्छन्ती, पतत् पतन्ती, तिष्ठत् तिष्ठन्ती, चलत् चलन्ती, पश्यत् पश्यन्ती, कारयत् कारयन्ती (१), स्मारयत् स्मारयन्ती, स्थापयत् स्थापयन्ती, पालयत् पालयन्ती । दिवादि-गणीय—दीव्यत् दीव्यन्ती, नश्यत् नश्यन्ती, नृत्यत् नृत्यन्ती, जीर्यत् जीर्यन्ती, मुह्यत् मुह्यन्ती ।

२३ । “वा तुदादेः” (२) । ईप् होनेसे तुदादिगणीय धातुके उत्तर विहित शतृ-प्रत्ययके स्थानमें विकल्पसे नुन् होता है । यथा, तुदत् तुदन्ती, तुदती ; इच्छत् इच्छन्ती, इच्छती ;

(१) णिच् आदि प्रत्ययान्त धातु भी भ्वादि गणीय माने जाते हैं ।

(२) आक्षीप्योर्नुन्म (पा ७ १।८०) ।

निष्पन्न--नर्त्तक नर्त्तकी, रजक रजकी, मानव मानवी, वैष्णव वैष्णवी, द्रौपद द्रौपदी, पाञ्चाल पाञ्चाली, मागध मागधी, मैथिल मैथिली, पार्वत पार्वती, चातुर चातुरी, माधुर माधुरी, भागिनेय भागिनेयी, पौत्र पौत्री, दौहित दौहित्री, ईदृश ईदृशी, तादृश तादृशी, यादृश, यादृशी, कीदृश कीदृशी, सदृश सदृशी, एतादृश एतादृशी, अन्यादृश अन्यादृशी ।

२७ । “ईप् लोपः व्यणो हलः” (१) । ईप् होने पर हल् (व्यञ्जन)-वर्णके परवर्ती व्यण् प्रत्ययका लोप होता है । यथा, मार्ग्य मार्गी, वात्स्य वात्सी, आगस्त्य आगस्ती, वाभ्रव्य वाभ्रवी, माण्डव्य माण्डवी, मौद्गल्य मौद्गली, कौण्डिन्य कौण्डिनी (२) ।

२८ । “प्रागादेरीप्” (३) । प्राच् आदि प्रातिपदिकोंके उत्तर ईप् होता है । यथा, प्राच् प्राची, अवाच् अवाची ।

२९ । “प्रतीच्यादयः” (३) । प्रतीची आदि शब्द निपातनसे सिद्ध होते हैं । यथा, प्रत्यच् प्रतीची, प्रत्यञ्ची ; उदच् उदीची, उदञ्ची ; तिर्य्यच् तिर्य्यची, तिर्य्यञ्ची ।

३० । “जातेरदन्ताज्जायायाम्” (४) । जाया (wife) अर्थमें जातिवाचक अकारान्त प्रातिपदिकके उत्तर ईप् होता है । यथा ब्राह्मणस्य जाया ब्राह्मणी, शूद्रस्य जाया शूद्री, गोपस्य

(१) हलसङ्घितस्य (पा ४।१।१५०) । (२) ऐसे ही—चातुर्य चातुरी, माधुर्य माधुरी, औचित्य औचिती, मैत्र्य मैत्री इत्यादि । (३) अक्षतेषोपसंख्यानम् । (४) पुंयोगादाख्यायाम् (पा ४।१।४८) ।

जाया घोषी, गणकस्य जाया गणकी, नापितस्य जाया नापिती,
निषादस्य जाया निषादी ।

३१ । “न पालकान्तात्” (१) । पालक शब्द अन्तमें
रहनेसे ऐसे जाति-वाचक प्रातिपदिकोंके उत्तर ईप् नहीं होता ।
यथा, गोपालकस्य जाया गोपालिका, पशुपालकस्य जाया पशु-
पालिका, अश्वपालकस्य जाया अश्वपालिका ।

३२ । “भवदेरानीपौ” (२) । जाया-अर्थमें भव आदि
(३) प्रातिपदिकोंके उत्तर आन् और ईप् होते हैं । यथा, भवस्य
जाया भवानी, सर्वस्य जाया सर्वाणी, रुद्रस्य जाया रुद्राणी,
मृडस्य जाया मृडानी, इन्द्रस्य जाया इन्द्राणी, वरुणस्य जाया
वरुणानी ।

३३ । “नलोपो ब्रह्मणः” (४) । आन् हेने पर ब्रह्मन्-
शब्दके न् का लोप होता है । यथा, ब्रह्मणो जाया ब्रह्माणी ।

३४ । “मातुलादान् विभाषा” (५) । मातुल-शब्दके उत्तर
विकल्पसे आन् होता है । यथा, मातुलस्य जाया मातुलानी,
मातुली (६) । ऐसे—उपाध्यायानी, उपाध्यायी ।

(१) पालकान्तात् (वार्तिक २४६१) । (२) इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिसारस्य-
यवयवनमातुलाचार्याणामानुक (पा ४।१।४८) । मातुलीपाध्याययोरानुम्वा । आचार्याद-
णलञ्च (वार्तिक २४७७) । अर्थचत्त्रियाभ्यां वा स्तार्थे (वार्तिक २४७८) ।

(३) भव, सर्व (शर्व), रुद्र, मृड, इन्द्र, वरुण, ब्रह्मन्, मातुल, चत्त्रिय, अर्थ,
उपाध्याय, आचार्य । (४) ब्रह्माणमानयति जीव्यतीति कर्मण्यन्; ब्रह्मन् + अन् +
णिच् + अण् + ईप् = ब्रह्माणी (सिद्धान्तकौमुदी) । (५) मातुलीपाध्याययोरानुम्वा ।

(६) आचार्यादणलञ्च (वार्तिक २४७७) । न य नहीं होता । यथा, आचार्यानी ।

३५ । “वा क्षत्रियादेरानीपौ” । क्षत्रिय आदि प्रातिपदिकों-
के उत्तर विकल्पसे आन् और ईप् होते हैं । यथा, क्षत्रिय
क्षत्रियाणी, क्षत्रिया (क्षत्रियजातीया स्त्री, *a woman of the*
Kshatriya caste), क्षत्रियस्य जाया क्षत्रियो (क्षत्रियपत्नी,
the wife of a Kshatriya) ; अर्य्य अर्य्यानी, अर्य्या (वैश्य-
जातीया स्त्री, स्वामिनो वैश्या वा, *a woman or a mistress*
of the Vaishya caste), अर्य्यस्य जाया अर्य्या (*the wife*
of a Vaishya) ; उपाध्याय उपाध्यायानी, उपाध्यायी
(उपाध्यायपत्नी, *the wife of a preceptor, preceptress*),
उपाध्यायी, उपाध्याया (स्वयमध्यापिका, *a female*
preceptor) ; आचार्य्य आचार्य्यानी (१) (आचार्य्यपत्नी,
the wife of a holy preceptor), आचार्य्या
(स्वयमध्यापिका, *a spiritual preceptress*) ।

३६ । “अर्थविशेषे हितादेः” (२) । अर्थविशेषमें हिम,
अरण्य, यव, यवन, इन चारों प्रातिपदिकोंके उत्तर नित्य आन्
और ईप् होते हैं । यथा, महत् हिमं हिमानी (*a mass of*
ice, snow or hoar-frost), महत् अरण्यम् अरण्यानी (*a*
large or extensive forest), दुष्टो यवः यवानी (*a*
class of inferior barley), यवनानां लिपिः यवनानी (*a*
form of script used by the Yavans, the writing of
the Yavans) ।

(१) न य नहीं होता । मातुलस्य जाया मतान्तरसे मातुला भी होता है ।

(२) हिमारण्ययोर्महत्त्वे ; यवाद्दोषे ; यवनाल्लिप्याम् ; (वार्तिक १४७२-७३-७४) ।

३७ । “वा शोणादेरीप्” (१) । शोण आदि प्रातिपदिकों के उत्तर विकल्पसे ईप् होता है । यथा, शोणी शोणा, चण्डी चण्डा (*a wrathful woman*), अगाली अगाला (*crooked, bent*), कृपणी कृपणा, कल्याणी कल्याणा, पुराणी पुराणा, उदारी उदारा, विकटी विकटा, विशाली विशाला, विशङ्कटी विशङ्कटा (*great, big*) ।

३८ । “अवयवाद्बहुव्रीहौ” (२) । बहुव्रीहि-समास होनेसे अवयव-वाचक प्रातिपदिकोंके उत्तर विकल्पसे ईप् होता है । यथा, चन्द्रमुखी चन्द्रमुखा, विधुमुखी विधुमुखा, सुकेशी सुकेशा, अतिकेशी अतिकेशा, ताम्रनखी ताम्रनखा । उपधामें संयुक्त वर्ण रहनेसे केवल आप् होता है । यथा, सुगुल्फा (*a female having pretty ankles*) ।

३९ । “न संज्ञायां नखमुखाभ्याम्” (३) । संज्ञा बोध होनेसे नख और मुख इन दोनों अवयव-वाचक प्रातिपदिकोंके उत्तर ईप् नहीं होता । यथा, शूर्पणखा (*Ravan's sister who had finger-nails as wide as winnowing pans*), गौरमुखा (*a fair-faced woman*) । संज्ञा बोध नहीं होनेसे ईप् होता है । यथा, शूर्पनखी (४) राक्षसी (*a Rakshas woman having finger-nails as wide as winnow-*

(१) शोणात् प्राच्याम् (पा ४।१।४९) । (२) स्वाङ्गाद्योपसर्जनादसंयोगोपधात् (पा ४।१।५४) । (३) नखमुखात् संज्ञायाम् (पा ४।१।५८) । (४) पूर्वपदात् संज्ञायाम्गः (पा ८।४।३) ; शूर्पनखी पद संज्ञा नहीं होनेके कारण इस का न नहीं हुआ ।

ing-baskets), ताम्रमुखी कन्या (a girl having a copper-coloured face) ।

४० । “न क्रोडादेः” (१) । क्रोड़ आदि अवयव-वाचक प्रातिपदिकोंके उत्तर ईप् नहीं होता । यथा, सुक्रोड़ा, तीक्ष्ण-खुरा, चारुशिखा, दीर्घशफा (having long hoofs) । बहुस्वर-विशिष्ट अवयव-वाचक प्रातिपदिकोंके उत्तर भी ईप् नहीं होता । यथा, सुजघना (having beautiful hips and loins) ।

४१ । “न संयुक्तोपधादङ्गादिवर्जात्” (२) । जिन अवयववाचक प्रातिपदिकोंके उपधास्थलमें संयुक्त वर्ण रहता है उनके उत्तर ईप् नहीं होता । यथा, मृगनेत्रा, चारुगुल्फा, लोलजिह्वा । अङ्ग आदिके उत्तर (विकल्पसे ईप्) होता है । यथा, कृशाङ्गी कृशाङ्गा, मृदुगाली मृदुगाला, विम्बोष्ठी विम्बोष्ठा, कोकिलकण्ठी कोकिलकण्ठा, कुन्ददन्ती कुन्ददन्ता, चारुकर्णा चारुकर्णा, दीर्घजङ्घो दीर्घजङ्घा, सत्पुच्छी सत्पुच्छा, तीक्ष्णशृङ्गी तीक्ष्णशृङ्गा । (३)

४२ । “न द्वाधिकस्वरान्नासिकोदरवर्जात्” (२) । जिन

(१) न क्रोडादिबह्वचः (पा ४।१।५६) । (२) स्वाङ्गाञ्चोपसर्जनाद-संयोगोपधात् (पा ४।१।५४) । नासिकोदरोष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च (पा ४।१।५५) । अङ्गावतकण्ठेभ्यो वक्तव्यम् (वार्त्तिक) । (३) वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः । तकारोपध अनुदात्तान्त सुखार्थे व्यवहृत वर्णवाचक प्रातिपदिकोंके उत्तर विकल्पसे ईप् और त के स्थानमें न होता है । यथा, एत (white, of variegated colour) एनी एता, श्वेत (white) श्वेनी श्वेता, हरित हरिणी हरिता, रोहित (red) रोहिणी रोहिता । किन्तु असिता, पलिता ; पिशङ्गी पिशङ्गा ; कल्पाषी, शारङ्गी (of variegated colour) ।

अवयववाचक प्रातिपदिकोंमें देा से अधिक स्वरवर्ण रहते हैं उनके उत्तर ईप् नहीं होता । यथा, मृगनयना, चन्द्रवदना, चारु-दशना (a woman having beautiful teeth), पृथुजघना, लोलरसना । नासिका तथा उदरके उत्तर (विकल्पसे ईप्) होता है । यथा, तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका (a woman having high or elevated nose), कृशोदरी कृशोदरा (a thin-waisted woman or a woman having a thin waist or belly) ।

४३ । “न सह-नञ्-विद्यमानपूर्वात्” (१) । सह, नञ् और विद्यदान शब्द पूर्वोंमें रहनेसे अवयववाचक प्रातिपदिकोंके उत्तर ईप् नहीं होता । यथा, सकेशा, अकेशा, विद्यमानकेशा ।

४४ । “नित्यमूधसष्टेश्च नः” (२) । बहुव्रीहि-समास होनेसे ऊधस् (udder) शब्दके उत्तर नित्य ईप् होता है और ‘टि’ के स्थानमें न होता है । यथा, पीनमस्या ऊधः पीनोद्धी (a cow with a large udder), घटवदस्या ऊधः घटोद्धी (a pot-uddered cow or a cow with a full udder), द्विविधमस्या ऊधः द्विविधोद्धी, अति अस्या ऊधः अत्यूद्धी ।

४५ । “दामहायनाभ्यां संख्यायाः” (३) । बहुव्रीहि-

(१) सहनञ्-विद्यमानपूर्वाच्च (पा ४।१।५७) । (२) ऊधस्योऽनङ् (पा ५।४।१२१) ; बहुव्रीहिरुवसो ङीष् (पा ४।१।२५) ; संख्याव्यादिङीप् (पा ४।१।२६) । (३) दामहायनाच्च (पा ४।१।२७) । विचतुर्भ्यां हायनस्य णत्वं वाच्यम् (वा० ५०३८) ; वयोवाचकस्यैव हायनस्य ङीष् णत्वं चेष्टते (वा० १४४१) । हायनो वपसि ऋत् ।

समास होनेसे संख्यावाचक शब्दके परवर्ती दामन, हायन इन दोनों प्रातिपदिकोंके उत्तर ईप् होता है। यथा, द्वे अस्या दाम्नी द्विदाम्नी (*a cow tied with two ropes*), त्रीण्यस्या दामानि त्रिदाम्नी, द्वावस्या हायनौ द्विहायनी, त्रिहायणी, चतुर्हायणी, (*four years old*) गौः । हायन-शब्द वयोवाचक नहीं होनेसे ईप् तथा णत्व नहीं होता। यथा, द्विहायना (*standing for two years*), त्रिहायना, चतुर्हायना (*standing for four years*) शाला (*a house*) ।

४६ । “इदन्ताद्विभाषा” (१) । इकारान्त प्रातिपदिकोंके उत्तर विकल्पसे ईप् होता है। यथा, श्रेणी श्रेणिः, राज्ञी राज्ञिः, आली आलिः, कटी कटिः, रात्री रात्रिः, रजनी रजनिः, शारी शारिः, यष्टी यष्टिः, अही अहिः, कपी कपिः, मुनी मुनिः, शकटी शकटिः ।

४७ । “नित्यं सख्युः” (२) । सखि-शब्दके उत्तर नित्य ईप् होता है। यथा, सखी (*a female friend*) ।

४८ । “न केः” (१) । क्ति-प्रत्ययसे निष्पन्न इकारान्त प्रातिपदिकोंके उत्तर ईप् नहीं होता। यथा, गतिः, स्थितिः, कृतिः, मतिः, भक्तिः, मुक्तिः, बुद्धिः । (३)

४९ । “वा शक्तिपद्धतिभ्याम्” (४) । शक्ति और

(१) ब्रह्मादिभ्यश्च (पा ४।१।४५) । कृदिकारादक्तिनः । सर्व्वतोऽक्तिन्नर्थादित्ये के ।

(२) सख्यशिश्वैति भाषायाम् (पा ४।१।६२) । (३) ऐसे क्ति-प्रत्ययके अर्थमें (आक्रोशे) अनि प्रत्ययान्त अजननिः (अनुत्पत्तिः) । (४) ब्रह्मादिभ्यश्च (पा ४।१।४५) । सर्व्वतोऽक्तिन्नर्थादित्ये के ।

पद्धति शब्दोंके उत्तर विकल्पसे ईप् होता है । यथा, शक्ति शक्तिः (*a spear*) (१), पद्धतो पद्धतिः (*path, method, course*) ।

५० । “पत्युर्नो यज्ञसंयोगे” (२) । यज्ञ-संयोग अर्थात् यज्ञके फलभागित्व बोध होनेसे पति इस प्रातिपदिकके उत्तर ईप् होता है और इसके स्थानमें न होता है । यथा, वशिष्ठस्य पत्नी, वशिष्ठानुष्ठितयज्ञफलभोक्त्रीत्यर्थः । ग्रामस्य पतिरियम् यहाँ पति-शब्दके अर्थ अधिकारिणी है यज्ञफलभोक्त्री नहीं इसलिये ईप् और न नहीं हुआ (३) ।

५१ । “सपत्नीप्रभृतयः” (४) । सपत्नी आदि शब्द निपातन-सिद्ध हैं । यथा, समानः पतिरस्याः सपत्नी (*co-wife*), एकः पतिरस्याः एकपत्नी (साध्वी, *a chaste wife*), वीरः पतिरस्याः वीरपत्नी, वृद्धः पतिरस्याः वृद्धपत्नी, भद्रः पतिरस्याः भद्रपत्नी, पञ्च पतयोऽस्याः पञ्चपत्नी (द्रौपदी), पतिरस्त्यस्याः पतिवत्नी (जीवद्भर्तृ का, *a woman whose husband is alive*, अन्यत्र पतिमती पृथिवी), अन्तरस्त्यस्याः अन्तर्वत्नी (गर्भिणी, *a pregnant woman*) ।

५२ । “पदो बहुव्रीहौ” (५) । बहुव्रीहि-समास होनेसे

(१) शक्तिः शस्त्रे — अस्त्र अर्थमें । (२) पा ४।१।३३ । (३) *The feminine of पति is पत्नी only in the sense of wife.* किन्तु “विभाषा सपूर्वस्य” पूर्व में कोई शब्द रहनेसे पति-शब्दान्त प्रातिपदिकके उत्तर विकल्पसे ईप् और नकारागम होता है । यथा, गृहपतिः गृहपत्नी, दृढपतिः दृढपत्नी । (४) नित्यं सपत्नीदिषु (पा ४।१।३५) । (५) पादोऽन्यतरस्याम् (पा ४।१।८) । पञ्चमें द्विपात्, निपात् इत्यादि ।

पद इस प्रातिपदिकके उत्तर ईप् होता है । यथा, द्वावस्याः पदौ द्विपदी, त्रयोऽस्याः पदः त्रिपदी । ऐसे चतुष्पदी, शतपदी, बहुपदी । (“दावृचि” । ऋग्वेदका मन्त्र बोध हो तो आप् । यथा, द्विपदा ऋक् ।)

५३ । “दतञ्च” । बहुव्रीहि समास होनेसे दत् इस प्रातिपदिकके उत्तर ईप् होता है । यथा, सुदती, चारुदती, शुभ्रदती, कुन्ददती ।

५४ । “पाणिगृहीतात् पत्न्याम्” (१) पत्नी अर्थ बोध होनेसे पाणिगृहीत शब्दके उत्तर ईप् होता है । यथा, पाणि-गृहीतोऽस्याः पाणिगृहीती (*espoused by the hand*) । अन्यत्र पाणिगृहीता (*seized by the hand*) नारी । (२)

५५ । “वा गुणवाचकादुदन्तात्” (३) । गुणवाचक उकारान्त प्रातिपदिकोंके उत्तर विकल्पसे ईप् होता है । यथा, मृद्वी मृदुः, साध्वी साधुः, पट्वी पटुः, गुर्वी गुरुः, लघ्वी लघुः, अण्वी अणुः, खाद्वी खादुः, बह्वी बहुः (४) । खरु शब्दके (उत्तर ईप्) नहीं होता (५) । यथा, खरुः ।

५६ । “न संयुक्तोपधात्” (५) । जन गुणवाचक उकारान्त

(१) पाणिगृहीती भार्यायाम् (वा० २४८०) । (२) “पूतकृतोरै च” । पूतकृतः (इन्द्रः) पूतकृतायौ (पूतकृतोः स्त्री, इन्द्राणी ; ईप् तथा अन्तादेश ऐ हुआ है) ; वृषा-कप्यग्रिकुसितकुसिदानामुदन्तः” । पत्नी अर्थमें—वृषाकपि (हर तथा विष्णु) वृषा-कपायौ (गौरौ तथा लक्ष्मी), अग्नि अग्रायौ, कुसित कुसिद (*names of gods*) कुसितायौ, कुसिदायौ । “मनोरौ वा” । मनोः स्त्री मनावौ मनायौ मनुः । (३) वीतो गुणवचनात् (पा४।१।४४) । (४) बह्वादिभ्यश्च (पा४।१।४५) । (५) खरु संयोगोपधाश्च (वा२४६०) । खरुः = पतिवरा कन्या (*a girl who chooses her husband*) ।

प्रातिपदिकोंके उपधाके स्थानमें संयुक्त वर्ण रहता है उनके उत्तर ईप् नहीं होता । यथा, पाण्डुः (*pale*) ।

५७ । “नित्यमशिश्वनडुद्भ्याम्” (१) । अशिशु और अनडुद् शब्दोंके उत्तर नित्य ईप् होता है । यथा अशिश्वी नास्त्यस्याः शिशुरित्यर्थः (*a childless female*) ; अनडुद्ही (*a cow*) ।

५८ । “अनड्वाही” । अनड्वाही (*a barren or childless female*) निपातनसे सिद्ध होता है ।

५९ । “उदन्तादूप्” (२) । उकारान्त प्रातिपदिकोंके उत्तर ऊप् होता है ; प् इत्, ऊ रहता है । यथा, कुरूः (*a woman of the Kuru country*), कद्रूः, अलावूः, कर्कन्धूः, ब्रह्मबन्धूः (*a mean or contemptible Brahman woman*) ।

६० । “न रज्ज्वादेः” । रज्जु आदि उकारान्त प्रातिपदिकोंके उत्तर ऊप् नहीं होता । यथा, रज्जुः, धेनुः, आखुः, हनुः, कमण्डलुः, कृक्वाकुः, वृत्तबाहुः (*a woman having well-rounded arms*), अध्वर्युः (*a female officiating priest*) ।

६१ । “विभाषा तन्वादेः” । तनु आदि (३) उकारान्त प्रातिपदिकोंके उत्तर विकल्पसे ऊप् होता है । यथा, तनूः तनुः, चञ्चूः चञ्चुः ।

(१) सख्यशिश्वीति भाषायाम् (पा ४।१।६२) । अशिश्वी शिशुरित्तायां स्त्रियामिव निपातनम् । (२) ऊङुतः (पा ४।१।६६) । पङ्गोश्च (पा ४।१।६८) । यथा, पङ्गूः (*a crippled woman*) । (३) तनुश्च कुरुर्भीकः कङ्कपङ्कप्रियङ्गवः । गङ्गुः कुङ्कुरिति प्रोक्तास्तन्वादौ सरयुस्त्वया ॥

६२ । “श्वश्रूः श्वशुरस्य” (१) । श्वशुर-शब्दके स्थानमें निपातनसे श्वश्रू होता है । यथा, श्वशुरस्य जाया श्वश्रूः ।

६३ । “ऊरोरौपम्ये” (२) । उपमा बोध होनेसे ऊरु इस प्रातिपदिकके उत्तर ऊप् होता है । यथा, रम्भे इवास्या ऊरु रम्भोरुः, करभाविवास्या ऊरु करम्भोरुः, (*a woman whose thighs resemble the metacarpus i. e. the part of the hand between the wrist and the little finger*), करिकराविवास्या ऊरु करिकरोरुः (*having thighs like the trunk of an elephant*) ।

६४ । “वामादिपूर्वाच्च” (३) । वाम आदि शब्दोंके परवर्ती ऊरु इस प्रातिपदिकके उत्तर ऊप् होता है । यथा वामोरुः (*a fair one with charming thighs*), सहितोरुः, सहोरुः, संहितोरुः, लक्षणोरुः, शफोरुः (*a female having thighs like the two divisions of a cow's hoof*) । (४)

(१) श्वशुरस्त्रीकाराकारलोपश्च (वा० ५०३८) । (२) ऊरुत्तरपदादौपम्ये (पा ४।१।६८) । (३) संहितशफलक्षणवामादिश्च (पा ४।१।७०) । संहित-सहाभ्यां चेति वक्तव्यम् (वा० २५०३) । (४) कुक्क अतिरिक्त उदाहरण, ईप् प्रत्ययान्त—कुरुचरी, मद्रचरी, सौपर्ण्यौ, कुम्भकारी, ऊरुद्वयनी, ऊरुद्वयी, ऊरुमावी, पञ्चययी, लावणिकी, इलरी, नश्वरी स्नेषी, पौष्ठी, तरुणी, तलुनी, नर्तकी, ताम्रमुखी (किन्तु गौरमुखी), वृषली (शूद्रकी स्त्री), शार्ङ्गरवी (शृङ्गर ऋषिके वंशकी स्त्री), बैदौ (विद ऋषिके वंशकी कन्या), सुवानमतिक्रान्ता अतिसुलरी, अतिक्रान्ता धीवानम् अतिधीवरी, यमास्य दृष्टवती यमास्यदृष्टवरी, हरिं दृष्टवती हरिदृष्टवरी, पौवरी (*a stout woman*), शक्वरी (*night*), वृ नर नारी, (किन्तु नरस्य स्त्री नरी), वस्त्रक्रौती (*a wife purchased with cloth*) ।

EXERCISE.

1. Give the feminine forms of :—अश्व, उदच्, कृशोदर, खनक, तस्थिवस्, चटक, गाथक, सुकण्ठ, युवन्, अन्न, सुगात्र, स्त्रगनयन, अश्वर, सूर्य, मघवन, मत्स्य, राजन्, रजक, सखि, प्राच्, प्रत्यच्, विहन्, मनुष्य, महत्, पतत्, पतिवत्, रज्जक, विस्वोष्ठ, पृच्छत्, चारुनेत्र, जम्बिवम्, अवाच्, अनङ्घ्र, आयात्, कनिष्ठ, साधु, इन्द्र, मातुल, आचार्य, नापित, गोपालक, कृशाङ्ग, कर्कम्भ, आरु ।

2. Mention a few words that have more than one feminine forms with different meanings.

3. Explain the words पाणिग्रहीती, पाणिग्रहीता and पाणिग्रहीवी.

4. How are the feminine forms of words ending in श्च formed? Quote the rules and give examples.

5. Correct the following showing reasons :—भुजङ्गिनी, भयङ्गरी, मातङ्गिनी, सन्नाज्ञी, पीतवाससी ।

6. Substitute one feminine word for each of the following :—रुद्रस्य जाया ; रम्भे इवास्या ऊरु ; बह्वो राजानो ययोः ते ; नास्ति केशो यस्याः सा ; घटवदस्या ऊर्ध्वः ; वीरः पतिरस्याः ; महत् अरण्यम् ; दावस्या ह्ययनी ; यवनानां लिपिः ; स्थूलमङ्गमस्याः ।

7. Give single Sanskrit words for :—A woman having a slender waist ; The wife of a holy preceptor ; A spiritual preceptress ; A woman having thighs like the trunk of an elephant ; A woman of the Vaishya tribe ; The wife of a Vaishya ; The wife of a horse-groom ; A childless female.

किन्तु धनक्रीता (*a wife purchased by money*), विलीकौ, किन्तु विफला, वानीका । आप्रपत्यान्त—मन्द मन्दा (कन्या), विलात विलाता (कन्या) ; विकल्प रूप—रोहिणी रोहिणी रोहिता (नक्षत्र, हरिणी), गोपी, गोपा (स्वयं गोपालिका) । “वयसि प्रथमे”—कुमारौ, किशोरौ ; “वयस्यचरम इति वाच्यम्” बधूटौ चिरग्री (*a female in the second stage of life*) ; किन्तु स्वविरा, वृद्धा । “क्लादल्पा-खगायाम्”—अधलिप्ती यौः, *the sky slightly covered with clouds*. अल्पल वीक्षन् ह्यनेसे—चन्दनलिता अङ्गना, *a woman besmeared with sandal*

समास (Compounds) ।

साधारण-नियम ।

१। “एकपदीभावः समासः” । दो अथवा बहु पदोंके एकपदीभाव अर्थात् एकपद हो जानेको समास कहते हैं ।

२। “लुक्विभक्तेः” (१) । समासके अन्तर्गत सभी पदोंकी विभक्तियोंका लोप होता है । यथा, राज्ञः पुत्रः = राजपुत्र + सु = राजपुत्रः ।

३। “नस्य लोपः पूर्वस्य” (२) । समास होनेसे पूर्व पदके अन्तस्थित न्-का लोप होता है । यथा, राज्ञः पुत्रः = राजन् + पुत्रः = राजपुत्रः ।

४। “परस्य स्वरः” (३) । स्वरवर्ण परे रहनेसे पर-पदके अन्तस्थित न्-का लोप होता है (४) । यथा, महान् राजा = महाराजन् + अ = महाराजः ।

५। “लोपोऽवर्णवर्णयोः” (५) । स्वरवर्ण परे रहनेसे अवर्ण तथा इवर्णका लोप होता है । यथा, महाराजन् + अ = महाराज + अ = महाराजः, प्रियः सखा = प्रियसखि + अ = प्रियसखः ।

(१) सुपो धातुप्रातिपदिकयोः (पा २।४।७१) । समासे सुक् विभक्तेर्लुक् तद्धिताख्यातयोरपि ।—प्रयोगरत्नमाला । (२) नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य (पा ८।२।७) । (३) नस्तद्धिते (पा ६।४।१४४) । (४) कप् प्रत्यय परे रहनेसे भी परपदके अन्तस्थित न् का लोप होता है । (५) अस्तेति च (पा ६।४।१४८) ।

६। “अकारो नञो हलि” (१)। हल्वर्ण परे रहनेसे नञ् के स्थानमें अ होता है। यथा, न जातः अजातः (*not born*)।

७। “अन् स्वरे” (२)। स्वरवर्ण परे रहनेसे नञ् के स्थानमें अन् होता है। यथा, न उपायः अनुपायः ; न इच्छा अनिच्छा (*reluctance*)।

८। “टेलोपो डिति” (३)। डकारेत् प्रत्यय परे रहनेसे टिका लोप होता है।

९। “तेर्विशतेः” (४)। विंशतिशब्दके ति-अंशका लोप होता है।

१०। “ह्रस्वावन्ते गोस्त्रियावग्यार्थे” (५)। जहां दूसरा पदार्थका बोध होता है वहां अन्तस्थित गो-शब्द तथा स्त्रीप्रत्यय ह्रस्व हो जाते हैं। यथा, शीता (*cold*) गौ (*rays or fragrance*) यस्य स शीतगुः (*the moon, camphor*); ध्वस्ता (*overcome*) माया (*illusion*) यस्य स ध्वस्त-मायः ; काली तनूर्यस्य स कालतनुः।

११। “स्त्रो नेयसुनः” (६)। ईयसुनके परवर्ती स्त्री-प्रत्यय ह्रस्व नहीं होता। यथा, बह्वाः प्रेयस्यो यस्य स बहुप्रेयसी (*one having many beloved wives*)।

(१) नलोपो नञः (पा ६।१।७३)। (२) तस्मान्नडचि (पा ६।१।७४)।
 (३) टिः (पा ६।४।१४३)। (४) ति विंशतेर्डिति (पा ६।४।४२)। (५)
 गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य (पा १।२।४८)। (६) ईयसो बहुव्रीहिनैति वाच्यम्
 (वा० ६८६)।

१२। “समासाः प्रातिपदिकानि” (१) । समास होनेसे समस्त भाग प्रातिपदिक होता है अर्थात् फिर उसके उत्तर नयी विभक्ति होती है । यथा, तुङ्गा नासिका यस्य स तुङ्गनासिकः, तं तुङ्गनासिकम् तेन तुङ्गनासिकेन इत्यादि ।

१३। “विशेष्यलिङ्गमन्यार्थे” । जहां दूसरा पदार्थका बोध होता है वहां समस्त भाग विशेष्य लिङ्ग होता है । यथा, सफलकामो नरः, सफलकामा नारी, सफलकामं कलत्रम् ।

१४। “नपुंसकैकवचने समाहारे” (२) । समाहार समास होनेसे समस्त भाग नपुंसक लिङ्ग और एकवचनान्त होता है । यथा, करश्च चरणश्च करचरणम् ।

१५। “पुंवद्भावः सर्वनाम्नः” (३) । सामान्यमें स्त्री-लिङ्ग सर्वनाम शब्दका पुंवद्भाव अर्थात् पुंलिङ्गके सदृश स्वरूप होता है । यथा, सर्व्यासां पतिः सर्वपतिः ।

१६। “महतो महा विशेष्ये” (४) । विशेष्य शब्द पर रहनेसे महत्-शब्दके स्थानमें महा होता है । यथा, महत् जलम् महाजलम् ; महान् पुरुषः महापुरुषः ; महती बुद्धिः महाबुद्धिः ।

“समर्थः पदविधिः” । परस्पर अन्वय अर्थात् सम्बन्धयुक्त दो अथवा दोसे अधिक पद एकपदके ऐसे व्यवहृत हो तो इस एकपदीकरण को समास कहते हैं । किसी

(१) कृतद्वितिसमासाश्च (पा १।२।४६) । (२) स नपुंसकम् (पा २।४।१७) । (३) सर्वनाम्नो ऋत्तिमावे पुंवद्भावो वक्तव्यो दक्षिणोत्तरपूर्वा-णामित्यवसर्थम् (वा० १३७६) । (४) आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः (पा ६।३।४६) ।

समासके अन्तर्गत पदोंको पृथक् करनेको व्यास कहते हैं। जिन पदोंमें समास किया जाता है उन्हें समस्यमान पद कहते हैं। समासनिष्पन्न पद को समस्तपद कहते हैं। समस्तपदके सर्वप्रथम पदको पूर्वपद और सर्वशेष पदको उत्तरपद कहते हैं। समास करना और नहीं करना इच्छाधोन है। जिन पदोंमें परस्पर अन्वय अर्थात् सम्बन्ध रहता है उन्हींका समास होता है। यथा, गङ्गायाः जलम् = गङ्गाजलम्, वन्योः वाक्यम् = वन्युवाक्यम्। इन्व समासमें ऐसा सम्बन्ध न रहने पर भी वहाँ साहित्यरूप अन्वय समझ लेना चाहिये। परस्पर सम्बन्धरहित पदोंका समास नहीं होता किन्तु “श्रुतदेहविसर्जनः पितुः”, “रतेर्गृहीतानुनयेन” इत्यादि स्थलोंमें पितुः पदके साथ देहः पदका रतेः पदके साथ अनुनयः पदका सम्बन्ध अर्थात् आकाङ्क्षा रहने पर भी शीघ्र अर्थबोध होनेके कारण परस्पर सम्बन्धरहित श्रुत तथा गृहीत पदोंके साथ देहविसर्जन तथा अनुनय पदोंका समास हुआ है। प्राचीन वैयाकरणोंने ऐसे समासको “सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः” कहा है।

“समासश्चतुर्विधः।” पाणिनिके अनुसार समास चार प्रकारके हैं। अव्ययीभाव, तत्पुरुष, बहुव्रीहि और इन्व। इनके मतमें कर्मधारय और द्विगु तत्पुरुष-समासके अन्तर्गत है। दूसरे वैयाकरणोंने कर्मधारय और द्विगु स्वतन्त्र समास मानकर समास छः प्रकार कहते हैं।

अव्ययीभाव-समास (Indeclinable Compounds (१)) ।

१। “अव्ययीभावः” (२)। इस प्रकरणमें जो समास विहित होता है उसका नाम अव्ययीभाव है।

२। “नपुंसकमव्ययीभावे” (३)। अव्ययीभाव समास होनेसे समस्त भाग नपुंसकलिङ्ग होता है। यथा, कूलस्य

(१) अंग्रेजीमें अव्ययीभाव समासको किसी किसीने *Adverbial compounds* कहते हैं किन्तु यह ठीक नहीं। (२) पा २।१।५ ।

(३) अव्ययीभावश्च (पा २।४।१८)।

समीपम् उपकूलम् (*near the bank*). हरौ अधिहरि (*in Hari*) ।

३। “अदन्ताद्विभक्तेरपञ्चम्या मः” (१) । अकारान्त अव्ययीभावके परवर्ती विभक्तिके स्थानमें म् होता है । यथा, कृष्णस्य समीपम् उपकृष्णम् (*near Krishna*) ; कृष्णमधिकृत्य प्रवृत्ता कथा, अधिकृष्णम् (*with reference to Krishna*) । पञ्चमीके स्थानमें नहीं होता । यथा, कृष्णस्य समीपात् आगतः, उपकृष्णात् आगतः ।

४। “विभाषा तृतीयासप्तम्योः” (२) । (अकारान्त अव्ययीभावके परवर्ती) तृतीया और सप्तमी विभक्तिके स्थानमें विकल्पसे (म्) होता है । यथा, उपकृष्णम् उपकृष्णेन कृतम् ; उपकृष्णम् उपकृष्णे निधेहि ।

५। “लुक् परात्” (३) । अकारान्त भिन्न अव्ययीभावके परवर्ती विभक्तिका लोप होता है । यथा, शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति (*to the best of one's power*) ।

(१) नाव्ययीभावादतोऽम् लपञ्चम्याः (पा २।४।८३) । अव्ययीभाव-समाससे निष्पन्न पद अव्यय होता है और उसके उत्तर सब विभक्तियोंका लोप होता है ; केवल अकारान्त अव्ययीभावके परवर्ती विभक्तिके स्थानमें म् होता है ; तृतीया तथा सप्तमी विभक्तिके स्थानमें विकल्पसे म् होता है और पञ्चमी विभक्तिका लोप नहीं होता और उसके स्थानमें म् भी नहीं होता । यथा, उपकूलं वृक्षः, उपकूलं वृक्षाः, उपकूलं उपकूलेन वा वृक्षेण, उपकूलं वृक्षस्य, उपकूलात् वृक्षात्, उपकूलं वृक्षस्य, उपकूलं उपकूले वा वृक्षे, हे उपकूलं वृक्ष । (२) तृतीयासप्तम्योर्वहुलम् (पा २।४।८४) । (३) अव्ययीभावश्च (पा १।१।४१) ; अव्ययादाप् सुपः (पा २।४।८२) ।

६। “सुपाव्ययं समीपादौ” (१) । समीप आदि (२) अर्थोर्मे सुबन्त पदके साथ अव्ययका समास होता है । यथा, समीप (*proximity*)—गृहस्य समीपम् उपगृहम्, गङ्गायाः समीपम् उपगङ्गम् ; अभाव (*absence*)—विघ्नस्याभावः निर्विघ्नम्, मक्षिकाणाम् अभावः निर्मक्षिकम् (ऐसे भिक्षायाः अभावः दुर्मिक्षम् ; अत्यय (*end*)—हिमस्यात्ययः अति-हिमम् (*the end of the cold season, after the wintry season*), बाधाया अत्ययः अतिबाधम् ; असम्प्रति (*improper at present*)—निद्रा सम्प्रति न युज्यते अतिनिद्रम् (*sleep is not proper now, past sleeping time*), शोकः सम्प्रति न युज्यते अतिशोकम् ; पश्चात् (*behind*)—रथस्य पश्चात् अनुरथम् गृहस्य पश्चात् अनुगृहम् ; योग्यता (*fitness*)—रूपस्य योग्यम् अनुरूपम् (*in a fitting manner, in conformity with*), कूलस्य योग्यम् अनुकूलम् ; वीप्सा (*repetition*)—दिनं दिनं प्रति प्रतिदिनम् (*every day*), गृहं गृहं प्रति प्रति-गृहम् ; अनतिवृत्ति (*not going beyond*)—शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति, ज्ञानमनतिक्रम्य यथाज्ञानम् ; आनुपूर्व्य (*succession in order*)—ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येण अनुज्येष्ठम् (*beginning in*

(१) अव्ययं विभक्तिसमीपसम्बद्धिगङ्गादौर्भावात्तयासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्य-
 आनुपूर्व्यादीरप्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु (पा २।१।६) । (२) समीप,
 अभाव, अत्यय, असम्प्रति, पश्चात्, योग्यता, वीप्सा, अनतिवृत्ति, आनुपूर्व्य, विभक्ति,
 सादृश्य, योग्यपद, साकल्य, सम्बद्धि, पर्यन्त इत्यादि ।

order from the eldest, according to seniority),
वर्णानाम् अनुपूर्व्येण अनुवर्णम् ; विभक्त्यर्थं (in the sense
of a case-ending)—हरौ अघिहरि (in, with reference
to or concerning Hari), गृहे अघिगृहम् ।

७। “सहः सोऽकाले” (१) । अव्ययीभाव समासमें
सह-शब्दके स्थानमें स होता है । यथा, सादृश्य (similarity)
—हरेः सदृशं सहरि (like Hari) ; यौगपद्य (occurring
at the same time, simultaneousness)—चक्रेण युगपत्
सचक्रम् (simultaneously with or along with the
disc or wheel) ; साकल्य (entirety)—तृणमप्यपरित्यज्य
सतृणम् (without leaving even grass) ; समृद्धि
(prosperity)—मद्राणां (of the Madras) समृद्धिः
(prosperity) सुमद्रम् । पेले—भिक्षाणां समृद्धिः सुभिक्षम्
किन्तु क्षत्राणां सम्पत्तिः योग्यस्वभावः सक्षत्रम् work befit-
ting a Kshatriya, Cf. तेन सक्षत्रम् आचरितम् He has
acted like a Kshatriya) ; पर्यन्त (limit)—अग्निग्रन्थ-
पर्यन्तमधीते साग्नि । (२) कालबोध होनेपर नहीं होता ।
यथा, सहपूर्वाह्णम्, सहापराह्णम् ।

(१) अव्ययीभावे चाकाले (पा ४ श ८१) । (२) वृद्धि (adversity)—
यवनानां वृद्धि दुर्धवनम् (adversity of the Yavans) ; शब्द-प्रादुर्भाव—
हरि-शब्दस्य प्रकाश* इतिहरि ; कारकार्थे (in the sense of a case)—
आत्मानमधिकृत्य अध्यात्मम् (on the soul, referring to the Self), कृष्णमधिकृत्य
अधिकृष्णम् । अव्ययीभाव-समासमें मसस्त्वान पदोंसे विग्रह-वाक्य नहीं बनता । यथा,

८। “यावद्वधारणे” (१)। ‘अवधारण’ (अर्थात् निर्दिष्ट परिमाण, *definite measure*) बोध होनेपर सुबन्त पदके साथ यावत् इस अवयव शब्दका समास होता है। यथा, यावदमत्रं (अमत्रं = पात्रं भाजनं भोजन-पात्रं वा, *dishes*) ब्राह्मणान् आमन्त्रयस्व, यावन्ति अमत्राणि सन्ति (पञ्च षड् वा) तावतो (ब्राह्मणान्) आमन्त्रयस्वेत्यर्थः ; यावन्तः श्लोकास्तावन्तः अच्युतप्रणामाः = यावच्छ्लोकम् अच्युत-प्रणामाः (*bowing to Achyuta as many times as there are Slokas*)। ‘अवधारण’ का बोध नहीं होनेसे समास नहीं होता। यथा, यावद् दत्तं तावद् भुक्तम्।

९। “विभाषा बहिरादिः पञ्चम्या” (२)। पञ्चम्यन्त पदोंके साथ बहिस् आदि (३) शब्दोंका विकल्पसे समास होता है। यथा बहिर्ग्रामं ग्रामाद् बहिः, प्रागुपवनं उपवनात् प्राक्।

१०। “आङ् मर्यादाभिविध्योः” (४)। ‘मर्यादा’ और ‘अभिविधि’ (५) का बोध होनेसे सुबन्त पदोंके साथ

दुर्भिक्षम् इस समस्त पदका विग्रह-वाक्य भिन्नायाः, दुर् न होकर भिन्नायाः अभावः होता है। इस लिये अव्ययीभाव-समास ‘अस्यपद-विग्रह’ है और ऐसे समासको नित्य-समास भी कहते हैं। (१) पा २।१।८. (२) अपपरिवहिरच्चवः पञ्चम्या (पा २।१।१२)। (३) बहिस्, प्राच्, अवाच्, प्रत्यच्, अप्, परि इत्यादि। (४) पा २।१।१३। (५) तेन विना मर्यादा, तत्सहितोऽभिविधिः। मर्यादा—आसुक्ति, आ सुक्तेः, संसारः। अभिविधि—आवालयम्, आ बालेभ्यः, हरिभक्तिः ; आसकलम्, आ सक-

आङ् इस अव्ययका विकल्पसे समास होता है । यथा, आपाटलिपुत्रम्, आ पाटलिपुत्रात्, वृष्टो देवः ; आकुमारम्, आ कुमारैभ्यः, यशः कालिदासस्य ।

११। “लक्ष्येणामिप्रती आमिमुख्ये” (१) । ‘आमिमुख्य’ बोध होनेसे लक्ष्यवाचक सुबन्त पदके साथ अमि तथा प्रति इन दोनों अव्ययोंका विकल्पसे समास होता है । यथा, अभ्यग्नि, अग्निम् अमि, शलभाः पतन्ति ; प्रत्यग्नि, अग्निं प्रति ।

१२। “यस्य चायामस्तेनानुः” (२) । जिसका दैर्घ्य बोध हो उसके साथ ‘अनु’ इस अव्ययका विकल्पसे समास होता है । यथा, अनुगङ्गम्, गङ्गाया अनु, वाराणसी ; गङ्गा-दैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षिता इत्यर्थः ।

१३। “पारमध्यौ षष्ठ्या” (३) । षष्ठ्यन्त पदके साथ पार तथा मध्य शब्दोंका विकल्पसे अव्ययीभाव-समास होता है । यथा, समुद्रस्य पारं पारेसमुद्रम् ; गङ्गाया मध्यं मध्ये-गङ्गम् । एकारका आगम निपातनसे है । पक्षमें षष्ठीसमास ।

१४। “संख्या नदीभिः समाहारे” (४) । ‘समाहार’

लात्, ब्रह्मा । “आपाटलिपुत्रम्, आ पाटलिपुत्रात्, वृष्टो देवः” यहाँ ‘आ’ का अर्थ मर्यादा और अभिविधि दोनों ही हो सकते हैं ; पाटलिपुत्रमें वर्षा नहीं हुई केवल उसके अव्यवहित पूर्व स्थान तक वर्षा हुई ऐसे अर्थमें मर्यादा और पाटलिपुत्रमें भी वर्षा हुई ऐसे अर्थमें अभिविधि समझना । (१) लक्षणेनामिप्रती आमिमुख्ये (पा २।१।१४) । (२) यस्य चायामः (पा २।१।१६) । (३) पारे मध्ये षष्ठ्या वा (पा २।१।१८) । (४) नदीभिश्च (पा २।१।२०) ; समाहारे चायमिष्यते (वा० १२४६) ।

बोध होनेसे नदीवाचक सुबन्त पदोंके साथ संख्यावाचक शब्दोंका अव्ययीभाव समास होता है। यथा, तिसृणां गङ्गानां समाहारः त्रिगङ्गम् ; पञ्चनदम्, सप्तगोदावरम् ।

१५। “अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्” (१) । ‘संज्ञा’ बोध होनेसे और अन्य पदार्थ प्रतीयमान होनेसे नदीवाचक शब्दके साथ सुबन्त पदका अव्ययीभाव समास होता है। यथा, उन्मत्ता गङ्गा यस्मिन् उन्मत्तगङ्गम् , उन्मत्तगङ्गं नाम देशः (*the country where the Ganges is furious*); ऐसे—लोहितगङ्गम्, तुष्णोगङ्गम्, शनैर्गङ्गम् (२) । इमानि देश-विशेषनामानि ।

१६। “तिष्ठद्गुप्रभृतीनि” (३) । अव्ययीभाव समासमें तिष्ठद्गु आदि (४) शब्द निपातनसे सिद्ध होते हैं। यथा, तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले दोहाय तिष्ठद्गु (*at the time when cows stand for milking*); आयन्ति यस्मिन् काले गावो गोष्ठम् आयतीगवम् (*at the time when cows return home*) ।

(१) पा २।१।२१ । (२) अव्ययीभाव समास प्रधानतः पूर्वपदार्थ प्रधान है, किन्तु यहां अव्ययीभाव-समास-निष्पन्न पद बहुव्रीहिके ऐसे अव्ययपदार्थ प्रधान हैं । (३) पा २।१।१७ । (४) तिष्ठद्गु, वहद्गु, आयतीगवम्, खलियवम्, खलिवुनम्, लूनगवम्, लयमानयवम्, पूतयवम्, पूयमानयवम्, संहृतयवम्, संक्रियमाणयवम्, संहृतवुसम्, संक्रियमाणवुसम्, समभूमि, समपदाति, सुषमम्, विषमम्, दुःषमम्, निःषमम्, अपसमम्, आयोनमम्, प्रोढम्, पापसमम्, पुण्यसमम्, प्राक्तम्, प्रत्यम्, प्रस्यम्, प्रदक्षिणम्, अपरदक्षिणम्, सम्प्रति, असम्प्रति ।

१७। “शरदादेरन्” (१) । अव्ययीभाव समास होनेसे ‘शरद्’ आदि (२) शब्दोंके उत्तर अन् होता है ; न् इत्, अ रहता है । यथा, उपशरदम्, प्रतिदिशम्, आहिमवतम्, अनुदृशम् ।

१८। “जरया जरस्” (३) । अन् होनेपर जरा-शब्दके स्थानमें जरस् होता है । यथा, उपजरसम् (जरायाः समीपम्, towards old age) ।

१९। “सरजसोपशुने” (४) । ‘सरजस’ और ‘उपशुन’ निपातनसे सिद्ध होते हैं । यथा, रजोऽप्यपरित्यज्य सरजसम्, शुनः समीपम् उपशुनम् ।

२०। “प्रति-परः-समनुभ्योऽक्ष्णः” (५) । प्रति, परस्, सम्, अनु इनके परवर्ती अक्षि-शब्दके उत्तर अन् होता है । यथा, प्रत्वक्षम् (before one's eyes), परोक्षम् (out of sight), समक्षम् (in presence of, before the very eyes), अन्वक्षम् (afterwards) ।

२१। “अनन्तत्” (५) । अन्-भागान्त शब्दोंके उत्तर अन् होता है । यथा, उपराजम्, अध्यात्मम्, प्रत्यध्वम् ।

(१) अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः (पा ५।४।१०७) । (२) शरद्, विपाश्, अनम्, मनस्, अगुडह्, उपानह्, दिव्, हिमवत्, हिक्क्, विद, सद, दिश्, दृश्, विश्, चेतम्, चतुर्, त्यद्, तद्, यद्, कियत्, जरा । (३) जराया जरसन्वतरस्याम् (पा ७।३।१०१) । (४) अचतुरविचतुरसृचतुरस्त्रीषु सधेन्वनडुहर्कं मासवाङ्मनसाक्षिं वदारगवोर्वाङ्मौवीपदक्षीवनक्तन्दिवरात्रिन्दिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषकायुषत्रायुषर्गाजुषजातोक्षमहीचक्ष्वहीचोपशुनगोष्ठ्याः (पा ५।४।७७) । (५) अनन्त (पा ५।४।१०८) ; अनन्तादव्ययीभावाद्वाङ् ।

२२। “वा नपुंसकात्” (१) । नपुंसक अन्-भागान्त शब्दोंके उत्तर विकल्पसे अन् होता है। यथा, उपचर्मम् उपचर्म (*near the skin*) ।

२३। “गिरिनिदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः” (२) । गिरि, नदी, पौर्णमासी और आग्रहायणी शब्दोंके उत्तर विकल्पसे अन् होता है। यथा, उपगिरिम्, उपगिरि ; उपनदम् उपनदि ; उपपौर्णमासम्, उपपौर्णमासि ; उपाग्रहायणम्, उपाग्रहायणि ।

२४। “स्पर्शान्ताच्चापञ्चमात्” (३) । पञ्चम भिन्न स्पर्शवर्णान्त शब्दोंके उत्तर विकल्पसे अन् होता है। यथा, उपद्वृशदम् उपद्वृशत्, अनुसमिधम् अनुसमित् ।

२५। “प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात्” (४) । ‘प्रति’ शब्दके परवर्ती सप्तम्यर्थमें वर्त्तमान उरस्-शब्दके उत्तर अन् होता है। यथा, उरसि प्रत्युरसम् ।

२६। “अनुगवमायामे” (५) । आयाम अर्थात् दैर्घ्यका बोध होनेसे ‘अनुगवम्’ पद निपातनसे सिद्ध होता है। यथा, गोः पश्चात् अनुगवम् (*in accordance with the length of the cow*) । (६)

(१) नपुंसकादन्तरस्याम् (पा ५।४।१०६) । यथा, प्रत्यहः, प्रत्यहः (*every day*) । (२) नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः (पा ४।४।११०) ; गिरिभ्यसेनकस्य (पा ५।४।११९) । (३) भ्यः (पा ५।४।१११) । (४) पा ५।४।८२ । (५) पा ५।४।८३ । (६) अव्ययीभाव समाससि निध्न पद विशेष्य (*noun*), विशेषण (*adjective*), तथा क्रिया-विशेषण (*adverb*) हो सकते हैं ।

तत्पुरुष-समास (Dependent or Determinative Compounds) ।

१ । “तत्पुरुषः” (१) । इस प्रकरणमें जो समास विहित होता है उसका नाम तत्पुरुष है ।

२ । “परलिङ्गं तत्पुरुषे” (२) । तत्पुरुष-समास होनेसे समस्त भाग परपदके लिङ्गको प्राप्त होता है । (३)

३ । ‘रात्राह्वाहाः पुमांसः’ (४) । तत्पुरुष-समास होनेसे समस्त भागके अन्तस्थित रात्र, अह्वा तथा अह पुं लिङ्ग होते हैं ।

४ । “रात्रं नपुंसकं संख्यापूर्वम्” (५) । संख्यावाचक शब्द पूर्वमें रहनेसे रात्र नपुंसक होता है ।

५ । “पुण्यादहः” (६) । पुण्य-शब्दके परवर्ती अह नपुंसक होता है ।

६ । “द्वितीया श्रितादिभिः” (७) । श्रित आदि (८)

(१) पा २।१।२२ । तत्पुरुष-समास उत्तरपदार्थप्रधान है । तत्पुरुष समासमें अर्थके अनुसार पूर्व पद द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पञ्चमी, षष्ठी, सप्तमी इनमेंसे किसी एक विभक्तिसे युक्त होकर परवर्ती प्रथमान्त पदके साथ समास होता है । इस लिये द्वितीयादिक्रमसे तत्पुरुष समास छ प्रकारके हैं । (२) परवलिङ्गं बन्धतत्पुरुषयोः (पा २।४।२६) । (३) वचनको भी प्राप्त होता है । (४) रात्राह्वाहाः पुमांस (पा २।४।२८) । (५) संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम् (पाणिनीय लिङ्गानुशासन) । (६) पुण्यमुदिनाभ्यामङ्गो नपुंसकत्वं वक्तव्यम् (वा १।५।५२) । (७) द्वितीया श्रितादीनामपसंख्यानम् पतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः (पा २।१।२४) । श्रितादिषु गमिगाभ्यादीनामुपसंख्यानम् (वा १।९।४७) । (८) आश्रित-श्रित-विद्वांसोऽतीतात्यस्तबुभुक्षवः । आपन्न-पतित-प्राप्त-गमिगाक्षी-बुभुक्षवः ॥—श्रीरामतकवागीश ।

सुवन्त पदोंके साथ द्वितीयान्त पदका समास होता है। यथा, कष्टं श्रितः कष्टश्रितः, दुःखमतीतः दुःखातीतः, कूपं पतितः कूपपतितः, गृहं गतः गृहगतः, तुहिनमत्यस्तः तुहिनात्यस्तः (*one who has overcome or is overcoming the cold*), सुखं प्राप्तः सुखप्राप्तः, सुखमापन्नः सुखापन्नः, ग्रामं गामी ग्रामगामी (१), अन्नं बुभुक्षुः अन्नबुभुक्षुः, वेदं विद्वान् वेदविद्वान् ।

७। “खट्वा केन कुत्सायाम्” (२)। निन्दा बोध होनेसे क-प्रत्यय निष्पन्न सुवन्त पदके साथ द्वितीयान्त खट्वा शब्दका समास होता है। यथा, खट्वाकूटः (*a wicked or silly fool*), उत्पथप्रस्थित इत्यर्थः (३)। नित्य समास ।

८। “काला अत्यन्तसंयोगे” (४)। अत्यन्त-संयोग (*duration*) बोध होनेसे सुवन्त पदके साथ द्वितीयान्त काल-वाचक सुवन्त पदका समास होता है। यथा, मुहूर्त्तं सुखम् मुहूर्त्तसुखम् (*happiness lasting for a moment, momentary pleasure*), मासं गम्यः मासगम्यः, वर्षं भोग्यः वर्षभोग्यः (*to be endured for a year*) ; मुहूर्त्तं मासं वर्षं व्याप्य इत्यर्थः ।

(१) Also, ग्रामं गमी ग्रामगमी (*one who will go to the village*)।

(२) खट्वा चेषे (पा २।१।२६)। (३) खट्वाकूटः पद निन्दावाचक कूट शब्द ‘खट्वाकूट’ शब्दके प्रथमाएकवचनका है। नित्यसमास होनेके हेतु इसका समास-वाक्य ‘खट्वाम् आकूटः’ होना ठीक नहीं है; कारण, “सवाक्यो यः समासः स्यात् स विकल्पः सुसम्मतः। वाक्याभावे तु नित्यं स्यादिति शब्दविदो विदुः॥ (४) अत्यन्त-संयोगे च (पा २।१।२६)।

६। “तृतीया पूर्वदिभिः” (१) । पूर्व आदि सुबन्त पदोंके साथ तृतीयान्त पदका समास होता है। यथा, मासेन पूर्वः मासपूर्वः (*prior by a month, a month before*), वर्षेण अवरः वर्षावरः (*younger by a year*), वाचा कलहः वाक्कलहः (*quarrel in words*), गुडेन मिश्रः गुडमिश्रः (*mixed with molasses*), आचारेण श्लक्ष्णः आचारश्लक्ष्णः (*soft in manners*), धनेन अर्थः धनार्थः, माता सदृशी मातृसदृशी (*like one's mother*), पिता समः पितृसमः (*equal to one's father, father like*).

१०। “ऊनार्थश्च” (१) । ऊनार्थक सुबन्त पदोंके साथ तृतीयान्त पदोंका समास होता है। यथा, एकेन ऊनः एकोनः (*less by one*), विद्याया हीनः विद्याहीनः (*devoid of learning*), श्रमेण रहितः श्रमरहितः (*idle*), गर्वेण शून्यः गर्वशून्यः (*prideless*), अङ्गेन विकलः अङ्गविकलः (*deformed in body*) ।

११। “कृता कर्त्तृकरणयोः” (२) । कृतप्रत्ययनिष्पन्न सुबन्त पदोंके साथ कर्त्ता और करणमें विहित तृतीया-

(१) तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन (पा २।१।३०) । यथा, शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः (सरोतेः किय हवा सुपारीका टुकड़ा) । तत्कृतेति किम् ? अण्वा काणः (समास नहीं हुआ) । पूर्वसदृशसमीपार्थकलहनिपुणमिश्रशब्दोः (पा २।१।३१) । अवरस्थोपसंख्यानम् । ऊनार्थः=ऊन, हीन, रहित, शून्य, विकल इत्यादि । (२) कर्त्तृकरणे कृता बहुलम् (पा २।१।३२) ।

विभक्तान्त पदोंका समास होता है। यथा, कर्त्तामि—व्याघ्रेण हतः व्याघ्रहतः, अहिना दष्टः अहिदष्टः, व्यासेन रचितः व्यासरचितः, पाणिनिना प्रणीतं पाणिनिप्रणीतम्, नारदेन प्रोक्तं नारदप्रोक्तम्, द्विजेन भक्ष्यं (१) द्विजभक्ष्यम्, पुत्रेण देयं पुत्रदेयम्। करणमि—नखैर्मिन्नः नखमिन्नः, असिना छिन्नम् असिछिन्नम्, अग्निना दग्धः अग्निदग्धः, जलेन सक्तः जलसक्तः, अञ्जलिना पेयम् अञ्जलिपेयम्, शिरसा धार्यं शिरोधार्यम्। (२)

१२। “चतुर्थी बलिहितसुखैः” (३)। सुबन्त बलि, हित और सुख शब्दोंके साथ चतुर्थ्यन्त पदका समास होता है।

(१) “कृत्यैरधिकार्थवचने” अर्थात् प्रशंसा अथवा निन्दा बोध होनेसे कर्त्तामि अथवा करणमि विहित तृतीयान्त पदोंके साथ तस्य, अनौय, य इत्यादि कृत्यप्रत्ययान्त पदोंका समास होता है। यथा, निन्दा—वातेन छेद्यं वातछेद्यम् (*what can be snapped even by the wind, it being so soft or fragile*) लणम्, काकिन पेया काकपेया नदी (*a river that can be drunk off even by a crow*)। प्रशंसा—सुखेन भोगः सुखभोगम् (*what can be enjoyed with ease and comfort*) ऐच्च्थेस्, काकिन पेया काकपेया नदी (*a river which is so full of water that even a crow sitting on the bank can drink out of it*)। (२) क्त प्रत्यय निष्पन्न पदके पूर्वमें उपसर्ग रहनेसे भो होता है। यथा, नखैः निभिन्नं नखनिभिन्नम्, जलेन अभिशक्तः जलामिशक्तः। किसी किसी स्थलमें समास नहीं होता। यथा, दाक्षिण लूनवान्, हस्तेन कुम्भं न्, मित्राभिः उषितः इत्यादि। (३) चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुख-रचितैः (पा २।१।३६) ; तदर्थेन प्रकृतिविकारभावे समासोऽयमिष्यते—काशिका। अथ न नित्यसमासो विशेषालिङ्गता चेति वक्तव्यम् (वा० १२७६-७४)।

यथा, भूताय बलिः भूतबलिः, पुत्राय हितम् पुत्रहितम्, भ्राते सुखं भ्रातृसुखम् । (१)

१३ । “अर्थेन च” (२) । अर्थ शब्दके साथ चतुर्थ्यन्त पदका समास होता है । समस्त भाग विशेष्यके लिङ्गको प्राप्त होता है । यथा, द्विजार्थः (३) सूयः (*broth for a Brahmin*), द्विजार्था यवागूः (*barley-gruel*), द्विजार्थं पयः (*water or milk*) । नित्य समास ।

१४ । “विकृतिः प्रकृत्या तादर्थ्य” (२) । ‘तादर्थ्य’ बोध होनेसे प्रकृतिवाचक सुबन्त पदके साथ विकृतिवाचक चतुर्थ्यन्त पदका समास होता है । यथा, कुण्डलाय (*for ear-ring*) हिरण्यं (*gold*) कुण्डलहिरण्यम्, यूपाय दारु यूपदारु (*wood meant for sacrificial post*) । (४)

१५ । “पञ्चमी भयादिभिः” (५) । भय आदि सुबन्त पदोंके साथ पञ्चम्यन्त पदोंका समास होता है । यथा, व्याघ्रात्

(१) *Other examples* :—गवे हितम् गोहितम्, गवे सुखम् गोसुखम्, गवे रक्षितम् गोरक्षितम् (*reserved for the cow*) । (२) चतुर्थी तदर्थाथवलिङ्घित-सुखरक्षितैः (पा २।१।३६) ; तदर्थेन प्रकृतिविकारभावे समासोऽयमिष्यते—कशिका । अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम् (वा० १२७३-७४) । (३) द्विजाय अथं द्विजायः ; द्विजाय इयं द्विजाया ; द्विजाय इदं द्विजार्यम् । द्विजायः सूपः इत्यादि उदाहरणोंमें अर्थ शब्दकी प्रयोग करके वाक्यरचना नहीं की जा सकती इस लिये इस समासकी असुपदविग्रह-नित्यसमास कहते हैं । (४) किन्तु प्रकृति-विकृति-भाव नहीं रहनेसे यह समास नहीं होता, इस लिये रम्बनाय स्थाली रम्बनस्थाली, अश्वाय घासः अश्वघासः नहीं होता । (५) पञ्चमी भयेन (पा २।१।३७) ; भय-भूत-भूति-भौमिरिति वाच्यम् (वा० १२७५) ।

भयम् (*fear*) व्याघ्रभयम्, व्याघ्रात् भीतः (*afraid*)
 व्याघ्रभीतः, व्याघ्रात् भोः (*fear*) व्याघ्रभोः, व्याघ्रात् भीतिः
 (*fear*) व्याघ्रभीतिः, गृहात् निर्गतः गृहनिर्गतः, अधर्मात्
 जुगुप्सुः अधर्म्मजुगुप्सुः, सुखात् अपेतः (*deprived of*)
 सुखापेतः (१), बन्धनात् मुक्तः बन्धनमुक्तः, रथात् पतितः
 रथपतितः, तरङ्गात् अपतस्तः तरङ्गापतस्तः, विदेशात् आगतः
 विदेशागतः (२) ।

१६। “षष्ठी समर्थेन” (३) । ‘समर्थ’ सुबन्त पदके साथ
 षष्ठ्यन्त पदका समास होता है । यथा, गङ्गायाः जलम् गङ्गा-
 जलम्, तरोः छाया तरुच्छाया, अग्नेः शिखा अग्निशिखा,
 वायोः वेगः वायुवेगः, जलस्य प्रवाहः जलप्रवाहः, सुखस्य भोगः
 सुखभोगः, पयसः पानं पयःपानम्, कन्यायाः दानं कन्यादानम्,
 गवां दोहः गोदोहः (*the milk of cows, the milking of*
cows), आज्ञायाः भङ्गः आज्ञाभङ्गः, दशावाः अन्तः दशान्तः,
 सूर्यस्य उदयः सूर्योदयः, वृष्टेः पातः वृष्टिपातः, शिरसः छेदः
 शिरश्छेदः, गवां बधः गोबधः, पितुः गृहं पितृगृहम्, राज्ञः भवनं

(१) अपेतापोढमुक्तपतितापतस्त रत्नयः । (२) लोकोक्तिकदूराथेककाणि क्तं न
 (पा २।१।३२) । पञ्चम्यन्त लोको (थोड़ा), अन्तिक (निकट), दूर, और इनके
 अर्थवाचक शब्द तथा कृच्छ्र शब्दके साथ क्तान्त का समास होता है । परन्तु “पञ्चम्याः
 लोकादिभ्यः” (पा ६।३।२) ; अलुगुत्तरि पठे । उत्तरपदमें क्तान्त रहनेसे लोकादिकी
 पञ्चमी विभक्तिका लुक् (लोप) नहीं होता । यथा, लोकाद्भ्यः क्तः, अन्तिकादागतः,
 अभ्याशादागतः (निकटसे आया), दूरादागतः, कृच्छ्रादागतः । (३) षष्ठी (पा
 २।२।८) ।

राजभवनम् (palace), मनोः वचनं मनुवचनम्, अर्थस्य नाशः अर्थनाशः, कूपस्य उदकं कूपोदकम् ।

१७। “न निर्द्वारणे” (१) । निर्द्वारण अर्थमें विहित षष्ठीका समास नहीं होता । यथा, मनुष्याणां क्षत्रियः शूक्ततमः (The Kshatriyas are the bravest of all men), गवां कृष्णा बहुक्षीरा (Of all cows the black ones give the greatest quantity of milk) ।

१८। “न पूरणार्थैः” (२) । पूरणार्थक पदके साथ षष्ठान्त पदका समास नहीं होता । यथा, राज्ञां प्रथमः, पुत्रयोः द्वितीयः, भ्रातॄणां तृतीयः, शिष्याणां चतुर्थः, छात्राणां पञ्चमः ।

१९। “न गुणवाचिभिः” (२) । गुणवाचक पदके साथ षष्ठान्त पदका समास नहीं होता । यथा, पटस्य शौक्ल्यम् (whiteness), कोकनदस्य लौहित्यम् (redness of the lotus), काकस्य कर्ष्ण्यम् (blackness), आकाशस्य नीलिमा, द्राक्षायाः माधुर्यम् (sweetness) । किसी किसी स्थलोंमें होता है । यथा, अर्थस्य गौरवम् अर्थगौरवम्, बुद्धेः मान्द्यम् बुद्धिमान्द्यम्, अर्थस्य काश्यम् अर्थकाश्यम् ; (ऐसे—गात्रस्पर्शः,

(१) पा २।२।१० । (२) पूरण-गुण-सुहितार्थ-सद्व्यय-तव्य-समानाधिकरणेन (पा २।२।११) । पूरणार्थक, गुणवाचक तथा तत्प्राथम्यक पद, शब्द तथा ज्ञानच् प्रत्ययान्त पद, कृदन्त अव्यय पद और समानाधिकरण पदोंके साथ षष्ठान्त पदका समास नहीं होता ।

वचनकौशलम्, चन्दनगन्धः, कन्यारूपम्, पटहध्वनिः, कपित्थ-
रसः, गालमाह्वयम् इत्यादि) । (१)

२० । “न तृप्तार्थैः” (२) । तृप्तार्थक पदके साथ षष्ठ्यान्त
पदका समास नहीं होता । यथा, अपां तृप्तः, फलानां सुहितः,
अन्नस्य आशितः । (३)

२१ । “न तृजकाभ्यां याजकादिवर्जम्” (४) । तृच्
और अक प्रत्ययोंके योगसे निष्पन्न शब्दोंके साथ षष्ठ्यान्त
पदका समास नहीं होता । यथा, तृच्—जगतः स्रष्टा, सुखस्य
दाता, दुःखस्य हर्ता ; अक—प्रजानां पालकः, वृक्षाणां छेदकः,
शत्रूणां घातकः । याजकादिका होता है । यथा, शूद्रयाजकः,
देवपूजकः, राजपरिचारकः, वेदाध्यापकः, सर्व्वोत्साहकः,
देवस्नातकः, जलपरिषेचकः, भुवनभर्ता, हविर्होता, गुणग्रहीता,
गुणग्राहकः । (५)

(१) “गुणात्तरेण तर लोपय” । इस सूत्रके अनुसार गुणवाचक तरप्
प्रत्ययान्त पदके साथ समास होता है और तरप् का लोप होता है । यथा, सर्व्वेषां
ततरः सर्व्वश्रेतः, सर्व्वेषां महत्तरः सर्व्वमहान् । (२) पूरणगुणसुहितार्थे सद्व्यय-
तत्त्वसमानाधिकरणेन (पा २।२।११) । (३) इन स्थलोंमें षष्ठी-समासका
ही निषेध है अन्य समासका नहीं । यथा, नरेषु उत्तमः नरोत्तमः (७मी) ; भोगैः
लभः भोगलभः, फलैः सुहितः फलसुहितः, राजभिः पूजितः राजपूजितः (३या) ; जगन्ति
करोति यः सः जगत्कर्ता, प्रजाः पालयति यः सः प्रजापालकः (उपपद) इत्यादि ।
कृतं भिन्न अव्यय तथा तव्य प्रत्ययका निषेध नहीं रहनेके कारण तव्य उपरि तदुपरि,
स्वव्य कर्तव्य स्वकर्तव्यम् इत्यादि हो सकते हैं । (४) तृजकाभ्यां कर्त्तरि (पा
२।२।१५) ; याजकादिभिश्च (पा २।२।६) । (५) वर्त्तमानकालविहित क्त-प्रत्ययान्त
पदके साथ भी षष्ठी-तत्त्व समास नहीं होता । यथा, सतां मतः, राज्ञां ज्ञातः ।

२२ । “सप्तमी शौण्डादिभिः” (१) । ‘शौण्ड’ आदि (२) शब्दोंके साथ सप्तम्यन्त पदका समास होता है । यथा, दाने शौण्डः दानशौण्डः (*exceedingly liberal*), शास्त्रे प्रवीणः शास्त्रप्रवीणः, (*well-versed in the Sastras*), रणे पण्डितः रणपण्डितः (*well-skilled in war*), क्रीडायां कुशलः क्रीडाकुशलः (*skilled in sports*), कर्मसु निपुणः कर्मनिपुणः, आतपे शुष्कः आतपशुष्कः (*dried in the sun*), स्थाल्यां पक्वः स्थालीपक्वः (*cooked in a pot*) ।

२३ । ‘कृत्यैऋणे” (३) । ‘ऋण’ बोध होनेसे कृत्य-प्रत्यय-निष्पन्न पदके साथ सप्तम्यन्त पदका समास होता है । यथा, मासे देयं मासदेयम् ऋणम् (*a debt which must be repaid in a month*), वर्षे परिशोध्यं वर्षपरिशोध्यम् (*payable in a year*) ऋणम् ।

२४ । “केनाहोरात्रावयवाः” (४) । क-प्रत्यय-निष्पन्न पदके साथ दिन तथा रात्रिका अवयवबोधक सप्तम्यन्त पदका समास होता है । यथा, पूर्वाह्णे कृतं पूर्वाह्नकृतम्, अपराह्णे कृतम् अपराह्नकृतम्, पूर्वरात्रे कृतं पूर्वरात्रकृतम्, अपररात्रे कृतम् अपररात्रकृतम् ।

(१) सप्तमी शौण्डेः (पा २१।४०) ; सिद्धशुक्लपक्ववन्धेय (पा २।१।४१) ।

(२) शौण्ड, धूर्त, कितव, प्रवीण, व्याड, संवीत, पट, पण्डित, कुशल, चपल, निपुण, सिद्ध, शुष्क, पक्व इत्यादि । (३) पा २।१।४३ । (४) पा २।१।४५ ।

२५। ‘कुत्सायां काकवाचिना’ (१)। ‘निन्दा’ बोध होनेसे काकवाचक सुबन्त शब्दके साथ सप्तम्यन्त पदका समास होता है। यथा, तीर्थे काक इव तीर्थकाकः, तीर्थवायसः, तीर्थाध्याङ्क्षः, अनवस्थित इत्यर्थाः—*a student who often changes his teachers.*

२६। “पूर्वादिरेकदेशिनैकवने” (२)। एकवचनान्त अवयवीके साथ पूर्व, अपर, अधर, उत्तर, इनका समास होता है। यथा, पूर्व कायस्य पूर्वकायः (*the upper part of the body*); ऐसे—अपरकायः (*the back part of the body*), अधरकायः, (*the lower part of the body*), उत्तरकायः (३)। एकवचन नहीं होनेसे (समास) नहीं होता। यथा, पूर्व छात्राणाम् आमन्त्रयस्व ।

२७। “अर्द्धं नपुंसकम्” (४)। एकवचनान्त अवयवीके साथ क्लीबलिङ्ग अर्द्ध शब्दका समास होता है। यथा, अर्द्ध पिप्पल्याः अर्द्धपिप्पली। दूसरे लिङ्गमें नहीं होता। यथा, ग्रामस्य अर्द्धः। एकवचन नहीं होनेसे नहीं होता। यथा अर्द्ध पिप्पलीनाम्।

२८। “कालाः परिमाणिना” (५)। परिच्छेदवाचक पदके साथ कालवाचक पदका समास होता है। यथा, मासो जातस्य मासजातः, वर्षो मृतस्य वर्षमृतः।

(१) आङ्क्षिण क्षेपे (पा २।१।४२)। (२) पूर्वापराधरोत्तरनैकदेशिनैकवचनिकरणे (पा २।२।१)। (३) यह सब एकदेशी समासके उदाहरण हैं। (४) पा २।१।२। (५) पा २।२।५।

२६ । “एकदेशवाचिना च” (१) । एकदेशवाचक पदके साथ कालवाचक पदका समास होता है ।

२७ । “अहोऽह एकदेशात्” (२) । एकदेशवाचक पदके परवर्ती अहन्-शब्दके स्थानमें अह होता है । यथा, पूर्वम् अहः पूर्वाह्नः (*forenoon*), मध्यम् अहः मध्याह्नः (*noon or mid-day*), अपरम् अहः अपराह्नः (*after-noon*), सायम् अहः सायाह्नः (*evening*) (३) ।

२८ । “रात्रेरन्” (४) । एकदेशवाचक शब्दके परवर्ती रात्रि-शब्दके उत्तर अन् होता है ; न इत्, अ रहता है । यथा, पूर्वं रात्रेः पूर्वरात्रः (*the fore part of the night*), मध्यं रात्रेः मध्यरात्रः (*mid-night*), अपरं रात्रेः अपररात्रः (*the latter part of the night*) ।

२९ । “विभाषा द्वितीय-तृतीय-चतुर्थ-तुर्ध्याणि” (५) । षष्ठ्यन्त अवयवीके साथ द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ, तुर्ध्व, इन्होंका

(१) सर्वोऽप्येकदेशोऽङ्गा समस्यते, संख्याविसाधिति ज्ञापकात् (वा०) । केचित् सर्वोऽप्येकदेशः कालेन समस्यते न तु अङ्गैव, ज्ञापकस्य सामान्यपेक्षत्वात् (भट्टोजिदौचित) । (२) अहोऽह एतेभ्यः (पा ५।४।८८) । (३) संख्याविसाधयपूर्वस्याङ्गस्याहन्नन्यतरस्यां ङी (पा ६।३।१०) । किन्तु इस सूत्रका उदाहरण भट्टोजिदौचितने सिद्धान्त-कौमुदीमें दिया है अङ्गः सायः सायाह्नः । ज्ञानेन्द्र सरस्वतीने भी तत्त्वबोधिनी टीकामें दिया है अङ्गः साय इति । स्वतेर्घञि अवसानवचनः सायशब्दः संख्याविसाधिति ज्ञापकादेकशिसमासः । (४) अहः-सर्वोऽप्येकदेशसंख्यात-पुण्याच्च रात्रेः (पा ५।४।८९) । (५) द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्ध्याण्यन्यतरस्याम् (पा ३।२।३) ।

विकल्पसे समास होता है। यथा, द्वितीयं भिक्षायाः द्वितीय-
भिक्षा (*half the quantity of alms*), तृतीयं भिक्षायाः
तृतीयभिक्षा, चतुर्थं भिक्षायाः चतुर्थभिक्षा, तुय्यं भिक्षायाः
तुय्यभिक्षा । पक्षे षष्ठी समास । यथा भिक्षायाः द्वितीयम्
भिक्षाद्वितीयम् (*begging alms for a second time*);
ऐसे—भिक्षातृतीयम्, भिक्षाचतुर्थम्, भिक्षातुय्यम् ।

३३। “अलं चतुर्थ्या पुंवच्च” (१) । चतुर्थ्यन्त पदके
साथ अलम् इस अव्ययका समास होता है और चतुर्थ्यन्त
स्त्रीलिङ्ग पदका पुंवद्भाव होता है। यथा, अलं जीविकायै
अलजीविकः (*enough for livelihood*) ।

३४। “अत्यादयः क्रान्तादौ द्वितीयया” (२) । ‘क्रान्त’
आदि अर्थों में द्वितीयान्त पदके साथ ‘अति’ आदिका समास
होता है और स्त्रीलिङ्ग द्वितीयान्त पदका पुंवद्भाव होता है।
यथा, अतिक्रान्तः खट्वाम् अतिखट्वः (*exceeding the bed-
stead in length*), अतिक्रान्तः मालाम् अतिमालः (*exceed-
ing the garland in beauty*), उत्क्रान्तः वेलाम् उवेलः
(*overflowing the sides or banks*) ।

३५। “अवादयः कृष्टादौ तृतीयया” (३) । ‘कृष्ट’ आदि
अर्थों में तृतीयान्त पदके साथ ‘अव’ आदिका समास होता है

(१) द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु । प्रतिषेधो वाच्यः ॥ (वा० १५४५)
‘अतएव ज्ञापकात् समासः’ (भट्टोजिदीक्षित) । (२) अत्यादयः क्रान्तादयश्च द्वितीयया
(वा० १२३६) । (३) अवादयः कृष्टादयश्च तृतीयया (वा० १२३७) ।

और खोलिङ्ग तृतीयान्त पदका पुं वद्भाव होता है। यथा, अवकुष्ठः कोकिलया अवकोकिलः (*resounding with the voice of cuckoo*) वृक्षः ।

३६। “पर्यादयो ग्लानादौ चतुर्थ्या” (१)। ‘ग्लान’ आदि अर्थमें चतुर्थ्यन्त पदके साथ ‘परि’ आदिका समास होता है और खोलिङ्ग चतुर्थ्यन्त पदका पुं वद्भाव होता है। यथा, परिग्लानः अध्ययनाय पर्यध्ययनः (*exhausted by study*), परिग्लानः सेवार्थे परिसेवः ।

३७। “निरादयः क्रान्तादौ पञ्चम्या” (२)। ‘क्रान्त’ आदि अर्थमें पञ्चम्यन्त पदके साथ ‘निर्’ आदिका समास होता है और खोलिङ्ग पञ्चम्यन्त पदका पुं वद्भाव होता है। यथा, निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः (*one who has left Kaushambi*), उत्थितो निद्रायाः उन्निद्रः (*awakened from sleep*) ।

३८। “सामिस्वयमौ क्तेन” (३)। क्त-प्रत्ययनिष्पन्न सुबन्त पदके साथ सामि और स्वयम् इन दोनों अव्ययोंका समास होता है। यथा, सामिकृतम् (*done half*), सामिघटितम्; स्वयङ्कृतम्, स्वयन्दत्तम् ।

३९। “नञ् सुपा” (४)। सुबन्त पदके साथ नञ्

(१) पर्यादयो ग्लानादौ चतुर्थ्या (वा० १३३८)। (२) निरादयः क्रान्तादौ पञ्चम्या (वा० १३३९)। (३) स्वयं क्तेन (पा २।१।२५); सामि (पा २।१।२७); ऐकपद्यनैकस्वर्थश्च समासत्वाद् भवति (काशिका)। (४) नञ् (पा

इस अव्ययका समास होता है । यथा, न ब्राह्मणः अब्राह्मणः
(one looking like a Brahmin but not such in
reality i. e. not a proper Brahmin), न मोघः अमोघः
(unfailing), न प्रियः अप्रियः, न विकृतः अविकृतः, न सिद्धः
असिद्धः, न सुखम् असुखम्, न दर्शनम् अदर्शनम्, न उपलब्धः
अनुपलब्धः (want of apprehension) । (१)

४०। “ईषदकृता” (२) । कृदन्तसे भिन्न अन्य सुबन्त
पदके साथ ‘ईषत्’ इस अव्ययका समास होता है । यथा,

रा२।६) । न लोपो नञः (पा ६।१।६३) ; उत्तरपद परे रहनेसे नञ् के न्का लोप
होता है, न् इत्, अ रहता है । तस्मान्नुडचि (पा ६।१।७४) ; आदिमें स्वरवर्ण हो
ऐसे उत्तरपद परे रहनेसे उस अके परे नुट् होता है ; उ, ट् इत्, न् रहता है ।
नैकषेयादौ तु न शब्देन सह सुप्पुपेति समासः (वा०) ; इस लिये न एकधा नैकधा ।
(१) इस समासको नञ्-तत्पुरुष समास कहते हैं । अकारो नञो हलि ; अन् स्वर ।
व्यञ्जनवर्णके पूर्व में रहनेसे नञ् के स्थानमें अ और स्वरवर्णके पूर्व में रहनेसे नञ् के
स्थानमें अन् होता है । नञ् शब्दका अर्थ क प्रकार है । यथा—“तत्सादृश्यम्
अभावश्च तदन्वत् तदव्यता । अप्राशस्य विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्तिताः ॥” क्रमिक
उदाहरण, (१) सादृश्य (similarity)—अब्राह्मणः ; (२) अभाव (want)—
असुखम् ; (३) अन्वत् (मेद, difference)—न-अश्वः अनश्वः (not a horse,
different from or other than a horse) ; (४) अल्पता (smallness)—
अनुदरी (अल्पीदरी, a woman having a small belly) ; (५) अप्राशस्य
(defectiveness)—अकेशी (अप्रशस्तकेशी, a woman having defective
hairs) ; (६) विरोध (enmity)—असुरः (सुरविरोधी, a demon) । (२)
पा २।२।७ ; ईषदगुणवचनेन इति वक्तव्यम् (वा० १।१।६) ।

ईषत्कङ्कः (*of a dull yellowish brown colour*),
ईषत्पङ्कलः, ईषद्विकचः, ईषन्मुकुलितः ।

४१ । “आडीषदर्थे” (१) । ‘ईषदर्थ’ बोध होनेसे
सुबन्त पदके साथ आङ् इस अव्ययका समास होता है । यथा,
आमधुरः (*sweetish*), आपिङ्गलः (*light reddish-brown*),
आपाण्डुरः (*light yellowish-white*), आलोहितः (*reddish*) ।

४२ । “स्वतो पूजायाम्” (१) । ‘प्रशंसा’ अर्थ बोध होनेसे
सुबन्त पदके साथ सु, अति, इन दोनों अव्ययोंका समास
होता है । यथा, सुपुरुषः, सुब्राह्मणः (*a good Brahmin*);
अतिमृदुः, (*very mild*), अतिदयालुः ।

४३ । “दुर्निन्दायाम्” (१) । ‘निन्दा’ अर्थ बोध होनेसे
सुबन्त पदके साथ दुर् इस अव्ययका समास होता है । यथा,
दुष्कुलम्, दुर्नीतिः, दुश्चरितम्, दुष्पुरुषः ।

४४ । “कुः पापार्थे” (१) । ‘कुत्सित’ अर्थ बोध होनेसे
सुबन्त पदके साथ कु इस अव्ययका समास होता है । यथा,
कुब्राह्मणः, कुपुरुषः, कुसंस्कारः (*prejudice, superstition*) ।

४५ । “धातुभिरुपपदानि” (२) । धातुके साथ उप-
पदका (३) समास होता है । यथा, कुम्भकारः, प्रभाकरः,
निशाकरः, हितकरः, प्रीतिकरः, अग्रसरः, जलचरः, पार्श्वचरः

(१) कुगतिप्रादयः (पा १।२।१८) । (२) उपपदमतिङ् (पा २।२।१९) । (३) जिन
सुबन्त पद प्रत्ययिके परवर्त्तनी धातुके उत्तर कृत्-प्रत्यय विहित होता है, उन्हें उपपद

(*attendant*), शिलाशयः, सरसिजम्, पङ्कजम्, अण्डजः, जलजः, पतंगः, भुजगः (१) ।

४६। “उपसर्गाच्च” (२) । धातुके साथ उपसर्गाका समास होता है । यथा, सम्—संस्करोति, संस्कारः (*repair, impression*), संस्कृत्य ; वि—विजयते, विजयः (*vicorty, conquest*), विजित्य ; अभि—अभिषिञ्चति, अभिषेकः, अभिषिच्य ; आ-- आरभते, आरम्भः, आरभ्य ।

४७। “ऊर्यादि-चिव-डाचश्च” (३) । धातुके साथ ऊरो आदि (४) शब्दोंका, और चिव तथा डाच् प्रत्ययोंका समास होता है । यथा, ऊरो—ऊरोकरोति (*promises*), ऊरोकरणम्, ऊरोकृत्य ; आविस्—आविष्करोति (*discovers, invents*), आविष्क्रिया, आविष्कृत्य ; प्रादुस्—प्रादुर्भवति, प्रादुर्भावः, प्रादुर्भूय ; चिव—स्वीकरोति, स्वीकारः, स्वीकृत्य ; भस्मीभवति, भस्मीभावः, भस्मीभूय ; डाच्—समयाकरोति, समयाकरणम्, समयाकृत्य ; दुःखाकरोति, दुःखाक्रिया, दुःखाकृत्य ।

कहते हैं । कुम्भकारः, यहाँ कुम्भम् इस उपपदके साथ क-धातुका समास होकर कुम्भक ऐसा होनेपर अण् हुआ है । (१) इन सबोंमें उपपद-तत्पुरुष-समास हुआ है । किन्तु पयोधरः इसमें पहली धरति इति धरः (धृ + अच्) हुआ ; पश्चात् पयसां धरः, यह षष्ठीतत्पुरुष समास होकर पयोधरः होता है, कारण यहां पयस् शब्द उपपद नहीं है । *Alternative forms of* पतङ्गः (*a bird*), पतङ्गः, पतङ्गमः ; *of* भुजगः (*serpent*), भुजङ्गः, भुजङ्गमः । (२) कुगतिप्रादयः (पा २।२।१८) । (३) पा १।४।६१ । (४) ऊरो, उररो, आविम्, प्रादुम्, स्वधा, स्वाहा, वषट्, वौषट् इत्यादि ।

५३। “अस्तम् च” (१) । धातुके साथ अस्तम् इस अव्यय शब्दका समास होता है । यथा, अस्तङ्गच्छति, (sets), अस्तङ्गतः, अस्तङ्गत्य (setting) ।

५४। “अच्छ च वदगत्यर्थः” (२) । वद्-धातु और गत्यर्थ-धातुके साथ ‘अच्छ’ (before, in front of) इस अव्यय शब्दका समास होता है । यथा, अच्छवदति, अच्छोद्यः ; अच्छगच्छति, अच्छगत्यः ; अभिमुखमित्यर्थः ।

५५। “अन्तर्द्धीं तिरः” (३) । ‘अन्तर्द्धि’ अर्थात् व्यवधान बोध होनेसे धातुके साथ तिरस् इस अव्यय शब्दका समास होता है । यथा, तिरोभवति (disappears), तिरोभावः (disappearance), तिरोभूय ।

५६। “विभाषा कृञा” (४) । कृ-धातुके साथ तिरस् इस अव्यय शब्दका विकल्पसे समास होता है । यथा, तिरस्कृत्य, तिरः कृत्वा (upbraiding, reproaching, chiding, despising or removing) ।

५७। “साक्षात्प्रभृतीनि च” (५) । कृ-धातुके साथ ‘साक्षात्’ आदि (६) शब्दोंका विकल्पसे समास होता है । यथा, साक्षात्कृत्य, साक्षात् कृत्वा ; नमस्कृत्य, नमः कृत्वा ; वशकृत्य, वशे कृत्वा ; मिथ्याकृत्य, मिथ्या कृत्वा ।

(१) पा १।४।६८ । (२) अच्छ गत्यर्थवद्गु (पा १।४।६९) । (३) तिरोऽन्तर्द्धीं (पा १।४।७१) । (४) विभाषा कृञि (पा १।४।७२) । (५) पा १।४।७४ । (६) साक्षात्, मिथ्या, नमस्, प्रादुस्, अर्थे, वशे, अमा, अज्ञा,

५८ । “अनुपश्लेष उरसि-मनसी” (१) । कृ-धातुके साथ उरसि, मनसि, इन दोनों सप्तम्यन्त पदोंका विकल्पसे समास होता है । यथा, उरसिकृत्य, उरसि कृत्वा, स्वीकृत्येत्यर्थः ; मनसिकृत्य, मनसि कृत्वा, निश्चित्येत्यर्थः (*having resolved*) । उपश्लेष (अत्याधान, योग, *adherence*) अर्थमें नहीं होता । यथा, उरसि शयित्वा (*lying down on the bosom*) ।

५९ । “मध्ये पदे निवचने च” (२) । कृ-धातुके साथ मध्ये, पदे, निवचने, इन तीनों सप्तम्यन्त पदोंका विकल्पसे समास होता है । यथा, मध्येकृत्य, मध्ये कृत्वा ; पदेकृत्य, पदे कृत्वा ; निवचनेकृत्य, निवचने कृत्वा । उपश्लेष अर्थमें नहीं होता । यथा, मध्ये शयित्वा, पदे धृत्वा ।

६० । “नित्यं हस्ते पाणावुपयमने” (३) । उपयमन-अर्थात् विवाह अर्थ बोध होनेसे कृ-धातुके साथ हस्ते, पाणौ, इन दोनों सप्तम्यन्त पदोंका नित्य समास होता है । यथा, हस्तेकृत्य, पाणौकृत्य, दारकर्म कृत्वेत्यर्थः (*having held by the hand i. e. married*) । (४)

उष्णम्, शीतम्, आर्द्रम्, विकसनं, प्रहसनं, इत्यादि । (१) अनत्याधान उरसि-मनसी (पा १।४।७५) । (२) पा १।४।७६ । (३) पा १।४।७७ । (४) तत्पुरुष-समासके कुछ अतिरिक्त झुदाहरण—वहतां पतिः वहस्पतिः, वनस्य पतिः वनस्पतिः ; जीवनस्य मूलः जीमूलः, वारीणां बाहकः बलाहकः, कात्याः दासः कलिदासः ; विश्वस्य निवसु विश्वामिनः, अन्यस्य अर्थः अन्यदर्थः अन्यार्थः वा, ज्यान्

६१। “तत्पुरुषः समानाधिकरणपदः कर्मधारयः” (१) ।

जिस तत्पुरुष समासमें सभी समस्यमान पद समानाधिकरण, अर्थात् विशेष्यविशेषणभावापन्न, अथवा अमेदसम्बन्धके कारण एकार्थप्रतिपादक होते हैं, उसे कर्मधारय समास (*Appositional Compounds*) कहते हैं ।

६२। “विशेषणं विशेष्येण” (२) । विशेष्य पदके साथ विशेषण पदका समास होता है। यथा, नीलम् उत्पलम्, नीलोत्पलम्, शीतः पवनः शीतपवनः, उष्णम् उदकम् उष्णोदकम्, नवः पल्लवः नवपल्लवः, मधुरं वचनं मधुरवचनम्, नवम् अन्नम् नवान्नम्, सर्वे लोकाः सर्वलोकाः, विश्वे देवाः विश्वदेवाः, दृढो बन्धः दृढबन्धः, सुरभि चन्दनं सुरभिचन्दनम्, नवः जलधरः नवजलधरः, सत् पुरुषः सत्पुरुषः, महान् देवः महादेवः, महान् वीरः महावीरः, परमः पुरुषः परमपुरुषः, केवलः वैयाकरणः केवलवैयाकरणः, जरन् (*old*) नैयायिकः जरन्नैयायिकः, सप्त ऋषयः सप्तर्षयः (*the seven sages, the Pleiades*), अष्टौ वसवः अष्टवसवः, नव प्रहाः नवप्रहाः ।

६३। “पुंवत् पूर्व्व भाषितपुंस्कं कर्मधारये” (३) ।

अधिगतम् अधिव्यम्, सुखम् अभिगतः अभिसुखः, वनस्य अग्रे अग्रे वणम् (*Agra*), गोष्ठे आ गोष्ठश्च, शवानां शयनम् श्मशानम्, शूनः दन्तः आदन्तः, शूनः दंष्ट्रा आदंष्ट्रा, हरिः चन्द्रः इव हरिचन्द्रः, कु लणम् कीणम् कटुणम् कवीणम् । (१) तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः (पा १।२।४२) । (२) विशेषणं विशेष्येण बहुलम् (पा २।१।५७) । (३) पुंवत् कर्मधारय-जातीयदेशीयेषु (पा ६।३.४२) । जातीय तथा देशीय प्रत्यय परे रहनेसे भी होता है। यथा, पाचिका जातीय

कर्मधारय समास होनेसे भाषितपुंस्क (१) स्त्रीलिङ्ग पूर्वपदका पुंलिंगाव होता है। यथा, सुन्दरी महिला सुन्दरमहिला, कृष्णा चतुर्दशी कृष्णचतुर्दशा (*the fourteenth day of the black fortnight*), पाचिका स्त्री पाचकस्त्री (*a female cook*), पञ्चमी कन्या पञ्चमकन्या (*the fifth daughter*), सुकेशी भार्या सुकेशभार्या, ब्राह्मणी भार्या ब्राह्मणभार्या (*a Brahmin wife*)। उप् प्रत्ययान्तका नहीं होता। यथा वामोरुः भार्या वामोरुभार्या (*a wife with handsome thighs i. e. a beautiful wife*)।

६४। “क्तेन नञ् विशिष्टे नानञ्” (२)। नञ् विशिष्ट क्तप्रत्ययान्त पदके साथ नञ् शून्य क्तप्रत्ययान्त पदका समास होता है। यथा, कृतञ्च तत् अकृतञ्च कृताकृतम्, भुक्तञ्च तत् अभुक्तञ्च भुक्ताभुक्तम्, पीतञ्च तत् अपीतञ्च पीतापीतम्, क्लिष्टञ्च तत् अक्लिष्टञ्च क्लिष्टाक्लिष्टम्, पक्वञ्च तत् अपक्वञ्च पक्वापक्वम्। समान प्रकृतिके स्थलमें ही होता है, सिद्धञ्च अभुक्तञ्च ऐसे स्थलमें समास नहीं होता।

६५। “वर्णो वर्णेन” (३)। वर्णवाचक पदके साथ

पाचकजातीया (*looking like a female cook*), पाचिका देशीया पाचकदेशीया (*almost a female cook*)। (१) जो सब शब्द एक ही अर्थमें स्त्रीलिङ्ग और पुलिङ्ग दोनों होते हैं उन्हें भाषितपुंस्क कहते हैं ; जैसे, सुन्दर, सुधुर आदि शब्द स्त्रीलिङ्ग पुलिङ्ग दोनों होते हैं। जो सब शब्द नित्य स्त्रीलिङ्ग उन्हें भाषितपुंस्क नहीं कहते ; जैसे श्री, लक्ष्मी आदि। (२) पा २।१।६०। (३) पा २।१।६१।

वणवाचक पदका समास होता है । यथा, नीलश्च स लोहितश्च नीललोहितः (*of blue and red colours, an epithet of Siva*), लोहितश्च स श्वलश्च लोहितश्वलः, पीतश्च स धवलश्च पीतधवलः, कृष्णश्च स सारङ्गश्च कृष्णसारङ्गः (*of black and variegated colours, the name of a kind of deer*) ।

६६ । “पूर्वोत्तरकालयोः कः” (१) । पूर्वकाल तथा उत्तरकाल बोध होनेसे क-प्रत्ययान्त पदका समास होता है । यथा, पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः (*first bathed and then besmeared with sandal*) । ऐसे—यातायातः, शयितोत्थितः, दत्तापहृतम्, भुक्षतोद्गीर्णम् (*first eaten up then cast off*) ।

६७ । “उपमानानि साधर्म्यवचनैः” (२) । उपमान तथा उपमेयके (३) समानधर्मबोधक पदके साथ उपमान-वाचक पदका समास होता है । यथा, घन इव श्यामः घनश्यामः (*dark like the cloud*), अर्णव इव गभीरः अर्णवगभीरः (*as deep as the sea*), शैल इव उन्नतः शैलान्नतः (*high like a mountain*), अनल इव उज्ज्वलः अनलोज्ज्वलः

(१) पूर्वकालैकसर्व्वं जरत्पुराणनवकेशलाः समानाधिकरणेन (पा २।१।४८) । एकस्यासौ नाथश्चेति एकनाथः (*Sole Lord*), पुराणाः (*ancient*) मौमांसकाः पुराणमौमांसकाः इत्यादि (*see examples of rules 62 and 66*) । (२) उपमानानि सामान्यवचनैः (पा १।१।५५) । (३) जिसके साथ उपमा दी जाती है उसे उपमान और जिसकी उपमा दी जाती है उसे उपमेय

(*bright like fire*), नवनीतमिव कोमलः नवनीतकोमलः
(*soft like butter, as soft as butter*) । इसे उपमान-
कर्मधारय-समास कहते हैं ।

६८ । “उपमेयानि व्याघ्रादिभिः साधर्म्याप्रयोगे” (१) ।
व्याघ्र आदि (२) उपमानवाचक पदोंके साथ उपमेयवाचक पदोंका
समास होता है । यथा, पुरुषो व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः (*a man
like a tiger, i. e. a very powerful man*), पुरुषः
सिंह इव पुरुषसिंहः (*a man like a lion, i. e. a great
man*), राजा चन्द्र इव राजचन्द्रः, मुखं कमलम् इव मुखकमलम्
(*a face like a lotus, i. e. a beautiful face*), करः
किसलयमिव करकिसलयम्, अधरः पल्लव इव अधरपल्लवः,
वदनं सुधाकर इव वदनसुधाकरः । उपमान तथा उपमेयके
सामान्य धर्मका प्रयोग रहनेसे नहीं होता । यथा, पुरुषो व्याघ्र
इव शूरः, मुखं कमलमिव सुन्दरम् । इसे उपमित-कर्मधारय-
समास कहते हैं ।

६९ । “श्रेण्यादयः कृतादिभिरभूततद्भावे” (३) । ‘अभूत-

कहते हैं । यथा मुखं कमलमिव यहाँ कमल उपमान और मुख उपमेय है ।
(१) उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे (पा २।१।५६) । (२) व्याघ्र, सिंह,
ऋक्ष, ऋषभः, वृक, वृष, वराह, कुञ्जर, चन्द्र, कमल, किसलय इत्यादि । इस समासमें
व्याघ्र-आदि शब्द श्रेष्ठ-अर्थ प्रगट करते हैं । “सूक्ततरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः ।
सिंहशार्ङ्गूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः ॥” (३) श्रेण्यादयः कृतादिभिः
(पा २।१।५६) ; श्रेण्यादिषु द्यार्थवचनं कर्तव्यम् (वा० १२६६) ।

तद्भाव' अर्थ बोध होनेसे कृत आदि (१) शब्दोंके साथ श्रेणि आदि (२) शब्दोंका समास होता है । यथा, अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणिकृताः, अपूगाः पूगाः कृताः पूगकृताः, अराशयः राशयः कृताः राशिकृताः, अश्रेणयः श्रेणयो भूताः, श्रेणिभूताः, अनिपुणा निपुणा भूताः, निपुणभूताः, अकुशलाः कुशला भूताः, कुशलभूताः । (३)

७० । “संख्यापूर्वो द्विगुः” (४) । जिस कर्मधारयमें पूर्वारदके स्थानमें संख्यावाचक शब्द रहता है, उसे द्विगु समास (*Numeral Compounds*) कहते हैं ।

७१ । “तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारेषु” (५) । तद्वितार्थमें, उत्तरपद परे रहनेसे तथा समाहार बोध होनेसे द्विगु समास होता है । यथा, तद्वितार्थमें—पञ्चमिर्गोमिः क्रीतः पञ्चगुः ; उत्तरपद परे रहनेसे—पञ्च हस्ताः प्रमाणमस्य पञ्चहस्तप्रमाणः । प्रमाणशब्द उत्तरपद परे रहनेके कारण, पञ्च और हस्ताः इन दोनों पदोंसे द्विगु समास हुआ है ।

(१) कृत, मित, मत, भूत, उक्त, युक्त, समाज्ञात, समानात, समाख्यात, सम्भावित, संसेवित, अवधारित, अवकल्पित, निराकृत, उपकृत, उपाकृत, दृष्ट, फलित, दलित, उदाहृत, विस्तृत, उदित । (२) श्रेणि, पूग, सुकुन्द, राशि, निचय, विशेष, विधान (निधन), पर, इन्द्र, देव, सुख, भूत, प्रवण (अमण), वदान्य, अध्यापक, अभिरूपक, ब्राह्मण, क्षत्रिय, विशिष्ट, पटु, पण्डित, कुशल, चपल, निपुण, कपय । (३) चि-प्रत्यय होनेपर तन्निवन्धन सब कार्य्य भी होते हैं । यथा, श्रेणीकृतः, पूगीकृतः, राशीकृतः, श्रेणीभूतः, निपुणीभूतः, राशीभूतः, कुशलीभूतः इत्यादि । (४) पा २।१।५२ । (५) तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च (पा २।१।५१) ।

७२। “अदन्तादीप् समाहारे” (१)। समाहार-द्विगु होनेसे अकारान्त शब्दके उत्तर ईप् होता है। यथा, त्रयाणां लोकानां समाहारः त्रिलोकी (*the three worlds taken together*), चतुर्णां पदानां समाहारः चतुष्पदी, पञ्चानां नलानां समाहारः पञ्चनली, सप्तानां शतानां समाहारः सप्तशती।

७३। “न भुवनादेः” (२)। ‘भुवन’ आदिके उत्तर ईप् नहीं होता। यथा, त्रयाणां भुवनानां समाहारः त्रिभुवनम् (*the three worlds taken collectively*), चतुर्णां युगानां समाहारः चतुर्युगम्, पञ्चानां पात्राणां समाहारः पञ्चपात्रम्।

७४। “मयूरव्यंसकादयः” (३)। ‘मयूरव्यंसक’ आदि शब्द निपातनसे सिद्ध होते हैं। यथा, मयूरो व्यंसकः मयूर-व्यंसकः (*a cunning peacock*), उदक् च अवाक् च उच्चावचम् (*high and low, great and small*), नास्ति किञ्चन यस्य अकिञ्चनः (*poor*), नास्ति कुतोऽपि भयं यस्य अकुतोभयः (*fearless*), अन्योऽर्थः अर्थान्तरम्, अन्यो देशः देशान्तरम्, चित् एव चिन्मात्रम्, या इच्छा यदुच्छा।

७५। “आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये” (४)। क्रियाका संतत अनुष्ठान बोध होनेसे आख्यात पदके साथ आख्यात पदका समास होता है। पद निपातनसे सिद्ध होता है। यथा, अग्नीत

(१) अकारान्तोरपदी द्विगुः स्त्रियामिष्टः (वा० १५५६)। द्विगोः (पा ४।१।२१)।

(२) पात्राद्यन्तस्य न (वा० १५५६)। (३) मयूरव्यंसकादयश्च (पा १।१।७९)।

(४) गण-सूत्र २०।

पिबत इत्येवं सततमभिधीयते यस्यां क्रियायां सा अश्नीत-
पिबता (*a feast in which people are invited to eat
and drink*) । ऐसे—पचतभुञ्जता, खादतमोदता, खादता-
चमता ; अहं पूर्वम् अहं पूर्वम् इति यस्यां क्रियायां अभिधीयते
सा अहंपूर्विका ।

७६ । “सर्व-पुण्य-संख्याव्ययेभ्यो रात्रेरन्” (१) । सर्व,
पुण्य, संख्यावाचक और अव्यय शब्दके परवर्ती रात्रि-शब्दके
उत्तर अन् होता है । यथा, सर्वा रात्रिः सर्वरात्रः, पुण्या
रात्रिः पुण्यरात्रः । ऐसे—द्विरात्रम् (२), त्रिरात्रम्, पञ्चरात्रम्,
दशरात्रम् (*an aggregate of ten nights*), अतिरात्रः
(*dead of night, prepared over-night*) ।

७७ । “अहोऽहश्च” (३) । सर्व, पुण्य, संख्यावाचक
तथा अव्यय शब्दके परवर्ती अहन् शब्दके उत्तर अन् होता है
और अहन्के स्थानमें अह् होता है । यथा, सर्वमहः सर्वाहः,
द्वयोरहोः भवः द्वाहः, पञ्चसु अहःसु भवः पञ्चाहः ।

७८ । “न संख्यायाः समाहारे” (४) । समाहार होनेसे
संख्यावाचकके परवर्ती अहन्-शब्दके स्थानमें अह् नहीं होता ।
यथा, द्वयोरहोः समाहारः द्वाहः (*a period of two days*) ।
ऐसे—त्राहः, दशाहः ।

७९ । “न पुण्यैकाभ्याम्” (५) । पुण्य तथा एक शब्दके

(१) अहःसर्वैकदेश-संख्यातपुण्याच्च रात्रेः (पा ५।४।८७) । (२) संख्यापूर्व-
रात्रे क्लीबम् (वा०) । (३) अहोऽह एतेभ्यः (पा ५।४।८८) । (४) न संख्यादिः
समाहारे (पा ५।४।८९) । (५) उत्तमैकाभ्यां च (पा ५।४।९०) ।

परवर्त्ती अहन्के स्थानमें अह् नहीं होता । यथा, पुण्याहम्
(*an auspicious or lucky day*), एकाहः (*one day*) ।

८० । “संख्याव्ययाभ्यामङ्गुलेः” (१) । संख्यावाचक
शब्द और अव्ययशब्दके परवर्त्ती अङ्गुलि-शब्दके उत्तर अन् होता
है । यथा, द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्वाङ्गुलम् (*two fingers
long*) । ऐने—त्राङ्गुलम् निरङ्गुलम् (निर्गतम् अङ्गुलिभ्यः
that which exceeds a finger's length) ।

८१ । “राजाहःसखिभ्यष्टः” (२) । राजन्, अहन्
तथा सखि शब्दोंके उत्तर ट होता है ; ट् इत्, अ रहता है । यथा,
अङ्गानां राजा अङ्गराजः, महान् राजा महाराजः ; परममहः
परमाहः, उत्तममहः उत्तमाहः ; राज्ञः सखा राजसखः, प्रियः
सखा प्रियसखः ।

८२ । “गौरतद्धितार्थे” (३) । गो-शब्दके उत्तर ट होता
है । यथा, राज्ञो गौः राजगवः, परमो गोः परमगवः, दश गावो
धनमस्य दशगवधनः, पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवम् (*a
collection of five cows*) । तद्धितार्थमें नहीं होता । यथा,
पञ्चमिर्गोमिः क्रीतः पञ्चगुः (*bought with five cows*) ।

८३ । “मुख्यार्थादुरसः” (४) । ‘मुख्य’ इस अर्थका
वाचक उरस् शब्दके उत्तर ट होता है । यथा, अश्वानाम् उरः
इव अश्वोरसम् मुख्याश्श्व इत्यर्थः (*an excellent horse*) ।

(१) तत्पुरुषस्याङ्गुलिः संख्याव्ययादिः (पा ५।४।८६) । (२) राजाहः-
सखिभ्यष्ट् (पा ५।४।८१) । (३) गौरतद्धितलुकि (पा ५।४।८२) । (४)

८४ । “अनोऽश्मायः-सरसां जातिसंज्ञयो” (१) । जाति और संज्ञा बोध होनेसे अनस्, अश्मन्, अयस् और सरस् शब्दों के उत्तर ट होता है । यथा, जाति—उपानसम् (*a cart-load*), अमृताश्मः, कालायसम् (*iron, steel*), मण्डूकसरसम् ; संज्ञा—महानसम् (*a great carriage, a kitchen*), पिण्डाश्मः, लोहितायसम् (*copper*), जलसरसम् ।

८५ । “ग्रामकौटाम्यां तक्षणः” (२) । ग्राम और कौट शब्दोंके परवर्ती तक्षन् (*carpenter*) शब्दके उत्तर ट होता है । यथा, ग्रामतक्षः (ग्रामस्य तक्षा) साधारणः सूत्रधर इत्यर्थः (*a carpenter who works for the people of the village*) ; कौटतक्षः (कुट्यां भवः कौटः, *independent*, स चासौ तक्षा चेति स्वतन्त्रः सूत्रधर इत्यर्थः (*an independent carpenter, a carpenter who works at home on his own account*)) । अन्यत्र, राजतक्षा (राज्ञस्तक्षा, *the carpenter of a king*) ।

८६ । “अतेः शुनः” (३) । अति-शब्दके परवर्ती ‘श्वन्’ शब्दके उत्तर ट होता है । यथा, अतिक्रान्तः श्वानम् अतिश्वो वराहः (*a boar that surpasses a dog in strength or speed*), अतिश्वो सेवा (*service more degrading or contemptible than that of a dog*) ।

८७। “उपमानादप्राणिषु” (१)। उपमानवाचक श्वन्-शब्दके उत्तर ट होता है। यथा, आकर्षः (*throw of dice*) श्वेव आकर्षश्वः (*a dog-like throw of dice i. e. a bad or unlucky throw*)। प्राणी बोध होनेसे ट नहीं होता। यथा, वानरश्वा (*a monkey like a dog*)।

८८। “उत्तर-मृग-पूर्वोपमानेभ्यः सकथनः” (२)। उत्तर, मृग, पूर्व और उपमानवाचकके परवर्ती सक्थि-शब्दके उत्तर ट होता है। यथा, उत्तरसक्थम्, मृगसक्थम्, पूर्वसक्थम्; उपमान—फलकमिव सक्थि फलकसक्थम्।

८९। “नावो द्विगोरतद्वितार्थे” (३)। द्विगुसमासस्थित नौ-शब्दके उत्तर ट होता है। यथा, द्वयेनावोः समाहारः दिनावम्, पञ्च नावो धनमस्य पञ्चनावधनः (*one whose wealth consists of five boats*)। तद्वितार्थमें ट नहीं होता। यथा, पञ्चमिनौभिः क्रीतः पञ्चनौः। द्विगु भिन्न स्थलमें—राज्ञो नौः राजनौः, नवीना नौः नवीननौः (*a new boat*)।

९०। “अर्द्धाच्च” (४)। अर्द्ध-शब्दके परवर्ती नौ शब्दके उत्तर ट होता है। यथा, अर्द्ध नावः अर्द्धनावम् (*half a boat*)। परलिङ्ग नहीं हुआ।

९१। “खाय्या विभाषा” (५)। द्विगु समास होनेसे

(१) पा० ५।४।८७। (२) उत्तरमृग-पूर्वाच्च सकथनः (पा ५।४।८८)।

(३) नावो द्विगोः (पा ५।४।८९)। (४) पा ५।४।९०। (५) खाय्याः

प्राचास् (पा ५।४।९०१)।

अथवा अद्-शब्द पूर्वमें रहनेसे 'खारो' शब्दके उत्तर विकल्पसे ट होता है । यथा, द्वे खार्यौ प्रमाणमस्य द्विखारम्, द्विखारि ; अद् खार्याः अद् खारम्, अद् खारो ।

६२ । “द्वितिभ्यामञ्जलेः” (१) । द्विगु समास होनेसे द्वि और ति शब्दोंके परवर्ती अञ्जलि-शब्दके उत्तर विकल्पसे ट होता है । यथा, द्वयोरञ्जल्योः समाहारः द्वयञ्जलम्, द्वयञ्जलि ; तयञ्जलम्, तयञ्जलि ; द्वावञ्जलो जलमस्य द्वयञ्जलजलः, द्वयञ्जलि-जलः । तद्वितार्थ द्विगु-समासमें ट नहीं होता । यथा, द्वाभ्याम् अञ्जलिभ्यां क्रीतः द्वयञ्जलिः । द्विगु भिन्न अन्य समासमें भी नहीं होता । यथा, द्वयोरञ्जलिः द्वयञ्जलिः ।

६३ । “जनपदाद्ब्रह्मणः” (२) । जनपदवाचक शब्दके परवर्ती ब्रह्मन् शब्दके उत्तर ट होता है । यथा, सुराष्ट्रस्य सुराष्ट्रे वा ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः । ऐसे—अवन्तिब्रह्मः, कलिङ्गब्रह्मः । अन्यत्र, देवब्रह्मा नारदः ।

६४ । “विभाषा कु-महद्भ्याम्” (३) । कु और महत् शब्दोंके परवर्ती ब्रह्मन्-शब्दके उत्तर विकल्पसे ट होता है । यथा, कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः, कुब्रह्मा । ऐसे—महाब्रह्मः, महाब्रह्मा (*The Supreme Spirit*) ।

६५ । “अक्ष्णोऽचक्षुषि” (४) । अक्षि-शब्दके उत्तर ट होता है । यथा, गवामक्षीव गवाक्षः (*a round window*) ।

(१) पा ५।४।१०२ । (२) ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् (पा ५।४।१०४) ।
(३) कुमहद्भ्यामन्तर्यामि (पा ५।४।१०५) । (४) अक्ष्णोऽदर्शनात् (पा ५।४।१०६) ।

‘चक्षु’ बोध होनेसे नहीं होता । यथा, बालकस्य अक्षि बालकाक्षि ।

६६ । “वृद्धमहज्जातेभ्य उक्ष्णः” (१) । वृद्ध, महत् तथा जात शब्दके परवर्ती ‘उक्षन्’ : *bull*) शब्दके उत्तर ट होता है । यथा, वृद्धः उक्षा वृद्धोक्षः, महान् उक्षा महोक्षः (*a great or big bull*), जातः उक्षा जातोक्षः ।

६७ । “निःश्रेयस-पुरुषायुषे” (१) । निःश्रेयस और पुरुषायुष शब्द निपातनसे सिद्ध होते हैं । यथा, निश्चितं श्रेयः निःश्रेयसम् (*final beatitude*), पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् (*the duration of a man's life*) ।

६८ । “विभाषा छायादि नपुंसकम्” (२) । छाया (३) आदि शब्द विकल्पसे नपुंसक होते हैं । यथा, तरुच्छायम् तरुच्छाया, गोशालम् गोशाला ।

६९ । “नित्यं छाया बाहुल्ये” (४) । पूर्व पदार्थका

(१) अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसषेत्वनुङ्ङर्कस्मान्वाङ्मनसाक्षिषु वदारगवोर्व्वष्टीव-
पदष्टीवनक्तन्दिवराविन्दिवाहृदि वसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषवद्वाशुषवद्वायुषवद्वा
महोच्चवृद्धोचोपशुनगोष्ठ्याः (पा ५।४।७७) । (२) विभाषा सेनासुराच्छायाशाला-
निशानाम् (पा २।४।२५) । यथा, वृक्षस्य वृक्षयोर्व्व छाया वृक्षच्छायम्, वृक्षच्छाया ;
गोशालम्, गोशाला ; ब्राह्मणसेनम्, ब्राह्मणसेना ; यवसुरम्, यवसुरा ; श्वनिशम्,
श्वनिशा (कृष्णा चतुर्दशी, *the fourteenth day of the black fortnight*,
तस्यां किल केचित् ज्ञान उपवसन्ति, *the night in which certain dogs are
said to have fasted*) । (३) छाया, शाला, सेना, सुरा, निशा । (४) छाया
बाहुल्ये (पा २।४।२२) ।

बाहुल्य बोध होनेसे छाया-शब्द नित्य नपुंसक होता है ।
यथा, इक्षूणां छाया इक्षुच्छायम्, शराणां छाया शरच्छायम् ।

१०० । “सभा प्रभुपर्यायपूर्वा” (१) । प्रभुपर्याय
शब्द पूर्वमें रहनेसे सभा-शब्द नित्य नपुंसक होता है । यथा,
प्रभुसभम्, ईश्वरसभम् । राजसभा (२) आदि स्थलोंमें नहीं
होता ।

१०१ । “रक्षःपिशाचादिपूर्वा च” (१) । रक्षस्, पिशाच
आदि शब्द पूर्वमें रहनेसे सभा-शब्द नित्य नपुंसक होता है ।
यथा, रक्षःसभम्, पिशाचसभम् । अन्यत्र मनुष्यसभा, दैवदत्त-
सभा ।

१०२ । “अशाला च” (३) । शालामिन्नार्थवाचक सभा-
शब्द नित्य नपुंसक होता है । यथा, स्त्रांसभम्, स्त्रीणां समूहः
इत्यर्थः ; शिशुसभम् शिशूनां समवाय इत्यर्थः ।

१०३ । “पुंवत् कुक्कुटीप्रभृतीनामण्डादौ” (४) । अण्ड
आदि शब्द परे रहनेसे कुक्कुटी आदि शब्दोंका पुंवद्भाव होता
है । यथा, कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डम् हंस्या अण्डं
हंसाण्डम्, कुक्कुट्याः शावः कुक्कुटशावः, हंस्याः शावः
हंसशावः, मृग्याः पदं मृगपदम्, मृग्याः क्षोरं मृगक्षोरम् ।

(१) सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा (पा २।४।२३) ; पर्यायस्यैवेत्येति (वा०
५।१८) ; अमनुष्यशब्दो वृद्धा रक्षःपिशाचादीनाम् (भट्टोजिदीक्षित) । (२) राजन्
शब्द पूर्वमें रहनेसे नहीं होता ; किन्तु राजपर्याय शब्द पूर्वमें रहनेसे होता है ।
यथा, नृपसभम्, इनसभम् (the council of a king) । (३) पा २।४।२४ ।
(४) कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्वचनम् (वा० ६।२।४४) ।

बहुव्रीहि-समास (Relative or Attributive Compounds) ।

१ । “बहुव्रीहिः” (१) । इस प्रकरणमें जिस समासका विधान होता है उसका नाम बहुव्रीहि है ।

२ । “अनेकमन्यपदार्थे” (२) । एकसे अधिक प्रथमान्त पद अन्य (अर्थात् प्रथमासे भिन्न द्वितीयान्त प्रभृति) पदके अर्थमें विद्यमान रहनेसे बहुव्रीहि समास होता है । यथा, आरूढो वानरो यम् आरूढवानरो वृक्षः, कृतं कर्म येन कृतकर्मा पुरुषः, दत्तं धनं यस्मै दत्तधनो दरिद्रः, उद्धृतम् उदकं यस्मात् उद्धृतोदकः कूपः, दीर्घो बाहू यस्य दीर्घबाहुः पुरुषः, प्रफुल्लानि कमलानि यस्मिन् प्रफुल्लकमलं सरः ।

३ । “संख्याभिरव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः” (३) । संख्या-वाचक शब्दके साथ अव्यय, आसन्न, अदूर, अधिक और संख्यावाचक शब्दोंका बहुव्रीहि समास होता है ।

४ । “संख्याया अवहोडः” (४) । संख्यावाचक शब्दके उत्तर ड होता है ; ड् इत्, अ रहता है । यथा, दशानां समीपे ये ते उपदशाः (*about ten i. e. nine or eleven*), विंशतेरासन्नाः आसन्नविंशाः (*about twenty i. e. nineteen or twenty-one*), त्रिंशतोऽदूरे अदूरत्रिंशाः (*not far from thirty*), चत्वारिंशतोऽधिका अधिकचत्वारिंशाः (*more than forty*), द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः (*two or three*),

(१) शेषो बहुव्रीहिः (पा २।२।२३) । (२) पा २।२।२४ । (३) संख्या-
व्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्ये ये (पा २।२।२५) । (४) बहुव्रीहौ संख्ये ये डज-

पञ्च वा षड् वा पञ्चषाः (*five or six*) । बहु-शब्दके उत्तर नहीं होता । यथा, बहूनां समीपे उपबहवः (१) ।

५ । “दिङ्नामान्यन्तराले” (२) । ‘अन्तराल’ बोध होनेसे दिश्वाचक पूर्वा आदि शब्दोंका बहुव्रीहि समास होता है । यथा, पूर्वास्या उत्तरस्याश्च दिशोरन्तरालं पूर्वोत्तरा (*north-east*), दक्षिणस्याः पूर्वास्याश्च दिशोरन्तरालं दक्षिण-पूर्वा (*south-east*), उत्तरस्याः पश्चिमायाश्च दिशोरन्तरालम् उत्तरपश्चिमा (*north-west*) ।

६ । “सहस्तृतीयया” (३) । तृतीयान्त पदके साथ सह-शब्दका बहुव्रीहि समास होता है ।

७ । “सहः सो विभाषा” (४) । बहुव्रीहि समासमें सह-शब्दके स्थानमें विकल्पसे स होता है । यथा, पुत्रेण सह सपुत्रः, सहपुत्रः ; अनुजेन सह सानुजः, सहानुजः ; बान्धवेन सह सबान्धवः, सहबान्धवः ; भृत्येन सह सभृत्यः, सहभृत्यः ।

८ । “रणव्यतिहारे तृतीयासप्तम्योः सरूपयोः” (५) । परस्पर युद्ध बोध होनेसे समानरूप तृतीयान्त तथा सप्तम्यन्त पदका बहुव्रीहि समास होता है ।

९ । “दीर्घोऽन्त्यः पूर्वस्य” (६) । रणव्यतिहारमें समास होनेसे पूर्वापदके अन्त्यस्वरका दीर्घ होता है ।

बहुगणात् (पा ५।४।७३) । (१) गण-शब्दके उत्तर भी नहीं होता । यथा, सप्तगणाः । (२) पा २।२।२६ । (३) तेन सहति तुल्ययोगे (पा २।२।२८) । (४) वीपसर्ज्जनस्य (पा ६।३।८२) । (५) तत्र तेनेदमिति सरूपे (पा २।२।३७) । (६) अन्वेषामपि दृश्यते (पा ६।३।१९७) ।

१०। “इच् परात्” (१)। रणव्यतिहारमें समास होनेसे पर पदके उत्तर इच् होता है ; च् इत्, अव्यय होता है ; इच् परे अन्त्य उवर्णका गुण होता है। यथा, केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि, दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं प्रवृत्तं दण्डादण्डि। ऐसे—मुष्टोमुष्टि, बाहूबाहवि (२), अस्यसि (*sword against sword*)।

११। “स्त्रियाः पुं वज्राषितपुंस्कायाः स्त्रियाम्” (३)। बहुव्रीहि समासमें, स्त्रीलिङ्ग शब्द परे रहनेसे, भाषितपुंस्क स्त्रीलिङ्ग शब्दका पुं वज्राव होता है। यथा, स्थिरा बुद्धिरस्य स्थिरबुद्धिः, महतां मतिरस्य महामतिः, चित्ता गतिरस्य चित्त-गतिः, दृढा भक्तिरस्य दृढभक्तिः, प्रिया भार्य्यास्य प्रियभार्य्यः, शीता गौरस्य शीतगुः (*the moon, camphor*)।

१२। “नोबन्तस्य” (३)। बहुव्रीहि समासमें ऊप्-प्रत्ययान्त स्त्रीलिङ्गका पुं वज्राव नहीं होता। यथा, वामोरुः भार्य्यास्य वामोरुभार्य्यः।

१३। “न कोपधस्य” (४)। जिस स्त्रीलिङ्ग शब्दके उपधास्थलमें तद्धितका किंवा अक-प्रत्ययका क रहता है, उसका

(१) इच् कर्मव्यतिहारि (पा ५।४।१२७)। (२) कोपदेवके अनुसार पूर्वे पदके अन्त्यस्वरके स्थानमें विकल्पसे आ होता है। यथा, मुष्टामुष्टि, मुष्टीमुष्टि ; बाहूबाहवि, बाहूबाहवि। स्वरवर्ण परे रहनेसे नहीं होता। यथा, अस्यसि। (३) स्त्रियाः पुं वज्राषितपुंस्कादण्ड-समानाधिकरणे स्त्रियामपूराणौप्रियादिषु (पा ६।३।३४)। (४) न कोपधायाः (पा ६।३।३७) ; कोपधप्रतिषेधे तद्धितव्युत्पत्तयाम् (वा० ३।६३१)।

पुंवद्भाव नहीं होता । यथा, तद्धित—रसिका भार्यास्य रसिकाभार्यः; अक-प्रत्यय—पाचिका भार्यास्य पाचिकाभार्यः । अन्यत्र होता है । यथा, एका भार्यास्य एकभार्याः ।

१४। “न संज्ञा-पूरण्योः” (१) । संज्ञावाचक तथा पूरणवाचक स्त्रीलिङ्ग शब्दका पुंवद्भाव नहीं होता । संज्ञा-वाचक—इत्ता भार्यास्य इत्ताभार्यः, गङ्गा भार्यास्य गङ्गाभार्यः, रोहिणी भार्यास्य रोहिणीभार्यः, रेवती भार्यास्य रेवतीभार्यः ; पूरणवाचक—द्वितीया भार्यास्य द्वितीयाभार्यः, पञ्चमी भार्यास्य पञ्चमीभार्यः ।

१५। “न जाति स्वाङ्गयोः” (२) जातिवाचक स्त्रीलिङ्ग शब्दका और स्वाङ्गवाचक ईकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दका पुंवद्भाव नहीं होता । यथा, जातिवाचक—ब्राह्मणी भार्यास्य ब्राह्मणीभार्यः, क्षत्रिया भार्यास्य क्षत्रियाभार्यः ; स्वाङ्गवाचक—सुकेशी भार्यास्य सुकेशीभार्यः, कृशाङ्गी भार्यास्य कृशाङ्गीभार्यः । किन्तु सुकेशा भार्यास्य सुकेशभार्यः, कृशाङ्गा भार्या अस्य कृशाङ्गभार्यः (*a man having a wife of slender body*) ।

१६। “न प्रियादि-पूरण्योः” (१) । बहुव्रीहि समासमें

(१) संज्ञापूरण्योश्च (पा ६।३।३८) । स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणौप्रियादिषु (पा ६।३।३४) । (२) स्वाङ्गाच्चेतः (पा ६।३।४०) ; जातिश्च (पा ६।३।४१) । काशिका, सिद्धान्तकौमुदी, आदि ग्रन्थोंमें “जातिश्च” इस सूत्रमें ‘ईतः’ की अनुवृत्ति नहीं की गई इसलिये उनके अनुसार क्षत्रियाभार्यः, शुद्धाभार्यः आदि प्रयोग ठीक है । किन्तु मुग्धबोधकी अनुसार इन

प्रिया (१) आदि शब्द परे रहनेसे, पूर्ववर्त्ता स्त्रीलिङ्ग शब्दका पुंवद्भाव नहीं होता । यथा, शोभना प्रियास्य शोभनाप्रियः, सुलोचना कान्तास्य सुलोचनाकान्तः ।

१७। “अप् पूरणी-प्रमाणीभ्याम्” (२) । पूरणवाचक शब्दके और प्रमाणी शब्दके उत्तर अप् होता है ; प् इत्, अ रहता है । यथा, कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः (३) *(the nights of which the fifth is auspicious, nights the complement of which is an auspicious fifth night)*, स्त्री प्रमाणी येषां ते स्त्रीप्रमाणाः कुटुम्बिनः ।

१८। “नञ्-सु-वि-द्व्युपेभ्यश्चतुरः” (४) । नञ्, सु, वि,

जगहींमें पुंवद्भावकी प्रसक्ति है । (१) प्रिया, मनोज्ञा, कल्याणी, सुभगा, दुर्भगा, सचिवा, स्वा, कान्ता, चान्ता, सप्ता, चपला, वामना । सक्ति, तनया, दुहिता, ये तीन शब्द भी प्रियादिगणमें पठित होते हैं, किन्तु सर्वत्र ही विपरीत प्रयोग देखनेमें आता है, इसलिये गणकी भीतर नहीं दिखे गये । (२) अप् पूरणी-प्रमाणीः (पा ५।४।११६) । (३) सुख्य पूरणीके उत्तर अप् होता है, गौण पूरणीके उत्तर नहीं होता । ‘कल्याणी पञ्चमी रात्रिर्विस्मिन् पक्षे स कल्याणपञ्चमीकः पक्षः’ । यहाँ पूरणवाचक शब्द गौण है इस हेतु उसके उत्तर अप् नहीं हुआ । असमस्त अवस्थामें जिस अर्थका वाचक होता है समस्त अवस्थामें भी उसी अर्थका वाचक होनेसे ही सुख्य कहते हैं ; और असमस्त अवस्थामें जिस अर्थका वाचक होता है, समस्त अवस्थामें तद्विनाशवाचक होनेसे गौण कहते हैं । ‘कल्याण-पञ्चमा रात्रयः’ यहाँ पूरण-वाचक शब्द असमस्त तथा समस्त दोनों अवस्थाओंमें ही रात्रिवाचक है, इसलिये सुख्य है ; और ‘कल्याणपञ्चमीकः पक्षः’ यहाँ पूरणवाचक शब्द असमस्त अवस्थामें रात्रिवाचक है, किन्तु समस्त अवस्थामें तद्वाचक न होकर तद्विनाश पक्ष-वाचक हुआ है इसलिये यह गौण है । (४) अचतुर-विचतुर-सुचतुर इत्यादि (पा ५. ४. ७७) Foot-note (1), page 229 ; द्रुपाम्नां चतुरोऽजिष्ठते (वा० ३३।१) ।

त्रि उप, इन सभीके परवर्ती चतुर्-शब्दके उत्तर अप् होता है । यथा, अविद्यमानानि चत्वार्यस्य अचतुरः । ऐसे—सुचतुरः, विचतुरः, त्रिचतुरः, उपचतुरः ।

१६। “नेतुर्नक्षत्रात्” (१) । नक्षत्र-वाचक शब्दके परवर्ती नेतृ शब्दके उत्तर अप् होता है । यथा, मृगशिराः पुष्यनेत्राः वा रात्रयः (*the nights of which the Mrigashira or Pushya constellation is the leader i. e. the position of which in the heavens marks their advance*) ।

२०। “नाभोः संज्ञायाम्” (२) । संज्ञा-बोध होनेसे नाभि शब्दके उत्तर अप् होता है । यथा, उन्नाभः, ऊर्णनाभः (*a spider*), पद्मनाभः (*an epithet of Vishnu*) ।

२१। “अन्तर्बहिर्भ्यां लोमः” (३) । अन्तर् तथा बहिस् शब्दके परवर्ती लोमन् शब्दके उत्तर अप् होता है । यथा, अन्तर्लोमानि यस्य अन्तर्लोमः, बहिर्लोमानि यस्य बहिर्लोमः ।

२२। “नञ्-दुःसुभ्यः सक्थो वा” (४) । नञ्, दुः, सु, इन तीनोंके परवर्ती सक्थि शब्दके उत्तर विकल्पसे अप् होता

(१) नेतुर्नक्षत्रे चक् व्यक्तव्यः (वा० ३३६०) । (२) अन्यत्रापि च दृश्यते । पद्मनाभः (पा ५।४।६५ सूत्रे काशिका) । (३) अन्तर्बहिर्भ्यां च लोमः (पा ५।४।११७) । (४) नञ्-दुःसुभ्यो इति सक्थ्योरन्यतरस्याम् (पा ५।४।१२१) ।

है । यथा, असक्थः, असक्थिः ; दुःसक्थः, दुःसक्थिः ; सुसक्थः, सुसक्थिः (*one having good thighs*) ।

२३ । “सक्थक्षिभ्यां षः स्वाङ्गे” (१) । ‘स्वाङ्ग’ बोध होनेसे बहुव्रीहि समासमें सक्थ और अक्षि शब्दोंके उत्तर प होता है ; ष् इत्, अ रहता है । यथा, दीर्घे सक्थिनी अस्य दीर्घसक्थः पुरुषः (*a man having long thighs* , वृत्ते सक्थिनी अस्याः वृत्त-सक्थी नारी (*a woman who has round thighs*), दीर्घे अक्षिणी अस्मिन् दीर्घाक्षं वदनम् (*a face with long eyes*), विशाले अक्षिणी अस्याः विशालाक्षी देवी । ‘स्वाङ्ग’ बोध न होनेसे नहीं होता । यथा, दीर्घसक्थि शकटम्, स्थूलाक्षिः (२) इक्षुदण्डः (*a sugar-cane with big eye-like knots*) ।

२४ । “अङ्गुलेर्दारुणि” (३) । दारु (लकड़ी, wood) बोध होनेसे अङ्गुलि-शब्दके उत्तर प होता है । यथा, पञ्चाङ्गुलं दारु (*a piece of wood five fingers long*) । दारु मित्र स्थलमें—पञ्चाङ्गुलिहस्तः (*a hand with five fingers*) ।

२५ । “द्वित्रिभ्यां मूर्द्धः” (४) । द्वि तथा त्रि शब्दके

(१) बहुव्रीहौ सक्थ्यन्तोः स्वाङ्गात् षच् (पा ५।४।११३) । (२) काशिका-वृत्तिमें भी ‘स्थूलाक्षिः इक्षुः’ यह उदाहरण है ; परन्तु “अन्तोऽदर्शनात् (पा ५।४।७६) इषु सूत्रसे समासान्त अच् होनेके कारण ‘स्थूलाक्षा इक्षुः’ अथवा ‘स्थूलाक्षः इक्षुदण्डः’ होना ही समीचीन है । इसलिये भट्टोजिदीक्षितने “स्थूलाक्षा विण्यष्टिः” यह उदाहरण दिया है । (३) पा ५।४।११४ । (४) द्वित्रिभ्यां षां

परवर्त्ती मूर्द्धन्-शब्दके उत्तर ष होता है । यथा, द्वौ मूर्द्धाना-
वस्य द्विमूर्द्धः, त्रयो मूर्द्धानाऽस्य त्रिमूर्द्धः (*three-headed*) ।
अन्यत्र नहीं होता । यथा, पञ्च मूर्द्धानाऽस्य पञ्चमूर्द्धा ।

२६ । “अस् नञ्-दुःसुभ्यः प्रजायाः” (१) । नञ्,
दुर्, सु, इन तीनोंके परवर्त्ती प्रजा- शब्दके उत्तर अस् होता है ।
यथा, अप्रजाः (*having no progeny or descendants*),
दुष्प्रजाः (*having bad progeny*), सुप्रजाः ।

२७ । “मन्दात्याभ्याञ्च मेधायाः” (१) । नञ्, दुर्,
सु, मन्, अत्य, इन सभोंके परवर्त्ती मेधा-शब्दके उत्तर अस्
होता है । यथा, अमेधाः (*having no retentive memory*),
दुर्मेधाः, सुमेधाः, मन्दमेधाः, अत्यमेधाः ।

२८ । “धर्मादन् केवलात्” (२) । धर्म-शब्दके उत्तर
अन् होता है । यथा, सुधर्मा, शुभधर्मा, अर्जितधर्मा ।
धर्मशब्द अन्य शब्दके साथ मिला रहनेसे नहीं होता । यथा,
परमस्वधर्मः ।

२९ । “दक्षिणादीर्म्माल्लुब्धयोगे” (३) । व्याध-सम्बन्ध
बोध होनेसे दक्षिण शब्दके परवर्त्ती ईर्म्म-शब्दके उत्तर अन् होता
है । यथा, दक्षिणे ईर्म्म व्रणं यस्य दक्षिणेर्म्मा मृगः (*a stag
wounded on the right side by a hunter*) व्याधेन
दक्षिणे पार्श्वे कृतव्रण इत्यर्थाः (४) ।

मूर्द्धः (पा ५।४।१५) । (१) निःत्यसन्निच् प्रजामिधयोः (पा ५।४।१२२) ।
(२) धर्मादनिच् केवलात् (पा ५।४।१२४) । (३) दक्षिणेर्म्मा लुब्धयोगे (पा
५।४।१२६) । (४) स्वयंजाते व्रणे दक्षिणेर्म्मा मृगः ।—गोपीचन्द्र ।

३० । “प्र-सम्भ्यां जानुनोः ङुः” (१) । प्र, सम्, इन दोनों अव्ययोंके परवर्ती जानु शब्दके स्थानमें ङु होता है । यथा, प्रङ्गुः (*a bandy-legged person i. e. one having crooked shanks*), संङ्गुः (*one having pretty shanks*) ।

३१ । “ऊर्ध्वद्विभाषा” (२) । ऊर्ध्व शब्दके परवर्ती जानु शब्दके स्थानमें विकल्पसे ङु होता है । यथा, ऊर्ध्वङ्गुः, ऊर्ध्वजानुः (*one having long shanks*) ।

३२ । “नसो नासिकायाः संज्ञायाम्” (३) । संज्ञा बोध होनेसे नासिका-शब्दके स्थानमें नस होता है । यथा, द्रुग्वि नासिका अस्य द्रुणसः, वाङ्मूँवि नासिकास्य वाङ्मूँणसः (४), गौरिव नासिकास्य गोनसः । स्थूल शब्दके उत्तर नहीं होता । यथा स्थूला नासिकास्य स्थूलनासिकः । संज्ञा-बोध नहीं होनेसे नहीं होता । यथा, तुङ्गा नासिकास्य तुङ्गनासिकः पुरुषः ।

३३ । “उपसर्गाच्च” (५) । उपसर्गके परवर्ती नासिका शब्दके स्थानमें नस होता है । यथा, प्रणसः, उन्नसः, अपनसः ।

३४ । “खर-खुराभ्यां नस् च” (६) । खर और खुर शब्दोंके परवर्ती नासिका शब्दके स्थानमें नस और नस् होते हैं । यथा, खरनसः खरणाः ; खुरनसः, खुरणाः ।

३५ । “विग्रादयः” (७) । वि-उपसर्ग-सहित नासिका

(१) प्रसम्भ्यां जानुनोः (पा ५।४।१२८) । (२) पा ५।४।१२० । (३) अज नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् (पा ५।४।१२८) । (४) वाङ्मूँ *a thong* ; वाङ्मूँणसः *an old white goat, an animal having a thong through its perforated nostrils*. वाङ्मूँनसः *a rhinoceros*. (५) पा ५।४।१२८ । (६) खुरखुराभ्यां वा नस् (वा० ३३६३) ; पक्षे अजपीष्यते । (७) वीर्यो वक्तव्यः.

के स्थानमें विग्र, विख, विख, विख्य, विख, विखु (all meaning *nose-less*) निपातनसे सिद्ध होते हैं । (१) ।

३६ । “जानिर्जायायाः” (२) । जाया शब्दके स्थानमें जानि (आदेश) होता है । यथा, युवतिर्जायास्य युवजानिः, प्रिया जायास्य प्रियजानिः, सुन्दरी जायास्य सुन्दरजानिः ।

३७ । “इर्गन्धादुत्-सु-पूति-सुरभिभ्यः” (३) । उत्, सु, पूति, सुरभि, इनके परवर्त्ती गन्ध-शब्दके उत्तर इ होता है । यथा, उद्गन्धिः, सुगन्धिः, पूतिगन्धिः, सुरभिगन्धिः । द्रव्यान्तरके गन्धसम्बन्धमें नहीं होता । यथा, सुगन्धः पवनः ।

३८ । “अल्पसंयोगे” (४) । ‘अल्पसंयोग’ बोध होनेसे गन्ध-शब्दके उत्तर इ होता है । यथा, घृतगन्धि, दधिगन्धि, सूपगन्धि भाजनम् ।

३९ । “उपमानाच्च” (५) । उपमानवाचक पदके परवर्त्ती गन्ध-शब्दके उत्तर इ होता है । यथा, पद्मस्येव गन्धोऽस्य पद्मगन्धिः, करोषगन्धिः (*having the smell of dried cow-dung*) । (६) ।

४० । “पादस्य पादुपमानादहस्त्यादेः” (७) । उपमान-

(वा० ३३६५) ; खस्य (वा० ३३६६) । (१) नियम ३३ के अनुसार विगता नासिकास्य (वि उपसर्ग-सहित नासिकाके स्थानमें) विसः भो होता है । (२) जायाया निङ् (पा ५।४।१३४) । (३) गन्धस्येदुत्पुतिसुसुरभिभ्यः (पा ५।४।१३५) ; गन्धस्य इत्त् तदेकान्तगङ्गणम् (वा० ३३६८) । (४) अल्पाख्यायाम् (भा ५।४।१३६) । (५) पा ५।४।१३७ । (६) बोधदेवके अनुसार विकल्पसे । (७) पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः (पा ५।४।१३८) ।

वाचक पदके परवर्ती पाद-शब्दके स्थानमें पाद होता है । यथा, व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रसत् । हस्तिन् (१) आदिके परवर्ती होनेसे नहीं होता । यथा, हस्तिन इव पादावस्य हस्तिपादः ।

४१ । संख्या-सुपूर्वस्य च" (२) । संख्यावाचक शब्द तथा सु पूर्वमें रहनेसे पाद-शब्दके स्थानमें पाद होता है । यथा, द्विपात्, त्रिपात्, चतुष्पात्, सुपात् ।

४२ । "स्त्रियां कुम्भादेः पद" (३) । स्त्रीलिङ्गमें कुम्भ (४) आदिके परवर्ती पाद-शब्दके स्थानमें पद होता है । यथा, कुम्भपदी, एकपदी, द्विपदी, त्रिपदी, शतपदी, विष्णुपदी, आद्रपदी ।

४३ । "सुहृद्-दुर्हृदौ मित्रामित्रदोः" (५) । मित्र, अमित्र, इन दोनों अर्थोंमें यथाक्रम सुहृद्, दुर्हृद्, ये दो शब्द निपातनसे सिद्ध होते हैं । यथा, शोभनं हृदयमस्य सुहृत् मित्रम् ; दुष्टं हृदयमस्य दुर्हृत् अमित्रः ।

४४ । "उरःप्रभृतिभ्यः कप्" (६) । उरस् (७) आदि शब्दोंके उत्तर कप् होता है ; ए इत्, क रहता है । यथा,

(१) हस्तिन्, कुहाल, अश्व, अज, कपोत, जाल, गण्ड, गण्डोल (molasses), कुसूल (a grain-jar) इत्यादि । (२) संख्यासुपूर्वस्य (पा ५।४।१४०) । (३) कुम्भपदीषु च (पा ५।४।१३९) । (४) कुम्भ, एक, द्वि, त्रि, शत, शूल, जाल, सुनि, गुण, सूच, शोधा, लण, विष्णु, आद्र, कृष्ण, शक्ति स्तूणा (post, pillar) इत्यादि । (५) पा ५।४।१५० । (६) पा ५।४।१५१ । (७) उरस्, उपानह, पुंसस्, पयस्, दधि, मधु, शालि, सर्पिस्, अनुडुह्, नौ, निर् तथा नञ्-पूर्वक अर्थ ।

व्यूढमुरोऽस्य व्यूढोरस्कः (*having a broad chest*),
उपानद्भ्यां सह सोपानत्कः, भाषितः पुमाननेन भाषितपुंस्कः, न
विद्यते अर्थोऽस्मिन् निरर्थकम्, अनर्थकम् ।

४५ । “इनन्तात् स्त्रियाम्” (१) । स्त्रीलिङ्गमें इन्-
भागान्त शब्दके उत्तर कप् होता है । यथा, बहवोऽस्यां धनिनः
बहुधनिका नगरी, बहवोऽस्यां वाग्मिनः बहुवाग्मिका सभा ।

४६ । “ऋदन्त-नदीभ्याञ्च” (२) । ऋकारान्त और
नदीसंज्ञक शब्दोंके उत्तर कप् होता है । यथा, ऋदन्त—एक-
पितृकः, समातृकः, मृतमत्तृका ; नदीसंज्ञक—मृतपत्नीकः,
बहुकुमारीकः (*where there are numerous virgins*) ।

४७ । “शेषाद्विभाषा” (३) । पूर्वार्कोओंसे भिन्नोके
उत्तर विकल्पसे कप् होता है । यथा, धृतधनुष्कः, धृतधनुः ;
लब्धयशस्कः, लब्धयशाः ; मुण्डितशिरस्कः, मुण्डितशिराः ;
अर्जितधनकः, अर्जितधनः ; बहुयोगिकः, बहुयोगी ; समान-
वयस्कः, समानवयाः ।

४८ । “नेयसुनः” (४) । ईयसुन् प्रत्ययान्त शब्दोंके उत्तर
कप् नहीं होता । यथा, बहुप्रेयान्, बहुप्रेयसी ।

४९ । “न प्रशंसायां भ्रातुः” (५) । ‘प्रशंसा’ बोध
होनेसे भ्रातृ-शब्दके उत्तर कप् नहीं होता । यथा, सुभ्राता,
पण्डितभ्राता, साधुभ्राता । अन्यत्र, मूर्खभ्रातृकः, बहुभ्रातृकः ।

(१) इनः स्त्रियाम् (पा ५।४।१५९) । (२) नद्यातिञ्च (पा ५।४।१५९) ।
(३) पा ५।४।१५४ । (४) ईयसञ्च (पा ५।४।१५६) । (५) वन्दिते भ्रातुः
(पा ५।४।१५७) ।

५०। “न नाडीतन्त्रोः स्वाङ्गे” (१)। ‘स्वाङ्ग’ बोध होनेसे नाड़ी और तन्त्रो शब्दोंके उत्तर कप् नहीं होता। यथा, बहुनाडिः कायः, बहुतन्त्रीर्ग्रीवा। स्वाङ्ग बोध नहीं होनेसे, बहुनाडीकः स्तम्भः, बहुतन्त्रीका वोणा।

५१। “सुप्रातादयः” (२)। बहुव्रीहिसमासमें सुप्रात आदि शब्द निपातनसे सिद्ध होते हैं। यथा, शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः, शोभनं दिवास्य सुदिवः, चतस्रोऽश्रयः अस्य चतुरश्रः (*quadrangular*)।

द्वन्द्व-समास (Copulative Compounds) ।

१। “द्वन्द्वः” (३)। इस प्रकरणमें जो समास विहित होता है उसका नाम द्वन्द्व है। (४)

२। “परलिङ्गं द्वन्द्वे” (५)। द्वन्द्व-समास होनेसे, समस्त भाग परपदका लिङ्ग प्राप्त होता है।

(१) नाडीतन्त्रोः स्वाङ्गे (पा ५।४।१५९)। (२) सुप्रातसुसुदिवशारिकच-चतुरश्रैषोपदाज्ञपदप्रोष्ठपदः (पा ५।४।१२०)। सुप्रात, सुसु, सुदिव, शारिकुच, (चतुः-अग्नि *four-cornered*) चतुरश्र, एषोपद (एषो *a deer or a kind of short-legged black antelope*) one having deer-like feet, अज्ञपद, (प्रोष्ठ *a bull*) प्रोष्ठपद (*one with bull-like feet ; the month of Bhadra*), ये सब शब्द निपातन-सिद्ध हैं। (३) चार्ले द्वन्द्वः (पा २।२।२९)। अनेकं सुबन्तं चार्थं वर्तमानं वा समख्यते स द्वन्द्वः। (४) समुच्चय, अन्वाचय, इतरितरयोग और समाहार इन चारों चकारार्थोंमेंसे इतरितरयोग और समाहार इन दोनों चकारार्थोंमें प्रयुक्त एकसे अधिक सुबन्त पदोंके समासको द्वन्द्व-समास कहते हैं। इस लिये द्वन्द्व समास दो प्रकारके हैं—इतरितर द्वन्द्व और समाहार द्वन्द्व। (५) परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः (पा २।४।२९)।

३। “इतरेतरयोगे” (१)। परस्पर (आपसमें) योग (*mutual conjunction*) बोध होनेसे द्वन्द्व समास होता है। यथा, हरिश्च हरश्च हरिहरौ, रामश्च लक्ष्मणश्च रामलक्ष्मणौ, भीमश्च अर्जुनश्च भीमार्जुनौ, धवश्च खदिरश्च पलाशश्च धवखदिरपलाशाः, कन्दश्च मूलश्च फलश्च कन्दमूलफलानि, शब्दश्च स्पर्शश्च रूपश्च रसश्च गन्धश्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः। ‘हरिहरौ’ यहां हरि-पदार्थ तथा हर-पदार्थका परस्पर योग बोध होता है; ‘धवखदिरपलाशाः’ यहां धव-पदार्थ, खदिर-पदार्थ तथा पलाश-पदार्थका परस्पर योग बोध होता है।

४। “समाहारे च” (१)। दो अथवा बहु पदार्थोंका समाहार (समूह, समष्टि, *collection*) बोध होनेसे द्वन्द्व-समास होता है। (२)

५। “प्राणि-तूर्य्य-सेनाङ्गानाम्” (३)। द्वन्द्व-समासमें प्राण्यङ्ग (*the parts of an animal body*), तूर्याङ्ग (*the varieties of musical instruments*), तथा सेनाङ्ग

(१) समुच्चयान्वाच्येतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । समुच्चयान्वाच्यधीरसामर्थ्यात् समासो न । धवखदिरौ द्विव्रीति मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः । संज्ञापरिभाषमिति समूहः समाहारः । (भट्टोजिदीक्षित) । (२) बहुधा इतरेतर द्वन्द्व और समाहार द्वन्द्व ऐच्छिक (*optional*) हैं अर्थात् अधिकांश स्थलोंमें द्वन्द्व-समास इतरेतर तथा समाहार दोनों ही हो सकते हैं। यथा, रामश्च लक्ष्मणश्च रामलक्ष्मणौ रामलक्ष्मणं वा, धवश्च खदिरश्च पलाशश्च धवखदिरपलाशाः धवखदिरपलाशं वा । किन्तु स्थल-विशेषमें समाहार-नित्य होता है, स्थलविशेषमें विकल्पसे होता है और स्थलविशेषमें समाहार हो ही नहीं सकता। (३) द्वन्द्व प्राणितूर्य्यसेनाङ्गानाम् (पा २४४२) ।

(*the parts of an army*)-वाचक पदोंका समाहार होता है । यथा, प्राण्यङ्ग—पाणिश्च पादश्च पाणिपादम्, करश्च चरणश्च करचरणम्, दन्तश्च ओष्ठश्च दन्तौष्ठम्, कर्णश्च नासिका च कर्णनासिकम्, भ्रुवौ च ललाटश्च भ्रूललाटम्, पृष्ठञ्च उदरञ्च पृष्ठोदरम् ; तूर्याङ्ग—पणवश्च मृदङ्गश्च पणव-मृदङ्गम्, शङ्खश्च दुन्दुभिश्च शङ्खदुन्दुभि, भेरी च पटहश्च भेरी-पटहम् (१), ऋषभश्च गान्धारश्च ऋषभगान्धारम्, धौवतश्च पञ्चमश्च धौवतपञ्चमम्, षड्जश्च मध्यमश्च षड्जमध्यमम् ; सेनाङ्ग—रथिकाश्च अश्वारोहाश्च रथिकाश्वारोहम्, शाक्ती-काश्च याष्टीकाश्च शाक्तोकयाष्टीकम्, परशवश्च करवालाश्च परशुकरवालम्, धनूँषि च शराश्च धनुःशरम्, शराश्च तूणीराश्च शरतूणीरम् (२) ।

६ । “नदीवाचिनां लिङ्गभेदे” (३) । लिङ्गकी विभिन्नता रहनेपर नदीवाचक पदोंका समाहार होता है । यथा, गङ्गा च शोणश्च गङ्गाशोणम्, उद्धश्च इरावती च उद्धेरावति,

(१) किसी किसीके मतमें यहां तूर्याङ्ग = तूर्य-वादक है । “अथ प्राणिसेनयोरङ्ग-नामावयवः । तूर्यस्य त्वङ्गं नामोपकारकं बोध्यम् ।” (तत्वबोधिनी) । उनके अनुसार इसका उदाहरण—साहृङ्गिकश्च पाणविकश्च साहृङ्गिकपाणविकम्, वीणावादकश्च परिवादकश्च वीणावादकपरिवादकम् इत्यादि होना चाहिये और पणवसृदङ्गम् आदि उदाहरण “जातिरप्राणिनाम्” (पा २।४।६) सूत्रके हैं । (२) सेनाङ्ग-वाचक पदोंके केवल बहुवचनमें ही समाहार होता है, अन्य वचनमें नहीं । यथा, शरश्च तूणीरश्च शरतूणीरौ, शक्तिश्च परश्वश्च करवालश्च शक्तिपरश्वकरवालाः । (३) विशिष्टलिङ्गी नदीदेशोऽयामाः (पा २।४।७) ।

ब्रह्मपुत्रश्च चन्द्रभागा च ब्रह्मपुत्रचन्द्रभागम् । लिङ्गकी विभिन्नता न रहनेसे नहीं होता । यथा, गङ्गा च यमुना च गङ्गायमुने, सरस्वती च दूषद्वती च सरस्वतीदूषद्वत्यौ ।

७ । “देशवाचिनाञ्च” (१) । लिङ्गकी विभिन्नता रहने पर देशवाचक पदोंका समाहार होता है । यथा, कुरवश्च कुरुक्षेत्रश्च कुरुकुरुक्षेत्रम्, कुरवश्च जाङ्गलश्च कुरुजाङ्गलम्, मथुरा च पाटलिपुत्रश्च मथुरापाटलिपुत्रम् । लिङ्गकी विभिन्नता न रहनेसे नहीं होता । यथा, मद्राश्च कैकयाश्च मद्रकैकयाः, विदेहाश्च कलिङ्गाश्च विदेहकलिङ्गाः । ग्रामवाचक पदोंका समाहार नहीं होता । यथा, जाम्बवश्च शालूकिनी च जाम्बव-शालूकिन्यौ ।

८ । “वा पशु-शकुनि-क्षुद्रजन्तुवाचिनां बहुवचने” (२) । बहुवचनमें पशु वाचक, शकुनिवाचक और क्षुद्रजन्तुवाचक पदोंका विकल्पसे समाहार होता है । यथा, पशुवाचक—गावश्च महिषाश्च गोमहिषम्, गोमहिषाः ; वृकाश्च कुरङ्गाश्च वृककुरङ्गम्, वृककुरङ्गाः ; गोमायवश्च गर्द्भाश्च गोमायुगर्द्भम्, गोमायुगर्द्भाः ; शकुनिवाचक—हंसाश्च सारसाश्च हंस सारसम्, हंससारसाः ; वकाश्च चक्रवाकाश्च वकचक्रवाकम्, वकचक्रवाकाः ; कोकिलाश्च मयूराश्च कोकिलमयूरम्, कोकिल-

(१) विशिष्टलिङ्गो नदौदेशोऽयमासाः (पा २।४।७) (२) विभाषा वचस्यग-
 दणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरात्तराणां (पा २।४।१२) ; क्षुद्रजन्तवः
 (पा २।४।८) ; फलसेनाङ्गवनस्पतिष्टयशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यदणानां बहुप्रकृतिरेव इह
 एकवदिति आशयः (आ ३।५।५०) ।

मयूराः ; क्षुद्रजन्तुवाचक—दंशाश्च मशकाश्च दंशमशकम्,
दंशमशकाः ; यूकाश्च मक्षिकाश्च यूकमक्षिकम्, यूकमक्षिकाः ;
मत्कुणाश्च पिपीलिकाश्च मत्कुणपिपीलिकम्, मत्कुण-
पिपीलिकाः ।

६ । “फलतृण-तरुवाचकानाञ्च” (१) । बहुवचनमें
फलवाचक, तृणवाचक और तरुवाचक पदोंका विकल्पसे
समाहार होता है । यथा, फलवाचक—बदराणि च आमल-
कानि च बदरामलकम्, बदरामलकानि ; खज्जुराणि च नारि-
केलानि च खज्जुरनारिकेलम्, खज्जुरनारिकेलानि ; ब्रीहयश्च
यवाश्च ब्रीहियवम्, ब्रीहियवाः ; मुद्गाश्च माषाश्च मुद्गमाषम्,
मुद्गमाषाः ; तृणवाचक—कुशाश्च काशाश्च कुशकाशम्, कुश-
काशाः ; तरुवाचक—अश्वत्थाश्च न्यग्रोधाश्च अश्वत्थन्यग्रोधम्,
अश्वत्थन्यग्रोधाः ।

१० । “नित्यं नित्यविरोधिनाम्” (२) । जो सब जन्तु
परस्पर नित्यविरोधी, बहुवचनमें तद्वाचक पदोंका नित्य समा-
हार होता है । यथा, अहयश्च नकुलाश्च अहिनकुलम् (*the*
serpent and the mungoos) काकाश्च (*crows*)
उलूकाश्च (*owls*) काकोलूकम्, माज्जारिश्च मूषिकाश्च
माज्जारिमूषिकम् । (३)

(१) विभाषा इत्थस्त्रिलिङ्गान् इत्यादि (पा २।४।१२) ; फलसेनाङ्ग इत्यादि (वा०
१५४०) ; *Foot-note* (२), *page* 246. (२) येषां च विरोधः शान्तिकः (पा
२।४।९) । (३) किन्तु विरोध नित्य अर्थात् स्वाभाविक न होकर नैमित्तिक होनेसे
समाहार नहीं होता । यथा, देवाश्च असुराश्च देवासुराः, कुरवश्च पाण्डवाश्च कुरुपाण्डवाः ।

(१) “गवाश्चप्रभृतोनाञ्च” (१) । गवाश्च (२) आदिर्योका नित्य समाहार होता है । यथा, गावश्च अश्वाश्च गवाश्चम्, अजाश्च अत्रिकाश्च (*sheep*) अजाविकम्, पुत्त्राश्च पौत्राश्च पुत्रपौत्रम् ।

१२ । विभाषा पूर्वपरादीनाम्” (३) । पूर्वपर आदिर्योका विकल्पसे समाहार होता है । यथा, पूर्वश्च अपरश्च पूर्वपरम्, पूर्वापरे ; अधरं च उत्तरं च अधरोत्तरम्, अधरोत्तरे ; दधि च घृतं च दधिघृतम्, दधिघृते ।

१३ । “विरुद्धानामविशेषणानाञ्च” (४) । परस्पर-विरुद्ध पदार्थोंका विकल्पसे समाहार होता है । यथा, शीतञ्च उष्णञ्च शीतोष्णम्, शीतोष्णे ; सुखञ्च दुःखञ्च सुखदुःखम्, सुखदुःखे ; आलोकश्च अन्धकारश्च आलोकान्धकारम्, आलोकान्धकारौ ; जन्म च मरणञ्च जन्ममरणम्, जन्ममरणे । विशेषण होनेसे नहीं होता । यथा, शीतोष्णे पयसी । (५)

(१) गवाश्चप्रभृतौनि च (पा २।४।११) । (२) गवाश्चम्, गवाविकम्, गवैडकम्, अजाविकम्, अजैडकम् (अज, *a goat*, एडक, *a ram*), कुजवासनम्, कुजकिरातम्, पुत्रपौत्रम्, श्वच्छालम्, स्त्रीकुमारम्, दासीमाधवकम्, शाटीपटीरम्, शाटीप्रच्छदम्, शाटीपट्टिकम्, उट्टखरम्, उट्टशशम्, मूवशकतम्, मूवपुरीषम्, यक्कन्मदः, मांसशीणितम्, दमंशरम्, दमंभूतिकम्, अज्जुंनशिरीषम्, अज्जुंनपुरुषम्, तण्णोपलम्, दासीदासम्, कुटीकुटम्, भागवतीभागवतम् । (३) विभाषा वचश्चगदणधान्यव्यञ्जनपशुकुम्भश्चवड्वपूर्वपराधरोत्तराणाम् (पा २।४।१२) । (४) विप्रतिषिद्धं नामधिकरणवाचि (पा २।४।१३) । (५) द्रव्यवाचक होनेसे भी नहीं होता । यथा, स्वयंनरकौ ।

१४ । “शूद्राणामनिरवसितानां नित्यम्” (१) शूद्रवाचक पदोंका नित्य समाहार होता है । यथा, गोपाश्च नापिताश्च गोपनापितम्, कर्म्माराश्च (*blacksmiths*) कुम्भकाराश्च कर्म्मार्कुम्भकारम्, ताम्बूलिकाश्च तन्तुवायाश्च ताम्बूलिक-तन्तुवायम् । निरवसित (२) शूद्रोंका नहीं होता । यथा, चण्डालाश्च मृतपाश्च चण्डालमृतपाः ।

१५ । “न दधिपयःप्रभृतीनाम्” (३) । दधिपयस् (४) आदियोंका समाहार नहीं होता । यथा, दधिपयसी, सर्पिमधुनी, शुक्लकृणौ, दीक्षातपसी, उलूखलमुसले ।

१६ । “अश्ववर्ग-द-ष-हान्तात् समाहारे” (५) । समाहार द्वन्द्वमें चवर्गान्त, दकारान्त, षकारान्त और हान्त शब्दोंके उत्तर, अ होता है । यथा, वाक्त्वचम्, श्रीस्त्रजम्, समिद्धृषदम्, सम्पद्विषदम्, वाक्त्विषम्, वाग्विप्रुषम्, छतोपानहम्, धेनु-गोदुहम् । समाहार न होनेसे नहीं होता । यथा, श्रीस्त्रजौ, प्रावृट्शरदौ ।

१७ । “ऋदन्ताद्वृद्धन्ते डा विद्यागोत्रसम्बन्धे” (६) ।

(१) शूद्राणामनिरवसितानाम् (पा २।४।१०) । (२) दैर्घ्यं ते पाठं संस्कारेणापि न श्रद्धाति ते निरवसिताः । (३) न दधिपयआदीनि (पा २।४।१४) । (४) दधिपयस्, सर्पिमधु, मधुसर्पिंस्, ब्रह्मप्रजापति, शिववैश्रवण, स्कन्दविशाल, परित्राट्कौशिक, प्रवर्ग्योपसद, श्लक्ष्ण, इक्षवर्हिस् (*fuel and fire*), दीक्षातपस्, श्रद्धातपस्, मीधातपस्, अध्ययनतपस्, उलूखलमुसल, आद्यवसान, श्रद्धामेधा, ऋक्सास, वाङ्मनस । (५) ऋदन्तदषहान्तात् समाहारे (पा ५।४।१०६) । (६) आनङ्, ऋतोर्हन्ते (पा ६।३।२५) ।

विद्यासम्बन्ध और गोत्रसम्बन्ध रहनेसे, और ऋकारान्त शब्द परवर्त्ती होनेसे, ऋकारान्त शब्दके उत्तर डा होता है ; ड् इत्, आ रहता है । यथा, विद्यासम्बन्धमें—होता च पोता च होता-पोतारौ, नेष्टा च उद्गाता च नेष्टोद्गातारौ ; गोत्रसम्बन्धमें—माता च पिता च मातापितरौ, याता च ननान्दा च याताननान्दारौ, याता च देवा च यातादेवरौ । (१)

१८ । “पुत्रे च” (२) । पुत्रशब्द परे रहनेसे ऋदन्त शब्दके उत्तर डा होता है । यथा, पिता च पुत्रश्च पितापुत्रौ, माता च पुत्रश्च मातापुत्रौ ।

१९ । “देवतावाचिनां पूर्वात्” (३) । देवतावाचक पदोंका इन्द्र होनेसे पूर्वपदके उत्तर डा होता है । यथा, इन्द्रश्च वरुणश्च इन्द्रावरुणौ, मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ, सूर्यश्च चन्द्रमाश्च सूर्याचन्द्रमसौ, अग्निश्च विष्णुश्च अग्नाविष्णू ।

२० । “न ब्रह्मप्रजापत्यादेः” । ‘ब्रह्मप्रजापति’ प्रभृतिके उत्तर डा नहीं होता । यथा, ब्रह्मा च प्रजापतिश्च ब्रह्मप्रजापती,

(१) ऋकारान्त पद परे न रहनेसे—पिता च पितामहश्च पिठपितामहौ । होता च पोता च नेष्टा च उद्गाता च होतपोतनेष्टोद्गातारः ; यहाँ पोत-शब्द उत्तरपद (अर्थात् समासका शेष पद) न होनेके कारण होत-पदके तथा नेष्ट शब्द उत्तरपद न होनेके कारण पोत-पदके ऋके स्थानमें आ नहीं हुआ केवल उद्गात शब्द उत्तरपद होनेके कारण पूर्ववर्त्ती नेष्ट-पदके ऋके स्थानमें आ हुआ है । (२) अग्नौऽन्यतरस्याम् (पा ६।३।२२) । (३) देवताइत्ये च (पा ६।३।२६) ।

अग्निश्च वायुश्च अग्निवायू, वायुश्च अग्निश्च वायुग्नी, वायुश्च सोमश्च वायुसोमौ ।

२१ । “ईदग्नेः सोमवरुणयोः” (१) । सोम तथा वरुण शब्द परे रहनेसे अग्नि-शब्दके उत्तर ईत् होता है ; त् इत्. ई रहता है । यथा, अग्निश्च सोमश्च अग्नीषोमौ, अग्निश्च वरुणश्च अग्नीवरुणौ ।

२२ । “दिवो द्यावा” (२) । पूर्ववर्ती दिव्के स्थानमें द्यावा होता है । यथा, द्यौश्च भूमिश्च द्यावाभूमौ, द्यौश्च क्षमा च द्यावाक्षमे ।

२३ । “दिवस् च पृथिव्याम्” (३) । पृथिवी-शब्द परे रहनेसे दिव्के स्थानमें द्यावा और दिवस् होते हैं । यथा, द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ, दिवस्पृथिव्यौ ।

२४ । “मातरपितरौ” (४) । यह प्रद निपातनसे सिद्ध होता है । यथा, माता च पिता च मातरपितरौ ।

२५ । “दम्पता जम्पती वा” (५) । जाया और पति शब्दोंका समास होनेसे विकल्पमें दम्पती तथा जम्पती होते हैं । यथा, जाया च पतिश्च जायापती, दम्पती, जम्पती ।

२६ । “नित्यं स्त्रोपुंसादयः” (६) । द्वन्द्वसमास

(१) पा ६।१।२७ । (२) पा ६।३।२८ । (३) दिवस्य पृथिव्याम् (पा ६।३।३०) । (४) मातरपितराज्जदौचाम् (पा ६।३।३२) ; मातरपितरौ ज्जदौचाम्, ज्जदौच (northern) व्याकरणोंके अनुसार माता च पिता च मातरपितरौ होता है । (५) धर्मौदित्यनियमः (वा० १४।१८) ; जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च वा निपात्यते (भट्टोजिदीक्षित) । (६) अचतुरविचतुर इत्यादि (पा ५।४।७७) ;

होनेसे स्त्रीपुंसौ (१) आदि निपातनसे सिद्ध होते हैं । यथा, स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ, वाक् च मनश्च वाङ्मनसे, नक्तश्च दिवा च नक्तन्दिवम्, रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम्, अहनि च दिवा च अहर्दिवम्, अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः ।

एकशेष-प्रकरण ।

२७। “सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ” (२) । एक-विभक्ति होनेसे समानाकारके (३) एकसे अधिक पदोंमेंसे केवल एक ही पद अवशिष्ट (शेष) रहता है । दो पदोंका एकशेष होनेसे अवशिष्ट पद द्विवचनान्त और बहुपदोंका एकशेष होनेसे अवशिष्ट पद बहुवचनान्त होता है । यथा, तरुश्च तरुश्च तरुः, तरुश्च तरुश्च तरवः, फलश्च फलश्च फले, फलश्च फलश्च फलानि । (४)

(१) स्त्रीपुंसौ, घन्वनडुहौ, ऋक्सामे, वाङ्मनसे, अलिभुवम्, दारगवम्, ऊर्ध्वश्रीवम्, पदश्रीवम्, नक्तन्दिवम्, रात्रिन्दिवम्, अहर्दिवम्, ऋग्यजुषम्, अहोरात्रः । कुशश्च लवश्च कुशीलवौ । (२) पा १।२।६४ । (३) समानाकारके न होनेपर अर्थगत भिन्नता न रहे तो भी एकशेष होता है । यथा, वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ कुटिलदण्डौ वा ।

(४) According to S. Grammarians एकशेष is not a Samas but it is a separate वृत्ति, because समासान्त is not inserted after words of this class. So पन्थाश्च पन्थाश्च पन्थानौ. Had Ekasesa been a Samas, the form would have been पन्थौ by the rule “पथोऽः सुमासि”. एकशेषे कृतेऽनेकसुबलाभावाद्वन्धो न, प्राण्यङ्गत्वादेकवङ्गावयव न, समासान्तश्च न । अतो नैयाकरणा एकशेषस्य द्वन्द्वे अन्तर्भावो न इच्छन्ति परन्तु तस्य पृथग्द्वन्द्वित्वमुपगच्छन्ति ।

३३। “नपुंसकमनपुंसकेनैकवचनं वा” (१) । नपुंसक भिन्न (अर्थात् पुलिङ्ग और स्त्रीलिङ्ग) पदके साथ नपुंसक पद का समास होनेसे नपुंसक शब्द अवशिष्ट रहता है और तब समस्त पद विकल्पसे एकवचन होता है । यथा, शुक्लश्च शुक्ला च शुक्लश्च शुक्लम्, शुक्लानि । नपुंसक पदके साथ नपुंसक पदका समास होनेसे एकवचन नहीं होता । यथा, शुक्लश्च शुक्लश्च शुक्लश्च शुक्लानि ।

३४। “त्यदादीनि सर्वनिर्णयम्” । त्यदादि (२) के साथ अत्यदादिके समासमें त्यदादि अवशिष्ट रहता है । यथा, म च देवदत्तश्च तौ, अयञ्च रामश्च इमौ । त्यदादि पदके साथ त्यदादि पदके समासमें उत्तरपद अवशिष्ट रहता है । यथा, स च यश्च यौ, सा च या च ये ।

सर्वसमाससाधारणविधि ।

१। “पथो ङः समासे” (३) । समास होनेसे समस्तके अन्तस्थित पथिन् शब्दके उत्तर ङ होता है ; इ इत्, अ रहता है । यथा, पथः समीपम् उपपथम्, जले पन्थाः जलपथः, दक्षिणस्यां दिशि पन्थाः दक्षिणापथः (*the southern part*)

(१) नपुंसकमनपुंसकेनैकवचनान्तरस्याम् (पा १।२।६९) । (२) त्यदादि—त्यदः, तद्, यद्, एतद्, इदम्, अदम्, किम्, हि, अस्माद् और युष्मद् । (३) ऋक्पूरबभूःपथामानवे (पा ५।४।७४) । समास होनेसे समस्त पदके अन्तस्थित ऋच्, पुर, भ्र, भार (भार, *burden*) और पथिन् शब्दके उत्तर अ होता है । यथा, अर्धचं (वेदकी ऋचाका आधा), विष्णुपुरम्, विमलपम्, राजपुरा, रम्यपथः । किन्तु पुरका अर्थ अच (पहिचे, *wheel*) की धुरी (*axle-tree*) होनेसे नहीं होता । यथा, दृढभूः अचः ।

of India), महान् पन्था महापथः, त्रयाणां पथां समाहारः त्रिपथम्, चतुर्णां पथां समाहारः चतुष्पथम्, रम्यः पन्थाः अस्मिन् रम्यपथं नगरम्, क्षेत्रञ्च पन्थाश्च क्षेत्रपथौ । अव्ययके परवर्त्ती होनेसे नपुंसक होता है । यथा, विरुद्धः पन्थाः विपथम्, गहितः पन्थाः उत्पथम्, अपक्वः (bad) पन्थाः अपपथम् ।

२ । “अनपः” । समास होनेसे समस्तके अन्तस्थित अप्-शब्दके उत्तर अन् होता है ; न् इत्, अ रहता है । यथा, विमला आपोऽस्मिन् विमलापं सरः, उद्धृता आपोऽस्मात् उद्धृतापः कूपः, कूपस्यापः कूपापाः, निर्मला आपः निर्मलापाः ।

३ । “द्वान्तरूपसर्गेभ्योऽप ईः” (१) । द्वि, अन्तर् तथा उपसर्गके परवर्त्ती अप्-शब्दके अकारके स्थानमें ई होता है । यथा, द्वयोर्दिशोः आपोऽस्य द्वीपम् (island), अन्तर्गता आपोऽस्य अन्तरीपम् (peninsula) । ऐसे—नीपम्, समीपम्, प्रतीपम्, अन्वीपम् ।

४ । “अवर्णाद्विभाषा” (२) । अवर्णान्त उपसर्गके परवर्त्ती होनेसे विकल्पसे होता है । यथा, प्रेपम्, प्रापम् ; परेपम्, परापम् ; अपां समीपम् उपेपम्, उपापम् ।

५ । “समापानूपौ” (३) । समाप तथा अनूप शब्द

(१) । द्वान्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत् (पा ६।३।६७) । (२) अवर्णादा (वा० ५०४५) । (३) ऊदनीर्द्देशे (पा ६।३।६८) । समापो देवयजनम् इति तु समापौ यच्चित्रिति बोध्यम् (भट्टोजिदीप्ति) ; समाप ईत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः (काशिका) ।

निपातनसे सिद्ध होते हैं । यथा, समापो देवयजनम्, अनूपो देशः (*a country abounding in water*) ।

६। “धुरोऽनक्षे” (१) । समास होनेसे समस्तके अन्तस्थित धुर् शब्दके उत्तर अन् होता है ; न् इत्, अ रहता है । यथा, राज्ञो धूः राजधुरा, महती धूः महाधुरा, धृता धूरनेन धृतधुरः । अक्ष-शब्दका सम्बन्ध रहनेसे नहीं होता । यथा, अक्षस्य धूः अक्षधूः (*the yoke attached to the fore-part of the pole of a car ; axis ; the pole of a cart*), दृढा धूरस्मिन् दृढधूः अक्षः (*a cart-wheel having a strong axle-tree*) ।

७। “ऋचश्च” (२) । समस्तके अन्तस्थित ऋच् शब्दके उत्तर अन् होता है । यथा, अर्द्धम् ऋचः अर्द्धर्चः (३), अधिगता ऋक् अनेन अधिगतर्चः ।

८। “नञो माणवके” (४) । ‘माणवक’ (*a Brahmin boy*) बोध होनेसे नञ् के परवर्ती ऋच् शब्दके उत्तर अन् होता है । यथा, अनृचो माणवकः । अन्यत्र अनृक् साम ।

९। “बहोश्चरणे” (४) । ‘चरण’ बोध होनेसे बहु-

(१) ऋक्पूर्वधूपथामानचे (पा ५।४।७४) ; धुरोऽनक्षेः (सुग्धबोध) ।

(२) ऋक्पूर्वधूपथामानचे (पा ५।४।७४) । (३) अर्द्धर्चः पुंसि च (पा १।४।३१) ; अर्द्धर्चादयः शब्दाः पुंसि लौबे च स्तुः, अर्द्धर्चः अर्द्धर्चम् ; एवं अजतीर्थशरीरमण्डपमुपदेहाङ्कुशकलशपावसूतादयः । (४) ऋक्पूर्वधूपथामानचे (पा ५।४।७४) ।

अनृचबद्ध चावध्यं तथैव (भट्टोजिदीक्षित) ; अनृचो माणवके च यो बह्वचरणाख्यायाम् ।—काशिका ।

शब्दके परवर्ती ऋच्-शब्दके उत्तर अन् होता है। यथा, बहुचश्चरणः। अन्यत्र, बहुक् सूक्तम्।

१०। “प्रत्यन्ववेभ्यो लोमः” (७)। प्रति, अनु, अव, इन तीनों उपसर्गों के परवर्ती लोमन्-शब्दके उत्तर अन् होता है। यथा, प्रतिलोमम्, अनुलोमम् अवलोमम्।

११। “सामश्च” (१)। प्रति, अनु, अव इन तीनों के परवर्ती सामन् शब्दके उत्तर अन् होता है। यथा, प्रतिसामम्, अवसामम्।

१२। “कृणोदक्पाण्डुसंख्याभ्यो भूमेः” (२)। कृष्ण, उदक्, पाण्डु, तथा संख्यावाचक शब्दों के परवर्ती भूमि-शब्दके उत्तर अन् होता है। यथा, कृष्णभूमः (a country with dark soil), उदग्भूमः (good or fertile soil), पाण्डुभूमः (a country where the soil is yellowish white), द्विभूमः (having two floors) प्रासादः, चतुर्भूमः।

१३। “ब्रह्महस्तिपत्यराजभ्यो वर्चसः” (३)। ब्रह्मन्, हस्तिन्, पत्य, राजन्, इन शब्दों के परवर्ती वर्चस् (splendour, beauty, lustre, spirit, mettle) शब्दके उत्तर अन्

(७) ऋच् प्रत्यन्वपूर्वात् सामलोभः (पा ५।४।६५)। (१) ऋच् प्रत्यन्वपूर्वात् सामलोभः (पा ५।४।७५)। (२) कृणोदक्पाण्डुसंख्यापूर्वाधारच् (वा० ५०४६)। सुश्वश्वमे तथा कान्त टीकामे ‘कृष्ण’ के स्थानमें ‘कृष्ट’ पाठ है। कृणोदक्पाण्डुपूर्वाया भूमिर्च् प्रत्ययः स्मृतः। गोदावर्षाश्च नदाश्च संख्याया उत्तरे यदि—काशिका। (३) ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः (पा ५।४।७८)। पत्यराजाभ्यां चेति वक्तव्यम् (वा० ३०५९)।

होता है । यथा, ब्रह्मवर्चसम् (*the superhuman power or sanctity of a Brahman, divine splendour*), हस्तिवर्चसम् (*spirit or splendour of an elephant*), पल्यवर्चसम्, राजवर्चसम् (*splendour of a king*) ।

१४ । “अवसमन्धेभ्यस्तमसः” (४) । अव, सम् अन्ध, इनके परवर्त्ती तमस्-शब्दके उत्तर अन् होता है । यथा, अवतमसम्, सन्तमसम्, अन्धतमसम् (*deep darkness*) ।

१५ । “अन्ववतप्तेभ्यो रहसः” (५) अनु, अव, तप्त, इनके परवर्त्ती रहस् (*privacy, secret*) शब्दके उत्तर अन् होता है । यथा, अनुरहसम् (*in secret*), अवरहसम्, तप्त-रहसम् ।

१६ । “उपसर्गादध्वनः” (६) । उपसर्गके परवर्त्ती अध्वन् शब्दके उत्तर अन् होता है । यथा, प्रगतः अध्वानम्, प्राध्वो रथः, अध्वनोऽभावः निरध्वम्, अध्वानं प्रति प्रत्यध्वम् । अन्यत्र,—उत्तमोऽध्वा, उत्तमाध्वा ।

१७ । “श्वसो वसीयःश्रेयोभ्याम्” (१) । श्वस् शब्दके परवर्त्ती वसीयस् तथा श्रेयस् शब्दोंके उत्तर अन् होता है । यथा, श्वोवसीयसम् (*happiness, prosperity*), श्वः श्रेयसम् (*happiness, prosperity, good fortune*) ।

१८ । “न प्रशंसायां स्वतिभ्याम्” (२) । प्रशंसा-वाचक

(४) (पा ५।४।७९) । (५) अन्ववतप्ताद्-रहसः (पा ५।४।८१) । (६) पा ५।४।८५ ।
(१) श्वसो वसीयःश्रेयसः (पा ५।४।८०) । (२) न पूजनात् (पा ५।४।९६) ;
स्वतिभ्यामिव (वा० ३३४६) ।

सु और अति शब्द पूर्वमें रहनेसे समासान्त विधि नहीं होती ।
यथा, शोभनो राजा सुराजा, शोभनो राजा अस्मिन् सुराजा
देशः ; अतिशयेन राजा अतिराजा (*a great king*) । ऐसे
—सुसखा, अतिसखा ; सुगौः, अतिगौः ; सुपन्थाः, स्वधवा ।

१६ । “न किमः कुत्सायाम्” (३) । कुत्सा-वाचक
किम् शब्द पूर्वमें रहनेसे समासान्त विधि नहीं होती । यथा,
कुत्सितो राजा किंराजा (*a bad king* , कुत्सितः सखा
किंसखा (*a bad friend*), कुत्सितः पन्थाः अस्मिन् किम्पन्थाः
(*having a bad road*) देशः ।

२० । “न नञस्तत्पुरुषे” (४) । तत्पुरुष-समासमें
‘नञ्’ पूर्वमें रहनेसे समासान्त विधि नहीं होती । यथा,
अराजा, असखा, अगौः ।

२१ । “पथो विभाषा” (५) । (नञ्-पूर्वक) पथिन्-
शब्दके उत्तर विकल्पसे (समासान्त विधि) होता है । यथा,
अपथम्, अपन्थाः ।

२२ । “सः समानस्थ गोत्रादौ” (६) । समासमें गोत्र
आदि शब्द परे रहनेसे समान-शब्दके स्थानमें स होता है ।
यथा, समानं गोत्रमस्य सगोत्रः (*a kinsman bearing
the same surname*) । ऐसे—सरूपः, सवर्णः, सपक्षः

(३) किमः चेपि (पा ५।४।७०) । (४) नञस्तत्-पुरुषात् (पा ५।४।७१) ।

(५) (पा ५।४।७२) । (६) ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवर्गयो
वचनबन्धु (पा ६।३।८५) ।

(७), सनामिः, सपिण्डः, सनामा, सवयाः, सतीर्थः (८)
 (सतीर्थः) (*a fellow student, a class-mate*), सस्थानः,
 सवन्धुः सवचनः, सरात्रिः, सज्योतिः, सजनपदः, सब्रह्मचारी
 (*fellow-student, one of the Brahmchari students of the same preceptor*) ।

२३ । “विभाषा धर्मोद्वर्गजातीयेषु” (१) । धर्मः,
 उद्वर्ग्य और जातीय शब्द परे रहनेसे विकल्पसे होता है । यथा,
 सधर्मा, समान धर्मा ; सोद्वर्ग्यः, समानोद्वर्ग्यः (*a whole blood brother*) ; सजातीयः, समानजातीयः (*of the same tribe, cast or class*) ।

२४ । “दुरन्यादाशीरादिषु” (२) । आशिस् आदि
 शब्द परे रहनेसे अन्य शब्दके उत्तर दु होता है ; उ इत्, इ रहता
 है । यथा, अन्या आशीः अन्यदाशीः, अन्यस्मिन् आशा
 अन्यदाशा, अन्यस्मिन् आस्था अन्यदास्था, अन्यस्मिन्
 आस्थित अन्यदास्थितः, अन्यस्मिन् उत्सुकः अन्यदुत्सुकः,
 अन्यस्मिन् रागः अन्यद्रागः (*attachment to another*),
 अन्यः कारकः अन्यत्कारकः ।

(७) समानस्य कृत्त्यसूत्र-प्रभृत्यदकेषु (पा ६।३।८४) ; समानस्येति योगो
 विभज्यते, तेन सपत्नः, साधर्मी, सजातीयम् इत्यादि सिद्धमिति काशिका ।
 (८) तीर्थे वे (पा ६।३।८७) । (१) विभाषोदरे (पा ६।३।८८) । (२) षष्ठ्या-
 दृतीयाद्यस्यान्त्यस्य दृगाशीराशास्यास्थितोक्त कोतिकारकरागच्छेषु (पा ६।३।८९) ;
 दुगागमोऽविशिषेण वक्तव्यः कारकच्छयोः । षष्ठौदृतीयोनेष्ट आशादिषु सप्तसु ॥
 (काशिका) ।

२५ । “न तृतीयाषष्ठोः” (२) । तृतीयान्तके और षष्ठ्यन्तके उत्तर नहीं होता । यथा, अन्येन आशीः अन्याशीः, अन्यस्याशीः अन्याशीः ।

२६ । “अर्थे विभाषा” (३) । अर्थ शब्द परे रहनेसे विकल्पसे होता है । यथा, अन्यस्यार्थः अन्यदर्थः, अन्यार्थः ।

२७ । “कोः कत् स्वरे तत्पुरुषे” (४) । तत्पुरुष-समासमें स्वरवर्ण परे रहनेसे कु शब्दके स्थानमें कत् होता है । यथा, कुत्सितोऽश्वः कदश्वः, कुत्सितः उष्ट्रः कदुष्ट्रः, कुत्सित-मन्नं कदन्नम्, कुत्सितः आचारः कदाचारः, कुत्सितमुदकं कदुदकम् ।

२८ । “त्रिरथवदेषु” (५) । त्रि, रथ, और वद शब्द परे रहनेसे कु-शब्दके स्थानमें कत् होता है । यथा, कुत्सितास्त्रयः, कत्त्रयः, कुत्सितो रथः कद्रथः, कुत्सितं वदति कद्रदः (*a bad speaker*) ।

२९ । “का पथ्यक्ष्णो” (६) । पथिन् और अक्षि शब्द परे रहनेसे का होता है । यथा, कुत्सितः पन्थाः कापथः, कुत्सितमक्षि अस्य काक्षः ।

३० । “ईषदर्थे च” (७) । ईषत्-अर्थ बोध होनेसे कु-शब्दके स्थानमें का होता है । यथा, कामधुरम् ईषन्मधुर-मित्यर्थः ; कालवणम् ईषल्लवणमित्यर्थः ।

(१) (पा ६।३। १००) । (४) कोः कत्तव्य कषेऽक्षि (पा ६।३। १०१) । (५) त्रौ च (वा० १६६८) ; रथवदयोश्च (पा ६।३। १०२) । (६) का पथ्यक्षयोः (प्रा ६।३। १०४) । (७) ईषदर्थे (पा ६।३। १०५) ।

३१। “विभाषा पुरुषे” (१)। पुरुष-शब्द परे रहनेसे विकल्पसे होता है। यथा, कापुरुषः, कुपुरुषः।

३२। “का-कत्-कवान्युष्णे” (२)। उष्ण-शब्द परे रहनेसे कु-शब्दके स्थानमें का, कत् और कव होते हैं। यथा, कोष्णम्, कटुष्णम्, कवोष्णम् (*lukewarm, tepid*)।

३३। “विश्वामित्रादयः” (३)। विश्वामित्र आदि शब्द निपातनसे सिद्ध होते हैं। विश्वस्य मित्रं विश्वामित्रः, विश्वावसुः, विश्वानरः, अष्टावक्रः, अष्टापदम् (अष्टसु धातुषु पदं प्रतिष्ठा यस्य तत्, *gold*), अष्टागवम्, श्वादन्तः, श्वादंष्ट्रा, श्वाकर्णः, श्वापुच्छः, श्वापदः (शुन इव पादावस्य, *a beast of prey*)।

३४। “समोऽन्त्यलोपः काममनसोः” (४)। काम और मनस् शब्द परे रहनेसे सम् इस अव्ययके अन्त्य वर्णका लोप होता है। यथा, सकामः, समनाः।

३५। “तुमुनश्च” (४)। काम और मनस् परे रहनेसे तुमुन् प्रत्ययके अन्त्य वर्णका लोप होता है। यथा, गन्तुकामः, गन्तुमनाः।

३६। “अवश्यमः कृत्ये” (५)। कृत्य प्रत्यय परे रहनेसे

(१) पा ६।३।१०६। (२) कर्ब चाण्ये (६।३।१०७)। (३) मित्रे चर्षी (पा ६।३।१२०); विश्वस्य वसुराटोः (पा ६।३।१२८); अष्टनः संचायाम् (पा ६।३।१२५); नरे संजायाम् (पा ६।३।१२६); श्वनी दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दव्रीहपुच्छपदेषु दीर्घौ बाचः (वा० ५०४६)। (४) लुप्ते दवश्यमः कृत्ये तु काममनसोरपि। समो वाहिततयो सौमस्य पचियुज्य वृजोः ॥ (काशिका)।

अवश्यम्-शब्दके अन्त्य वर्णका लोप होता है । यथा, अवश्य-
देयम्, अवश्यभव्यम्, अवश्यकर्तव्यम् ।

अलुक् समास (१) ।

१ । “अलुगुत्तरपदे” (२) । समास होनेपर किसी
किसी स्थलमें उत्तरपद परे रहनेसे विभक्तिका लोप नहीं होता ।

२ । “पञ्चम्याः स्तोकान्तिक-दूरार्थ-कृच्छ्रेभ्यः” (३) ।
स्तोकार्थ, अन्तिकार्थ, दूरार्थ तथा कृच्छ्र शब्दके परवर्ती पञ्चमी
विभक्तिका लोप नहीं होता । यथा, स्तोकान्मुक्तः (*narrowly
escaped*), अल्यान्मुक्तः ; अन्तिकादागतः, समीपादागतः
(*come from near*) ; दूरादागतः, विप्रकृष्टादागतः (*come
from far*) ; कृच्छ्रान्मुक्तः (*escaped with difficulty*) ।

३ । “ओजःसहोऽम्मस्तमोऽञ्जसस्तृतीयायाः” (४) । ओजस्,
सहस्, अम्मस्, तमस् और अञ्जस् शब्दोंके परवर्ती तृतीया
विभक्तिका लोप नहीं होता । यथा, ओजसाकृतम् (*done
by force*), सहसाकृतम्, अम्मसाकृतम्, तमसाकृतम्, अञ्जसा-
कृतम् (*आर्जवेन कृतम्, artlessly done*) ।

४ । “पुंसोऽनुजे” (५) । अनुज शब्द परे रहनेसे

(१) अलुक्-समास कोई स्वतन्त्र समास नहीं है । पूर्वोक्त समासोंमें कहीं
कहीं पूर्वपदकी विभक्तिका लुक् अर्थात् लोप नहीं होनेपर उसे अलुक्-समास कहते
हैं । (२) पा ६।३।१ । (३) पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः (पा ६।३।२) ; एवमन्तिकार्थ-
दूरार्थकृच्छ्रेभ्यः* । (४) ओजःसहोऽम्मस्तमसस्तृतीयायाः (पा ६।३।३) ; अञ्जस
उपसंख्यानम् (वा० ३८८०) । (५) पुंसांनुजोऽनुजान्वः (विक्रताच्चः) इति च
(वा० ३८८१) ।

पुमस् शब्दके परवर्त्ती तृतीया विभक्तिका लोप नहीं होता ।
यथा, पुंसानुजः (यस्याग्रजः पुमान् सः, *having an elder brother*) ।

५। “जनुषोऽन्धे” (५) । अन्ध शब्द पर रहनेसे जनुस् शब्दके परवर्त्ती तृतीया विभक्तिका लोप नहीं होता । यथा, जनुषान्धः (जन्मान्धः, *born blind*) ।

६। “आत्मनः पूरणे” (६) । पूरण-वाचक शब्द पर रहनेसे आत्मन् शब्दके परवर्त्ती तृतीया विभक्तिका लोप नहीं होता । यथा, आत्मनापञ्चमः (*himself and four others*), आत्मनादशमः । (*himself with nine others*) । पूरणार्थक नहीं होनेसे—आत्मना कृतम् आत्मकृतम् ।

७। “वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः” (१) । व्याकरणकी संज्ञा बोध होनेसे आत्मन् शब्दके परवर्त्ती चतुर्थी विभक्तिका लोप नहीं होता । यथा, आत्मनेपदम्, आत्मनेभाषा ।

८। “पराच्च” (२) । पर शब्दके उत्तर भी नहीं होता । यथा, परस्मैपदम्, परस्मैभाषा ।

९। “हलन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्” (३) । संज्ञा बोध होनेसे हल्-वर्णान्त तथा अकारान्त शब्दोंके परवर्त्ती सप्तमी विभक्तिका लोप नहीं होता । यथा, युधिष्ठिरः, त्वच्चिसारः (*a bamboo*), अपण्येतिलकाः (*wild sesamum produc-*

(६) आत्मनश्च (पा ६।३।६) ; पूरण इति वक्तव्यम् (वा० २८८२) ।

(१) पा ६।३।७ । (२) परस्य च (पा ६।३।८) । (३) पा ६।३।९ ।

ing no oil, something not serving any purpose),
वनेकिंशुकाः, कूपेपिशाचकाः । (१)

१० । “अन्तमध्याभ्यां गुरौ” (२) । गुरु शब्द परे रहनेसे अन्त और मध्य शब्दोंके परवर्त्ती सप्तमी विभक्तिका लोप नहीं होता । यथा, अन्तेगुरुः, मध्येगुरुः ।

११ । “अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे” (३) । स्वाङ्ग-
वाचक शब्दके परवर्त्ती सप्तमी विभक्तिका लोप नहीं होता ।
यथा, कण्ठेकालः, उरसिलोमा, शिरसिशिखः । काम शब्द परे
रहनेसे होता है । यथा, मुखकामः । मूर्द्धन् और मस्तक
शब्दोंके उत्तर भी होता है । यथा, मूर्द्धशिखः, मस्तकशिखः ।

१२ । “विभाषा बन्धे” (४) । बन्ध शब्द परे रहनेसे
विकल्पसे सप्तमी विभक्तिका लोप होता है । यथा, हस्तेबन्धः,
हस्तबन्धः ; पदेबन्धः, पदबन्धः । (५) ।

१३ । “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” (६) । तत्पुरुष समासमें
कृत् प्रत्ययसे निष्पन्न पद परे रहनेसे सप्तमी विभक्तिके लुक्का
नियम नहीं है, अर्थात् कहीं कहीं नहीं होता कहीं कहीं होता है,
और कहीं कहीं विकल्पसे होता है । यथा, अलुक्—अन्तेवासी
(*a pupil*), स्तम्बेरमः (*an elephant*) कर्णोजपः (*a*

(१) गवियुधिभ्यां स्थिरः (पा ६।६।२५) ; गविष्ठिरः । हृदयाभ्याच्च ; हृदिस्पृक्,
दिविस्पृक् । (२) मध्यादगुरौ (पा ६।३।११) ; अन्ताच्च (वा० ६८।२४) । (३)
पा ६।३।१२ । (४) बन्धे च विभाषा (पा ६।३।१३) । (५) हलदन्तेति किम्—
गुप्तिबन्धः । (६) पा ६।३।१४ ।

back-biter, a spy), पङ्केरुहः, मनसिशयः (१). प्रावृषिजः (२), शरदिजः, (*autumnal*) हृदिस्थः, सव्येष्ठः (*a charioteer, a coachman*) ; लुक्—कुरुचरः, स्थण्डिलशायी, कूटस्थः, गृहस्थः ; विकल्पमे—सरसिजम् सरोजम्, मनसिजः मनोज्ञः, ग्रामेवासः ग्रामवासः, ग्रामेवासी, ग्रामवासी ।

१४। “षष्ठ्या आक्रोशे” (३) आक्रोश अर्थात् भर्त्सना (निन्दा) बोध होनेसे षष्ठी विभक्तिका लुक् नहीं होता । यथा, चौरस्यकुलम् (*mob or the common people*), दासस्य-तनयः (*the son of a slave or servant*) । (४)

१५ ; पुत्रे विभाषा” (५) । भर्त्सना (निन्दा) बोध होनेसे तथा पुत्र शब्द परे रहनेसे षष्ठी विभक्तिका विकल्पसे लुक् नहीं होता है । यथा, दास्याःपुत्रः दासीपुत्रः (*a whore son, a bastard*), वृषल्याःपुत्र वृषलीपुत्रः (६) ।

१६। “वाग्-दिक्-पश्यद्भ्यो युक्ति दण्ड-हरेषु” (७) । युक्ति, दण्ड तथा हर शब्द परे रहने पर क्रमसे वाच्, दिश् तथा पश्यत् शब्दके परस्थित षष्ठी विभक्तिका लुक् नहीं होता ।

(१) शयवासवासिषकालात् (पा ६।३।१८) । (२) प्रावृष्टशरत्कालादिवां जैः (६।३।२२) । (३) पा ६।३।२१ । (४) भर्त्सना बोध न होनेसे—ब्राह्मणकुलम् । (५) पुत्रे रन्ध्रतरस्याम् (पा ६।३।२७) । (६) वृषली = अश्विबहिता ऋतुमती बालिका (*an unmarried girl who has menstruated at her father's house*) । भर्त्सना बोध न होनेपर—ब्राह्मणीपुत्रः । (७) वा० ३८६७ ।

यथा, वाचोयुक्तिः, दिशोदण्डः, पश्यतोहरः (*He who steals under one's nose, as for example, a goldsmith*) ।

१७ । “देवात् प्रिये” (१) । प्रिय शब्द परे रहनेसे देव शब्दके परस्थित षष्ठी विभक्तिका लोप नहीं होता । यथा, देवानाम्प्रियः ।

१८ । “शुनः शोफ-पुच्छ-लाङ्गूलेषु संज्ञायाम्” (२) । संज्ञा बोध होनेसे और शोफ, पुच्छ तथा लाङ्गूल शब्द परे रहनेसे श्वन् शब्दके परस्थित षष्ठी विभक्तिका लोप नहीं होता । यथा, शुनःशोफः, शुनःपुच्छः, शुनोलाङ्गूलः (*name of a holy sage, the second son of saint Richika, adopted by Visvamitra*).

१९ । “दिवश्च दासे” (३) । संज्ञा बोध होनेसे और दास शब्द परे रहनेसे दिव शब्दके परस्थित षष्ठी विभक्ति का लोप नहीं होता । यथा दिवोदासः (*a name*) ।

२० । “ऋतो विद्यागोत्रसम्बन्धात्” (४) । विद्या-सम्बन्धवाचक और गोत्रसम्बन्धवाचक ऋकारान्त शब्दके

(१) देवानाम्प्रिय इति च सूत्रे (वा० ३६००) । देवानाम्प्रियः सूत्रं इत्यर्थः । केवल इस अर्थमें ही अलुक्, अन्यत्र लुक् । यथा, देवप्रियः (*favourite of the gods*) । किसी किसीके अनुसार देवानाम्प्रियः=कामः (*a goat*) । (२) शोफपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः (वा० ३६०१) । (३) वा० ३६०२ । (४) ऋतो विद्यागोत्रसम्बन्धेभ्यः (पा ६।१।२३) ।

परस्थित षष्ठी विभक्तिका लोप नहीं होता । यथा, हेतुःपुत्रः, हेतुरन्तेवासी, पितुःपुत्रः (*the deserving son of a renowned father*), पितुरन्तेवासी । उक्त सम्बन्धवाचक न होनेसे—हेतुधनम् ।

२१ । “विभाषा स्वसृ-पत्योः” (१) । स्वसृ और पति शब्द पर रहनेसे विकल्पमें होता है । यथा, मातुःष्वसा (मातुःस्वसा), मातृष्वसा ; पितुःष्वसा (पितुःस्वसा), पितृष्वसा ; दुहितुः पतिः, दुहितृपतिः ; ननान्दुःपतिः, ननान्दृपतिः ।

२२ । “पात्रेसमितादयः कुत्सायाम्” (२) । कुत्सा बोध होनेसे पात्रेसमित (३) आदि शब्दोंकी सप्तमी विभक्तिका लोप नहीं होता । यथा, पात्रेसमिताः, भोजनकाले पात्रे एव सङ्गताः न तु कार्यकाले इत्यर्थः (*constant at dinner-time, a parasite*); गेहेशूरः, गेहे एव शूरः न तु अन्यत्र इत्यर्थः (*a boasting coward, a carpet-knight*) ।

मध्यपदलोपी समास ।

१ । “लोपः कचिन्मध्यस्य” (४) । समास होनेसे किसी

(१) (पा ६।३।२४) ; मातुःपितृभ्यामन्यतरस्याम् । मातुः और पितुः के परस्थित सृष्टशब्दका आदि स् विकल्पसे होता है । (२) पात्रेसमितादयश्च (पा २।।४८) । (३) पात्रेसमिताः, पात्रेसकुलाः, गेहेशूरः, गेहेनर्ही, गेहेस्ते डी, गेहेविजितौ, गेहेद्वयः, गेहेष्वयः, गेहेयूरः, गेहेपटुः, गेहेपण्डितः, गेहेप्रगल्भः इत्यादि ।

(४) शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम् (वा० १२।१०) ;

किसी स्थलमें (१) मध्यपदका लोप होता है । यथा, घृतमिश्रम् ओदनम् घृतौदनम्, पलमिश्रम् अन्नं पलान्नम्, शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः (*a king who loves शाक or strength*), गत एव प्रत्यागतः गतप्रत्यागतः, कण्ठे स्थितः कालोऽस्य कण्ठे-कालः (नीलकण्ठः, शिवः *Siva*), उरसि स्थितानि लोमान्यस्य उरसिलोमा, शिरसि स्थिता शिखास्य शिरसिशिखः, प्रपतितानि पर्णान्यस्मात् प्रपर्णः (प्रपतितपर्णः वा), अपगतः शोकोऽस्य अपशोकः, निर्गतं मलम् अस्मात् निर्मलः, अभुक्तानि पर्णान्यनया अपर्ण, विगतोऽर्थः अस्मात् व्यर्थः, अनुगतोऽर्थोऽस्मिन् अन्वर्थः, यथाभूतोऽर्थोऽस्मिन् यथार्थः, प्रतिगतमक्षमस्मिन् प्रत्यक्षः, 'उन्नमित' मुखमनेन उन्मुखः, अधःकृतं मुखमनेन अधोमुखः, निर्नष्टं धनमस्य निर्द्धनः, विचलितं मनोऽस्य विमनाः, उत्कण्ठितं मनोऽस्य उन्मनाः, सुखितं मनोऽस्य सुमनाः, सुवर्णं विकारोऽलङ्कारोऽस्य सुवर्णालङ्कारः, अविद्यमानः पुत्रोऽस्य अपुत्रः (*one who has no son*), अविद्यमानः क्रोधोऽस्य अक्रोधः, एकाधिका विंशतिः एकविंशतिः (*twenty-one*), एकाधिका त्रिंशत् एकत्रिंशत् (*thirty-one*), चतुरधिका दश चतुर्दश (*fourteen*), पञ्चाधिका विंशतिः पञ्चविंशतिः (*twenty-five*), पञ्चाधिका त्रिंशत् पञ्चत्रिंशत् (*thirty-five*) ।

प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः (वा० १३६०) ; नञोऽन्त्यर्थानां वाच्यो (वा) चोत्तरपदलोपः (वा० १३६१) ; सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः (वा०) ; समुदायविकारषष्ठ्याश्च बहुव्रीहिकृत्तरपदश्च वक्तव्यः (वा०) ।

(१) कर्मधारय और बहुव्रीहि समासमें ।

२ । “एकस्यैका दशनि” (१) । दशन् शब्दके पहले एकके स्थानमें एका होता है । यथा, एकाधिको दश एकादश (*eleven*) ।

३ । “द्वयष्टनोर्द्वाष्टा संख्यायाम्” (२) । संख्यावाचक शब्द परे रहनेसे द्वि शब्दके स्थानमें द्वा और अष्टन् शब्दके स्थानमें अष्टा होता है । यथा, द्वयधिका दश द्वादश (*twelve*), द्वयधिका विंशतिः द्वाविंशतिः, द्वयधिका त्रिंशत् द्वात्रिंशत् ; अष्टाधिका दश अष्टादश (*eighteen*), अष्टाधिका विंशतिः अष्टाविंशतिः, अष्टाधिका त्रिंशत् अष्टात्रिंशत् (*thirty eight*) ।

४ । “त्रैस्तयस्” (३) । त्रि शब्दके स्थानमें त्रयस् होता है । यथा, त्रयधिका दश त्रयोदश (*thirteen*) त्रयधिका विंशतिः त्रयोविंशतिः, त्रयधिका त्रिंशत् त्रयस्त्रिंशत् ।

५ । “विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वर्णेषाम्” (४) । चत्वारिंशत् आदि (५) शब्द परे रहनेसे विकल्पमें द्विके स्थानमें द्वा, त्रिके स्थानमें त्रयः, अष्टन्के स्थानमें अष्टा होता है । यथा, द्वयधिका चत्वारिंशत् द्वाचत्वारिंशत्, द्विचत्वारिंशत् ; द्वाधिका पञ्चाशत् द्वापञ्चाशत्, द्विपञ्चाशत् । ऐसे त्रयश्चत्वारिंशत्, त्रिचत्वारिंशत् ; त्रयःपञ्चाशत्, त्रिपञ्चाशत् ; अष्टाचत्वारिंशत्, अष्टचत्वारिंशत् ; अष्टापञ्चाशत्, अष्टपञ्चाशत् (*fifty-eight*) ।

(१) प्रागिकादशस्यः (पा ५।३।२६) ; यन्माविभागादात्म वा १० (२) द्वाष्टनः संख्यायामवहुव्रीह्याशीत्योः (पा ६।३।४७) । (३) त्रैस्तयः (पा ६।३।४८) । (४) (पा ६।३।४९) । (५) चत्वारिंशत्, पञ्चाशत्, षष्टिः, सप्तति, नवति ।

६। “नाशीतिशतादौ बहुव्रीहौ” (१)। अशीति तथा शत आदि संख्यावाचक शब्द परे रहनेसे अथवा बहुव्रीहि-समास होनेसे पूर्वोक्त कार्य नहीं होता। यथा, द्वाशीतिः त्र्यशीतिः, द्विशतम्, त्रिसहस्रम्; द्वित्राः (*two or three*), त्रिचतुराः (*three or four*)।

७। “एकोनस्यैकान्नैकादौ विभाषा” (२)। एकोन शब्दके स्थानमें विकल्पसे एकान्न और एकाद्र होते हैं। यथा, एकोनविंशतिः, एकान्नविंशतिः एकाद्रविंशतिः, (*nineteen*)।

पूर्वनिपात ।

१। “उपसर्जनं पूर्वम्” (३)। समासमें उपसर्जन पदका पूर्वनिपात होता है।

२। “प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्” (४)। समास-सूत्रमें प्रथमाविभक्तिके सहयोगसे जिसका निर्देश रहता है, उसे उपसर्जन कहते हैं। अव्ययीभावमें अव्यय आदि पद, तत्पुरुषमें द्वितीयादिविभक्त्यन्त पद, कर्मधारयमें विशेषण आदि पद, द्विगुमें संख्यावाचक पद उपसर्जन हैं। यथा,—अव्ययीभावमें—कूलस्य समीपम् उपकूलम्, ज्ञानमनतिक्रम्य यथाज्ञानम्, वर्णानामानुपूर्व्येण अनुवर्णम्, तृणमप्यपरित्यज्य सतृणम्, ग्रामाद्वहिः वहिर्ग्रामम्, पाटलिपुत्रात् आ आपाटलिपुत्रम्, समुद्रस्य पारे

(१) वाचनः संख्यायानबहुव्रीहौः (पा ६।३।४७) ; प्राक् शतादिति वक्तव्यम् (वा० ३८५३) । (२) एकादिकैकस्य चादुक् (पा ६।४।७१) । (३) पा २।२।३० ।

(४) पा १।२।४३ ।

पारेसमुद्रम् । तत्पुरुषमे—सुखं प्राप्तः सुखप्राप्तः, अन्नं बुभुक्षुः
 अन्नबुभुक्षुः, वर्षं भोग्यः वर्षभोग्यः, पितृत्वा समः पितृसमः, अङ्गेन
 विकलः अङ्गविकलः, पाणिनिना प्रणीतम् पाणिनिप्रणीतम्,
 भूताय बलिः भूतबलिः, पुत्राय हितम् पुत्रहितम्, व्याघ्रात्
 भयम् व्याघ्रभयम्, गृहात् निर्गतः गृहनिर्गतः, तरोः छाया
 तरुच्छाया, अग्नेः शिखा अग्निशिखा, शास्त्रे प्रवीणः शास्त्र-
 प्रवीणः, पूर्वाह्णे कृतम् पूर्वाह्नकृतम् । कर्मधारयमे—नीलं
 उत्पलम् नीलोत्पलम्, नवः पल्लवः नवपल्लवः, सन् पुरुषः सत्-
 पुरुषः । द्विगुमे—पञ्चभिः गोभिः क्रीतः पञ्चगुः, त्रयाणां
 लोकानां समाहारः त्रिलोकी, त्रयाणां भुवनानां समाहारः
 त्रिभुवनम् ।

३ । “राजदन्तादिषु परम्” (१) । राजदन्त आदि स्थलोंमें
 उपसर्जन पदका परनिपात होता है । यथा, दन्तानां राजा
 राजदन्तः (*the front tooth*), वनस्य अग्रे अग्रेवणम् (*the*
city of Agra) ।

४ । “वा कडारादयः कर्मधारये” (२) । कर्मधारय-
 समासमें कडार आदि (३) पदोंका विकल्पसे पूर्वनिपात होता
 है । यथा, कडारगजः, गजकडारः (*a tawny-coloured*
elephant); खञ्जिशिशुः, शिशुखञ्जः (*a lame child*);
 वृद्धपुरुषः, पुरुषवृद्धः (*an old man*) ।

(१) पा २।२।३१ । (२) कडाराः कर्मधारये (पा २।२।३८) । (३) कडार, खञ्ज,
 काण, कुण्ड, गौर, वृद्ध, भिच्छक, पिङ्ग, पिङ्गल, तनु, जठर, बधिर, वर्धर इत्यादि ।

५। “सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ” (१)। बहुव्रीहि-समासमें सप्तम्यन्त और विशेषण पदोंका पूर्वनिपात होता है। यथा, सप्तम्यन्त—कण्ठेकालः, उरसिलोमा; विशेषण—दीर्घबाहुः, महाबलः (*very mighty*)।

६। “विभाषा प्रियस्य” (२)। प्रिय शब्दका विकल्पसे पूर्व निपात होता है। यथा, गुडप्रियः, प्रियगुडः।

७। “सप्तमी परा गङ्गाद्यैः” (३)। गङ्गु (*goiter*) प्रभृतिके योगसे सप्तम्यन्त पदका परनिपात होता है। यथा, गङ्गुः कण्ठे यस्य गङ्गु कण्ठः, गङ्गुः शिरसि यस्य गङ्गु शिराः।

८। “प्रहरणार्थेश्व” (४)। प्रहरणवाचक पदके योगसे सप्तम्यन्त पदका परनिपात होता है। यथा, शस्त्रं पाणौ यस्य शस्त्रपाणिः, दण्डः पाणौ यस्य दण्डपाणिः, खड्गः करे यस्य खड्गकरः, धनुर्हस्ते यस्य धनुर्हस्तः।

९। “निष्ठा पूर्वा” (५)। निष्ठानिष्पन्न पदका पूर्व-निपात होता है। यथा, कृतकर्मा, अधीतव्याकरणः, भक्षितौदनः, धृतायुधः, उद्धृतदण्डः, भग्नरथः, पक्केशः*।

१०। “वाहिताग्न्यादिषु” (६)। आहिताग्नि आदि स्थलोंमें निष्ठानिष्पन्न पदका विकल्पसे पूर्वनिपात होता है।

(१) पा २।२।३५। (२) वा प्रियस्य (वा० १४२०)। (३) गङ्गादेः परा सप्तमी (वा० १४२१)। (४) प्रहरणार्थेश्वः परे निष्ठासप्तम्यौ (वा० १४२५)। (५) निष्ठा (पा २।२।३६); निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात्। जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या (वा० १४२२)। (६) पा २।२।३७।

यथा आहिताग्निः अन्याहितः, जातसुखः सुखजातः, जातपुत्रः पुत्रजातः, जातदन्तः दन्तजातः, जातश्मश्रुः श्मश्रुजातः, तैलपीतः पीततैलः, घृतपीतः पीतघृतः, मद्यपीतः पीतमद्यः, सुरापीतः पीतसुरः, भार्य्योदः ऊदभायः, अर्थगतः गतार्थः, प्राप्तकालः कालप्राप्तः, अस्युद्यतः उद्यतासिः ।

११ । “अल्पस्वरं द्वन्द्वे” (१) । द्वन्द्व-समासमें अपेक्षा-कृत अल्पस्वरविशिष्ट पदका पूर्वनिपात होता है । यथा, ताल तमालौ, शङ्खदुन्दुभी, भ्रातृभगिन्यौ, गोमहिषौ, दंश-मशकौ, हंससारसौ, काककोकिलौ, अमृमधुरौ, तित्तकषायौ ।

१२ । “स्वराद्यदन्तं साम्ये” (२) । स्वरसाम्यके स्थलमें स्वरादि अकारान्त पदका पूर्वनिपात होता है । यथा, अम्लतिकौ, अनलप्रवनौ, अच्युतमहेशौ, अचलसमुद्रौ, इन्द्रवह्नौ, ईशकृष्णौ (*Siva and Krishna*), उद्ग्वखरौ, ऊर्ध्वनिम्ने ।

१३ । “इदुदन्तश्च” (३) । स्वरसाम्यस्थलमें इकारान्त और उकारान्त पदोंका पूर्वनिपात होता है । यथा, हरिहरौ, रविबुधौ, पटुशुक्रौ, मृदुद्वदौ ।

१४ । “अभ्यर्हितश्च” (४) । अभ्यर्हित (पूजित वा सम्मानित) बोधक पदका पूर्वनिपात होता है । यथा, तापस-पर्वतौ, तापसयान्त्रकौ ।

(१) अल्पाच्तरम् (पा २।२।३४) । (२) अजाद्यदन्तम् (पा २।२।३३) ।

(३) द्वन्द्वे वि (पा २।२।३२) ; ध्वनादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन (वा० १।४२६) ।

(४) वा० १।४१२ ।

१५। “लघुवर्णश्च” (१)। लघुवर्णविशिष्ट पदका पूर्व-
निपात होता है। यथा, कुशकाशम्, नलनोलौ, वलयकेयूरी।

१६। “भ्राता च ज्यायान्” (२)। ज्येष्ठभ्रातृवाचक
पदका पूर्वनिपात होता है। यथा, युधिष्ठिराज्जुनौ, धृतराष्ट्र-
याण्डू, बलदेवकृष्णौ।

१७। “ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण” (३)। ऋतुवाचक
तथा नक्षत्रवाचक पदोंके आनुपूर्व्यके अनुसार पौर्वापर्यका
नियम है (अर्थात् जो पूर्वमें होता है वह पूर्वमें आता है और
जो पश्चात् होता है वह पश्चात् आता है)। यथा, ऋतुवाचक—
हेमन्तशिशिरौ, शिशिरवसन्तौ, वसन्तनिदाघौ; नक्षत्रवाचक—
अश्विनीभरणीयौ, कृत्तिकारोहिण्यौ। अक्षरसाम्यके स्थलमें ही
यह नियम है।

१८। “वर्णानाञ्च” (४)। ब्राह्मणादिवर्णवाचक पदोंके
आनुपूर्व्यके अनुसार पौर्वापर्यका नियम है। यथा, ब्राह्मण-
क्षत्रियवैश्यशूद्राः।

१९। “अनियमो धर्मादी” (५)। धर्मादियोंके प्रयोगमें
पौर्वापर्यका नियम नहीं है। यथा, धर्मार्थौ, अर्थधर्मौ;
कामार्थौ, अर्थकामौ; शब्दार्थौ, अर्थशब्दौ; वरवध्वौ, बधूवरौ;
सर्पिर्मधुनी, मधुसर्पिणी; आद्यन्तौ, अन्तादी; गुणवृद्धौ,
वृद्धिगुणौ।

(१) लघुचरं पूर्वम् (वा० १४१३)। (२) भ्रातृव्यायसः (वा० १४१६)।
(३) ऋतुनक्षत्राणां समाचराणामानुपूर्व्याण (वा० १४२१)। (४) वर्णानामानु-
पूर्व्याण (वा० १४१५)। (५) धर्मादिष्वनियमः (वा० १४१८)।

सर्वसमासशेष ।

१। “समासश्चतुर्विधः (१)।” पाणिनिके अनुसार समास चार प्रकारके हैं—अव्ययीभाव, तत्पुरुष, बहुव्रीहि, द्वन्द्व । कर्मधारय और द्विगु स्वतन्त्र समास नहीं माने जाते हैं परन्तु वे तत्पुरुष-समासके ही अन्तर्भूत माने जाते हैं । किसी किसी के मतमें कर्मधारय और द्विगु स्वतन्त्र समास हैं, इस लिए उनके अनुसार समास छः प्रकारके हैं ।

२। “पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः ।” अव्ययीभाव-समासमें पूर्वापदका अर्थ प्रधानरूपसे प्रतीयमान होता है । उपगृहम्, यथाशक्ति, इत्यादि स्थलोंमें उप, यथा, प्रभृति पूर्व-पदका अर्थ प्रधानभावसे प्रतीयमान होता है ।

३। “उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः ।” तत्पुरुष समासमें उत्तर पदका अर्थ प्रधानभावसे प्रतीयमान होता है । तरुच्छाया, गङ्गाजलम् इत्यादि स्थलोंमें छाया, जल प्रभृति परपदार्थ प्रधान-भावसे प्रतीयमान होता है ।

४। “अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः ।” बहुव्रीहि-समासमें

(१) “समासश्चतुर्विध इति तु प्रायो वादः । अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहि-द्वन्द्वधिकारवहिर्भूतानामपि सहसुपेति समासविधानात् । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययी-भावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । इत्यपि प्राचां वादः प्रायोऽभिप्रायः । संप्रति, उन्मात्तगङ्गम् इत्याद्यव्ययीभावे अतिमालादितत्पुरुषे द्विवा इत्यादि बहुव्रीहौ दन्तौष्ठमित्यादि द्वन्द्वे चाभिव्रात् । तत्पुरुष-विशेषः कर्मधारयः तद्विशेषो द्विगुः । अनेकपदत्वं द्वन्द्वबहुव्रीह्योरिव तत्पुरुषस्य कचिदेव इत्यक्तम्” । भट्टोजिदीक्षित ।

समस्यमान कोई पदार्थ प्रधानभावसे प्रतीयमान न होकर तदुपलक्षित अन्य पदार्थ प्रधानभावसे प्रतीयमान होता है। बहुधनः, दीर्घबाहुः इत्यादि स्थलोंमें बहु, धन, दीर्घ, बाहु प्रभृति कोई भी पदार्थ प्रधानभावसे प्रतीयमान नहीं होता ; परन्तु बहु धन विशिष्ट तथा दीर्घ बाहु विशिष्ट व्यक्तिरूप अन्य पदार्थ प्रधानभावसे प्रतीयमान होता है।

५। “उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः” । द्वन्द्व-समासमें समस्यमान उभय पदार्थ ही प्रधानभावसे प्रतीयमान होते हैं। रामलक्ष्मणौ, तालतमालौ इत्यादि स्थलोंमें राम, लक्ष्मण, ताल, तमाल प्रभृति सभी पदार्थ प्रधानभावसे प्रतीयमान होते हैं।

परन्तु सभी स्थलोंमें इन सब लक्षणोंका समावेश नहीं होता, स्थलविशेषमें इनके व्यभिचार लक्षित होते हैं। सप्तगोदावरम्, उन्मत्तगङ्गम् इत्यादि अव्ययीभावमें पूर्व—पदार्थ प्रधानभावसे प्रतीयमान न होकर अन्य पदार्थ ही प्रधानभावसे प्रतीयमान होता है। अकिञ्चनः, आपन्नजीविकः इत्यादि तत्पुरुषमें उत्तर-पदार्थ प्रधानभावसे प्रतीयमान न होकर, अन्यपदार्थ ही प्रधानभावसे प्रतीयमान होता है। द्वित्राः, पञ्चषाः इत्यादि बहुव्रीहिमें अन्य-पदार्थ प्रधानभावसे प्रतीयमान न होकर उभय-पदार्थ ही प्रधानभावसे प्रतीयमान होते हैं। हंससारसम्, दंशमशकम् इत्यादि द्वन्द्वमें उभय पदार्थ प्रधानभावसे प्रतीयमान न होकर उनके समाहाररूप अन्यपदार्थ प्रधानभावसे प्रतीयमान होते हैं। इसलिये पूर्वोक्त लक्षण सब, प्रायिक अभिप्रायसे निर्दिष्ट हैं ;

अर्थात् प्रायः सब स्थलोंमें उन लक्षणोंका समावेश होता है किसी किसी स्थलोंमें नहीं होता, यहो तात्पर्य है ; इस हेतु बहुतोंने “प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः,” “प्रायेणोत्तरपदार्थप्रधानः तत्पुरुषः,” “प्रायेणान्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः,” “प्रायेणोभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः” इस रूपसे अव्ययीभाव आदि-योंके लक्षणोंमें ‘प्रायेण’ इस पदकी योजना कर दी है ।

वस्तुतः जिस जिस समासके अधिकारमें जो सब समास विहित हुए हैं वे सब तत्तत् समासके संज्ञाभाजन हैं ; अर्थात् अव्ययीभावप्रकरणमें जो सब समास विहित हुए हैं उनका नाम अव्ययीभाव है ; तत्पुरुषप्रकरणमें जो सब समास विहित हुए हैं उनका नाम तत्पुरुष है ; बहुव्रीहिप्रकरणमें जो सब समास विहित हुए हैं उनका नाम बहुव्रीहि है ; द्वन्द्वप्रकरणमें जो सब समास विहित हुए हैं उनका नाम द्वन्द्व है ।

“उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः” इस लक्षणमें ‘उभय’ शब्द सम्यक् संलग्न नहीं है । उभय पदोंमें जैसे द्वन्द्व-समास होता है बहुपदोंमें भी ऐसा ही होता है । फलतः केवल अव्ययीभाव-समास दो पदोंमें होता है ; द्वन्द्व और बहुव्रीहि दो पदोंमें तथा बहु पदोंमें होते हैं ; तत्पुरुष प्रायः सब ही स्थलोंमें दो पदोंमें होता है, किसी किसी स्थलमें बहु पदोंमें होना देखनेमें आता है । वस्तुतः द्वन्द्व-लक्षणमें उभय शब्दके स्थानमें अनेक शब्द देना ही उचित है ।

६ । “बहुव्रीहिविधिविधस्तद्गुणसंविज्ञानोऽतद्गुणसंविज्ञानश्च ।”

बहुव्रीहि दो प्रकारके हैं, तद्गुणसंविज्ञान और अतद्गुणसंविज्ञान । जिस स्थलमें समास-बोधित अन्य पदार्थके ऐसा समस्यमान पदार्थोंके भी परम्पराके अनुसार क्रिया आदिके साथ अन्वय होता है वहां उसे तद्गुणसंविज्ञान कहते हैं और जहां समस्यमान पदार्थोंका क्रियाके साथ अन्वय नहीं होता वहां उसे अतद्गुणसंविज्ञान कहते हैं । 'लम्बकर्णमानय' यहां आनयन-क्रियाके साथ लम्बकर्ण-विशिष्ट व्यक्तिका अन्वय होता है, किन्तु लम्बकर्णका भी परम्परासे अन्वय है इसलिए वह तद्गुणसंविज्ञान है ; और 'दृष्टसमुद्रमानय' यहां आनयन क्रियाके साथ दृष्टसमुद्र व्यक्तिका अन्वय है, परन्तु समुद्रका अन्वय नहीं है, इसलिये वह अतद्गुणसंविज्ञान है ।

७ । "समानाधिकरणपदघटितो व्यधिकरणपदघटितश्च" । अन्यरूपसे भी बहुव्रीहि दो प्रकारके हैं—समानाधिकरणपदघटित और व्यधिकरणपदघटित । विशेषणपद और विशेष्य पदका जो बहुव्रीहि समास होता है, वह समानाधिकरणपदघटित है । यथा, नीलाम्बरः, दीर्घबाहुः, कृष्णकायः—इत्यादि । जहां अन्य प्रकारके पदोंका बहुव्रीहि-समास होता है उसे व्यधिकरणपदघटित कहते हैं । यथा, दण्डपाणिः, धनुर्हस्तः—इत्यादि ।

Exercise IV.

1. Define *Samasa*. How many kinds of *Samasas* are there in Sanskrit? Name them and give four examples of each. Distinguish between *Sandhi* and *Samasa*.

2. What member of a compound word (समास) does generally predominate in meaning and in what *Samasa*?

3. Define—उपपद, उपसर्जन, एकदेशी समास, समानाधिकरण बहुव्रीहि, व्यधिकरण बहुव्रीहि, उपमानकर्मधारय, उपमितकर्मधारय, रूपककर्मधारय, द्विगु, नित्यसमास, सुप्सुपा समास, मध्यपदलोपी समास and उपपदतत्पुरुष समास and give two examples of each.

4. Under what circumstances is the word महत् changed into महा? Give examples where the change does not occur.

5. Explain and illustrate the distinction between कर्मधारय and बहुव्रीहि, समाहार-इन्द्र and समाहार-द्विगु, तत्पुरुष and बहुव्रीहि, कर्मधारय and द्विगु ।

6. Is *Ekashesha* (एकशेष) a *Samasa*? Give reasons for your answer. What words become *masculine* in form in all the *Samasas*?

7. Give the different meanings of नञ् and say what functions it undergoes when *Samasa* takes place. In what different senses are *Indeclinable Compounds* formed? Give examples of each.

8. State the circumstances under which षष्ठातत्पुरुष समास does not take place; give examples. Why अश्वासाः is not used in the sense of अश्वाय वासः? (Fully discuss the questions expounding as amendment *Samasa*.)

9. Fully state the rules for पुंवद्भाव in the बहुव्रीहि समास. giving examples.

10. Say where समाहार-इन्द्र is compulsory, where it is optional and where it is not possible.

11. Substitute compound words for :—सती बुद्धिः ; नद्याः समीपे ; युवतिः जाया यस्य सः ; क्रौडनाय इदम् ; सती भर्ता यस्याः सा ; समरे स्थापते इति ; महत् उरः यस्य सः ; ना सिंह इव ; कुत्सितो राजा ; मानुषमतिक्रान्तम् ; अस्मा भूतः ; शार्ङ्गं धनुर्व्यस्य ; नास्ति उत्तमं यस्यात् ; आयन्ति गावो यस्मिन् काले, गोष्ठम् ; द्वयोरङ्गोः समाहारः ; अश्रेयसः अश्रेयः कृताः ; अश्रीतं पिवत इत्येवं सतत-मभिधीयते यस्यां क्रियायां सा ; उदक् च अवाक् च ; सप्तानां शतानां समाहारः ; दशानां समीपे ये ते ; द्विमस्यात्ययः ; वर्षानाम् आनुपूर्व्येण ; चक्रेण युगपत् ; मिचाणां समृद्धिः ; पूर्वं स्नातः पाश्चादनुक्तिः ; शोभनं दिवास्त्र्यः ; अग्निश्च सोमश्च ; जाया च पतिश्च ; माता च पिता च ; यस्याग्रजः पुमान् सः ; अन्वो राजा ; पिता सनः ; यस्यां मातृणाम् अपत्यम् ।

12. Give Sanskrit compound words for :—A man who has a Brahmn woman for his wife ; The rivers Ganga and Sona ; An aggregate of two nights ; Before the very eyes ; A person who has a beautiful wife ; According to one's ability ; A king's man ; One who takes a share ; Payable in a year ; The latter part of the night ; Awakened from sleep ; Want of apprehension ; A man who has a wife of slender body ; One having beautiful knees ; A man whose wife has pretty eyes ; A man who has found his livelihood.

13. Name and expound the Samasas in :—पद्मगन्धिः, अष्ट्यात्मम्, सट्पम्, चित्रगुः, पद्मनाभः, प्रलुरसम्, विगङ्गम्, विशालाक्षी, प्रज्ञः, प्रणसः, विप्रः, एङ्गपदी, सुहृत्, चतुष्पात्, सोपानत्कः, पयोधरः, वक्रभीतः, जवाकुसुम्-संकार्थः, राजसखः, कदम्बम्, सरोजम्, अन्तरौपम्, दुर्मिच्छम्, सर्वश्रेष्ठः, अकिञ्चनः, हैमातुरः, तिलोकनाथः, तिलोकौनाथः, विस्मयोत्फुल्ललोचना ।

14. Expound the compound words :—उन्नतमनाः, उन्नतमनः ;
महद्भयम्, महामयम् ; and use them properly in different sentences.

15. State the rules of—पूर्वनिपात and परनिपात and cite exam-
ples. Suggest other forms of द्वित्रिचत्वारिंशत्, अष्टपञ्चाशत्, एकीनविंशतिः ।

16. Distinguish in meaning between द्वितीयभिन्ना and भिन्ना-
द्वितीयम्, अन्तर्हन्त्य and अन्तर्हन्ता, द्वाङ्गः and द्वाङ्गः, देवानाम्प्रियः and देवप्रियः,
अशुचः and अशुक्, बहुचः and बहुक् ।

17. Render into idiomatic Sanskrit :—I dislike *people given to quarrelling* (कलहप्रियजनाः). Having finished our meal, *we resumed our journey* (गन्तुं प्रवृत्ता वयम्). The old man still stood talking by my side. The children love to play *on the bank of the stream* (सरिदुपकण्ठे). A great many of the miseries of mankind arise from *sloth* (आलस्य) and *thoughtlessness* (अनवधानता or निवृद्धिता). Honour thy father and thy mother that thou mayest live *long* (चिराय) *happily* (सुखेन) on the earth. *The good* (सन्तः) *deserve to be loved* (प्रीतिपात्रम् भवन्ति). There are high rocks *on both sides of the river* (नदीसुभयतः). When *a low-minded person* (नीचः) has gained *a post of honour* (आध्यवदम्), he *desires to get rid of the master* (स्वामिनं हन्तुमिच्छति). Shakuntala forms *a part and parcel of my body* (मम देहांशभूता).

18. Translate into Sanskrit :—

(a) A little boy with *crumbs of bread* (अपूपखण्डानि),
Many a hungry sparrow fed.

(b) He lay like a *warrior* (योद्वा) taking his rest,
With his *martial cloak* (युद्धसज्जा) around him.

- (c) Who kills the foremost foe-man's life.
His *party* (दलम्) conquers *in the strife* (संयुगे) ।
- (d) Then shook the hills with *thunder* (वज्र) riven (दीर्घ),
Then rushed the steed to battle driven.
- (e) Make no peace with the man who fights *at the wrong time and place* (असमये अस्थाने च) ; for, in doing so, you will be destroyed even as a crow is killed by an owl on a dark night.
- (f) *Greatly troubled in mind* (अतिव्याकुलितमनाः) *the young hermit* (असौ तरुणतापसः) went out for a walk along the river-side. The night was *awfully* (भृशं) dark ; no birds were chirping ; no bees were humming ; all creatures *had gone to their rest* (विश्रामं गताः). The young hermit, however, had no rest ; he had lost his *peace of mind* (चित्तप्रसादः).
- (g) How to live happily ? Certainly by regular performance of duties. Don't waste your time ; the past is past for ever. Work, work, always work ; work is really life.
- (h) Do not think that this is the only life you have ; you have had several lives ; many more you will have in future. Friends you have in every life ; so you have only friends about you. Some have been friends already ; others will be such in lives to come.